МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МОРОЗ ОЛЕКСАНДР ВІКТОРОВИЧ

УДК: 347.9:349

ДИСЕРТАЦІЯ
ДОКАЗИ ТА ДОКАЗУВАННЯ У СПОРАХ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ІЗ ПРАВОВІДНОСИН ОРЕНДИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Спеціальність: 081 «Право»
Галузь знань: 08 «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____Олександр МОРОЗ

Науковий керівник:
Ясинок Микола Михайлович, доктор юридичних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України

Суми – 2025

АНОТАЦІЯ

Мороз О. В. **Докази та доказування у спорах, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення –** *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» у галузі знань 08 «Право». – Сумський національний аграрний університет; Суми, 2025.

Дисертація є одним із перших міждисциплінарних наукових досліджень, яке поєднує в собі земельне, цивільне та цивільно-процесуальне право і присвячено сутності та особливостям розгляду інституту доказів та доказування у земельно-правових спорах, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення, при їх розгляді в різних інстанціях судів загальної юрисдикції. В роботі сформульовано положення про те, що різнопредметні земельно-орендні спори, які постійно виникають в практичній площині, в тому числі при виконанні договорів оренди земель сільськогосподарського призначення, регулюються цілим рядом законодавчих і локальних актів матеріального права, що при наявності спору безумовно впливає на доказову, а відтак і правозастосовчу практику судів як першої, апеляційної, так і касаційної інстанцій.

В дослідженні підкреслюється те, що конфлікт між орендодавцем і орендарем по безумовному виконанню положень договору оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення при переході його на рівень земельно-правового спору, який став предметом судового розгляду, трансформує матеріально-правовий статус орендарів та орендодавців у сферу нового для них процесуально-правового статусу – статусу позивачів та відповідачів з характерними для таких сторін процесуальними правами та обов’язками, які закріплені в нормах Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК України) і спрямовані у сферу доказового процесу.

В роботі проведено історико-правовий аналіз проблематики доказів та доказування в цивільному судочинстві при розгляді земельно-правових спорів, які виникали із оренди земель сільськогосподарського призначення в різні періоди суспільного розвитку який мав місце на території сучасної України.

Ще до проголошення незалежності нашої держави, Верховною Радою УРСР 18 грудня 1990 року було прийнято новий Земельний кодекс, де інститут оренди землі було офіційно закріплено на території України. Дане положення сприяло появі цілого ряду наукових досліджень не лише щодо самого інституту оренди землі, а і питань щодо правового урегулювання земельних спорів, які все частіше ставали предметом розгляду у сфері цивільного судочинства та його правозастосовчої практики. Дисертаційні дослідження М.В. Шульги (1998), Н.В. Ільницької (2001), А.В. Лейби (2005), О.С. Снідевича (2011), А.О. Арсенюк, О.О. Бурцева (2016), Р.М. Гнідана (2017), В.В. Вилегжаніної (2018), О.О. Грабовської (2019) та інших науковців, по суті заклали методологічно-правову основу для подальших наукових досліджень, в тому числі і в одному із найскладніших питань, пов'язаних із доказами та доказуванням у спорах, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення, які все частіше стають предметом розгляду в судах загальної юрисдикції.

Важливість сільськогосподарської сфери виробництва визначається і на державному рівні, про що свідчить і розставлені пріоритети Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, забезпечення яких було проголошено Указом Президента України від 30 вересня 2019 р. №722/2019, де у підпункті 2 п.1 зазначається, що держава повинна досягти продовольчої безпеки, поліпшити харчування і сприяти розвитку сільського господарства. Разом з тим, належне функціонування будь-якої сфери економіки неможливо без детальної правової регламентації прав та обов'язків її учасників, що здійснюються як у нормативному, так і договірному порядку. У сфері земельно-договірних відносин особливе місце відводиться Типовому договору оренди землі, яким з одного боку

регулюються питання укладення, виконання, зміни, продовження, припинення, або розірвання договорів оренди земель сільськогосподарського призначення, а з іншого, така доказова інформація, яка узгоджена сторонами, придає такому договору статусу письмового доказу, формуючи таким чином єдину процесуально правозастосовчу практику, яка впливає на стабільність судових рішень судів загальної юрисдикції.

Не дивлячись на здавалося б простоту даного питання, на доктринальному рівні воно є доволі дискусійним, оскільки частина науковців переконані в тому, що всі питання, які стосуються земельних відносин, повинні розглядатися з точки зору земельно-правових аспектів. Інші ж вважають, що договір оренди землі за своєю юридичною природою відноситься до категорії цивільно-правових договорів. Автор вважає, що все це залежить від направленості наукових поглядів та наукових досліджень. Відкидати те чи інше обґрунтування з методологічної точки зору було б неправильним, оскільки кожне із цих суджень є вірним в його сегментарному вимірі. Договір оренди земельної ділянки з точки зору екологічних, питань охорони земель, правової категорії земель, змісту права власності та обсягу правомочностей власника характеризується як земельно-правовий договір. В той же час, даний договір відноситься і до категорії цивільно-правових договорів. Ось чому при наявності спірних відносин, які стали предметом судового розгляду, договір оренди земельної ділянки набуває статусу письмового (а на час воєнного стану, у визначених законом випадках – електронного) доказу, у змісті якого закріплюються певні права і обов'язки сторін відносно об'єкта оренди, істотні умови договору як базові положення для формування системи доказів кожного із сторін спору. Таким чином, істотні умови за своїм доказовим значенням є належними, допустимими по відношенню до об'єкта, яким є певна земельна ділянка, і в той же час мають узгоджувались між собою, що є важливо з точки зору достовірності тих чи інших дій кожної із сторін.

В роботі дається поняття договору оренди земель сільськогосподарського призначення з точки зору матеріального права, під яким розуміється передбачена матеріальним законом та систематизована в межах правової форми двосторонньої угоди наявність істотних умов, прав та обов'язків орендаря та орендодавця відносно користування та володіння земельною ділянкою. В той же час, з точки зору доказового процесу даний договір є комплексним письмовим (електронним) доказом, який закладає основи для цілого ряду похідних письмових доказів, зміст яких завжди спрямовується відповідно до тієї чи іншої умови договору, порушення якої породило земельно-орендний спір, що став предметом судового розгляду.

В роботі досліджуються питання предмету доказування у спорах, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення, оскільки як орендар, так і орендодавець спрямовують свій інтерес на отримання доходу від однієї і тієї ж земельної ділянки. В той же час, кожен предмет спору у справах земельно-орендного характеру є поняттям відокремлюваним, оскільки його зміст витікає із кожної із істотних умов договору оренди землі. Таким чином, застосування засобів доказування по відношенню до кожного предмета спору є визначальним для його вирішення.

В той же час, практика показує, що в предметі доказування у кожному земельно-орендному спорі важливе місце займають не лише ті чи інші факти матеріально-правового характеру, обумовлені договором оренди землі, але і наявність фактів процесуально-правового характеру. Якщо в першому випадку важливе місце мають дії, події чи бездіяльність кожного із учасників орендних правовідносин, спираючись на які кожна із сторін спору формує зміст своїх вимог або заперечень, то до процесуально-правової складової відносяться питання оперативності, точності доказування по відношенню до тих чи інших фактів чи обставин. В роботі досліджуються поняття «предмет спору» та його вплив на «предмет доказування», оскільки ці поняття з процесуальної точки зору є

нерозривними. Предмет спору завжди буде ґрунтуватись на змісті договору оренди землі. Предмет доказування буде обумовлюватись обраним позивачем чи відповідачем способом захисту, а отже предметом доказування будуть обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення і мають значення для розгляду справи по суті, а відтак – підлягають встановленню при ухваленні судового рішення. Таким чином, предмет доказування як правова категорія завжди буде характеризуватись своєю відокремленістю, вимагаючи кожного разу і своєї системи доказів. З практичної точки зору точне визначення предмету доказування дає можливість до процесуально-якісного формування системи доказів, що у свою чергу забезпечує законність та певний рівень оперативності як важливих складових правосуддя.

Отже, предмет доказування у цивільних справах, що виникає із оренди земель сільськогосподарського призначення, з теоретико-правової точки зору являє собою деталізовану процесуальну конструкцію, яка з одного боку включає в себе встановлення конкретних фактів і обставин, які виникли в наслідок тих чи інших дій чи бездіяльності сторін, а з іншого – систему належних, допустимих, достовірних та достатніх доказів, яка систематизована у хронологічній послідовності таких дій чи подій, фактів і обставин, які мали місце в орендних правовідносинах. З процесуальної точки зору предметом доказування у справі, спір в якій виник із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення, є виключно обставини, що прямо чи опосередковано пов’язані зі змістом позовних вимог, які вказані позивачем та на задоволенні яких він наполягає.

Таким чином, поняття предмету доказування має дві складові: перша – це абстрактне теоретико-правове розуміння його суті, яка не має при цьому конкретизовано-прикладного характеру. Друга його частина має прикладне спрямування, оскільки воно завжди конкретизується певною нормою матеріального права, а також умовою договору оренди земель

сільськогосподарського призначення, в яких мова йде про ті чи інші обставини матеріально-правового характеру, з якими сторони пов'язують виникнення, зміну чи припинення тих чи інших правовідносин. З цих підстав, під предметом доказування у справах щодо судового захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав сторін у сфері орендних відносин земель сільськогосподарського призначення, необхідно розуміти обумовлені матеріальними і процесуальними нормами права та договором оренди землі певні факти чи обставини, якими підтверджуються заявлені сторонами вимоги та заперечення.

Письмові докази з точки зору спірних відносин, які виникають із правовідносин договорів оренди земель сільськогосподарського призначення є незамінними засобами доказування, оскільки саме вони відображають зміст конкретних домовленостей, їх подальшу зміну, уточнення чи закінчення шляхом укладення додаткової угоди. У роботі підкреслюється, що при наявності спірних відносин, які виникають із оренди земель сільськогосподарського призначення, договір оренди землі є першорядним, ключовим письмовим доказом, який з одного боку характеризується своєю уніфікацією, оскільки його зміст носить регулятивний характер по відношенню до всіх земельних ділянок, які передані в оренду. В той же час, він є універсальним по відношенню до створення всієї похідної системи доказів щодо кожної істотної умови договору, яка набула спірного характеру і стала предметом судового розгляду. Отже, у письмових доказах з точки зору їх доказової значимості у справах, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення, існує жорстка доказова ієрархія, в якій договір оренди земель сільськогосподарського призначення є основою для всіх інших похідних письмових доказів, які змістовно формуються відповідно до кожної істотної умови договору як основи предмету доказування.

Разом з тим, будь-який письмовий доказ має бути оцінений судом з точки зору його належності, допустимості, достовірності та достатності. З цих підстав, в роботі наведено перелік факторів, які впливають на відповідність будь-якого письмового доказу вищезазначеним критеріям.

Земельна ділянка як речовий доказ може сприйматися як засіб доказування при псуванні її якостей, і в той же час вона може виступати об'єктом земельного спору. З цих підстав, вона характеризується своєю комплексністю у сфері доказового процесу, що обумовлено стабільністю її місцезнаходження, площі, родючості ґрунтів, а відтак, вона може бути об'єктом електронного дослідження з точки зору відповідності її меж технічній документації, псуванню верхніх і нижніх шарів ґрунту щодо їх хімічного, радіоактивного чи сміттєвого забруднення, що виявляється при огляді земельних ділянок безпосередньо на місцевості у разі: а) коли обставини про перевірку яких просять заявники є очевидними; б) сторони заперечують проти існування певних обставин, хоча останні і здаються очевидними; в) надані стороною докази викликають обґрунтований сумнів суду в їх достовірності. При цьому фото та відео-зйомка будуть мати статус електронних доказів.

В роботі досліджується і поняття електронних доказів, яке закріплене в ч.1 ст. 100 ЦПК України з прогнозуванням того, що правосуддя поступово буде переходити на новий рівень – рівень штучного інтелекту. Таке розуміння повністю узгоджується із концепцією доказового права, де електронні докази, як результат стрімкого розвитку цифрових технологій і впровадження в правову систему нашої держави електронного документообігу, набувають своєї виокремленої природи, яка з одного боку породжує збереження і передачу доказової інформації у незмінному її вигляді, як в часі, так і просторі, а з іншого – зовнішньої її складової, яка сьогодні схиляється до формування не лише електронного суду, але і створення в перспективі електронної системи правосуддя, де так зване «кіберсудочинство» прогнозовано набуватиме все

більшої і більшої популярності. Уже сьогодні наявність інформаційно-комунікаційних технологій дає можливість формування, подання, дослідження та оцінки електронних доказів у сфері земельно-орендних спорів, де договір оренди земельної ділянки укладається лише в електронній формі, та засвідчується кваліфікованими електронними підписами орендаря і орендодавця. Ця обставина спонукає до переосмислення філософії правосуддя. Такий підхід до формування природи електронних доказів створює комбінацію за якою кожен електронний доказ стає допустимим лише через спеціальний технічний засіб чи спеціальну програму, або через паперову форму відтворення. І хоча електронна технологія збереження інформації має високий рівень своєї захищеності, все ж і вона може бути знищена чи пошкоджена зловмисниками, як за рахунок кібератак, так і поширення електронних вірусів.

В дослідженні звертається увага на те, що судді, не являючись спеціалістами у сфері ІТ-технологій, все ж зіштовхується із проблемою оцінки електронного доказу на предмет його належності та допустимості. Складність у визначенні достовірності закріпленої в ньому інформації (зокрема автентичності носія фото-, відео-, аудіо- фіксації певного факту), полягає у можливості її спотворення за рахунок цифрового монтажу, а це вказує на те, що суд не може обійтися без застосування спеціальних знань ІТ-спеціалістів. В роботі доводиться те, що електронні докази мають складну внутрішню структуру, яка включає в себе дві складових: а) матеріальну основу у вигляді носія текстової, аудіо-відео- чи графічної інформації, з якого доказову інформацію може бути відтворено, скопійовано та збережено; б) нематеріальну складову – інформацію (дані, що має інтелектуальну (цифрову) природу її створення; в) база даних, з якої нематеріальна інформація (дані) можуть отримуватись та в подальшому – закріплюватись на матеріальному носії.

В роботі підкреслюється той факт, що всі засоби доказування різняться за своєю процесуальною формою, але їх об’єднує одна і та ж обставина: вони

містять в собі певну доказову інформацію. Саме інформація є тією об'єднуючою субстанцією, яка притаманна як показам свідків так і висновкам експертів. При цьому, інформація в обох цих засобах доказування природно ґрунтується на інтелектуальній складовій, оскільки в обох випадках мова йде про логіко-розумову діяльність, яка хоча і має різний спосіб свого прояву, але в обох випадках їх змістовна частина завжди буде спрямована в бік предмету доказування. Отже, «показання свідків» характеризуються тим, що вони є: а) засобом доказування; б) за своїм змістом такі засоби мають значення для справи; в) показання свідків за процесуальним механізмом – це повідомлення суду про обставини конкретної справи; г) за якісним показником показання свідка – це джерело інформації, яке ґрунтується на законності її отримання; д) за юридичним інтересом показання свідка характеризуються відсутністю зацікавленості в останнього відносно предмета спору. Таким чином під поняттям «показання свідка» у справах, що виникають із земельно-орендних правовідносин розуміються усні повідомлення не зацікавленої в результатах вирішення спору дієздатної фізичної особи про відомі їй обставини справи, які виникають із договірних відносин сторін спору, які є належними, допустимими та значимими для справи.

В роботі звернуто увагу на те, що можливість зміни процесуального статусу позивача чи відповідача на статус свідка у справі породжує юридичну колізію. Зокрема, при зміні позивачем чи відповідачем свого процесуально-правового статусу на статус свідка в судовому процесі виникає процесуальна пустота, оскільки в цей час одна із сторін спору де-юре буде відсутньою, що є нелогічно, а відтак і недопустимо. Така процесуальна плутанина обумовлена тим, що пояснення сторін до 2004 року визнавались доказом і судова практика, яку було досліджено в роботі, підтверджує той факт, що суди і сьогодні сприймають пояснення сторін як докази. З цих підстав, в роботі пропонується повернутись до попередньої концепції, за якою пояснення сторін є засобом доказування, оскільки

доказами «є будь-які дані» (ч. 1 ст. 76 ЦПК України), якими є і пояснення сторін, що на сьогодні має місце в судочинстві США, Грузії та інших країнах.

Автор досліджує і дискусійні підходи, які сьогодні панують на рівні доктринальних досліджень щодо висновку експерта, як одного із найпоширеніших доказів в земельно-орендних спорах, звертаючи увагу на те, що окрім цілого ряду нормативних законодавчих актів, які регулюють питання проведення експертиз, методологія їх проведення ґрунтується на різних методах їх проведення, які обирає сам експерт. Таким чином земельно-технічна експертиза – це науково-дослідний процес, зміст якого доповнює процес доказування і спрямований на предмет доказування.

Отже, експертне дослідження повинно ґрунтуватись: 1) на основі змісту засобів доказування: письмових, речових, електронних доказів, які містяться в матеріалах справи; 2) на основі безпосередніх досліджень, виконаних в лабораторно-дослідницьких умовах, що має місце при проведенні судово-екологічної експертизи, земельно-технічної експертизи, в якій експерт самостійно проводив заміри земельних ділянок з визначенням їх меж та площ. Що ж стосується технологічних, дезактиваційних, рекреаційних робіт, встановлення їх вартості потребують проведення комісійних, а при певних обставинах і комплексних експертиз.

В роботі сформульовано авторську дефініцію поняття висновку експерта, яка обґрунтовується тим, що даний засіб доказування можна визначити як комплексний, письмовий структурований доказ, який створюється спеціальною особою – судовим експертом на основі отриманих від суду завдань і викладається у непублічний спосіб на основі матеріалів цивільної справи, наданої судом, набуваючи в судовому засіданні своєї публічності та констатує наявність або відсутність фактів чи обставин, що мають значення для вирішення цивільної справи.

В роботі досліджується судове рішення, як результат інтелектуально-правової діяльності суддів, яке після набрання ним законної сили стає частиною національної судової практики, визначаючи її спрямованість та стабільність. Судова практика формується на основі спільних рис та характеристик судових рішень, які у своїй сукупності і визначають рівень прийнятності тих чи інших правових позицій в певній категорії цивільних справ. Однією із таких рис судових рішень є їх преюдиційність. Саме преюдиційність судових рішень вказує на безпосередній і нерозривний взаємозв'язок між даним поняттям та принципом обов'язковості судових рішень до їх виконання, що вказує на те, що встановлені факти в судовому рішенні не підлягають новому доказуванню, оскільки їх істинність вже встановлена судом, тому піддавати сумніву таку істинність це означає впливати на нестабільність судової практики. В цій частині автор розрізняє преюдиційність та обов'язковість правових позицій Верховного Суду та його Великої Палати, які де факто є судовими прецедентами, однак де юре в чинному процесуальному законодавстві такими не визнаються. Таким чином, преюдицію можна визначити як невід'ємний елемент процесуально-правового механізму доказування.

В роботі, на основі судової практики, що склалась у земельно-орендних спорах, досліджується нове поняття «спірної преюдицію», суть якої полягає в тому, що встановлені в рішенні суду, яке набрало законної сили, преюдиційні факти, які в подальшому були використані при вирішенні іншої цивільної справи, втрачають свою преюдиційність при подальшому скасуванні такого рішення в апеляційному чи касаційному порядку. В такому разі практика зіштовхується із «доказовим дефектом» оскільки істинність рішення при переоцінці доказів набуває нового змісту. В цьому зв'язку в дослідженні звертається увага на необхідність уникнення надмірного формалізму з одного боку та надмірної гнучкості – з іншого. Вказане базується на двох принципах римського права: а)

суворе тлумачення закону породжує несправедливість; б) в усіх юридичних справах правосуддя справедливість має перевагу над суворим розумінням права.

Таким чином, під поняттям «спірної преюдиційності», яка пропонується на її введення в теорію і практику цивільного процесуального права, розуміється процесуально-правова колізія, за якою обов'язковість встановлених преюдиційних фактів у судовому рішенні, яке набрало законної сили та залишається чинним на момент розгляду конкретної цивільної справи, спростовується через скасування в апеляційному чи касаційному порядку того судового рішення, яке стало підставою до ухвалення рішення суду, в якому такі преюдиційні обставини встановлені. Отже, спірна преюдиція є підставою до визнання судового рішення, що містить преюдиційні факти, недопустимим доказом та зумовлює переоцінку встановлених раніше обставин справи на підставі сукупності доказів у справі, що розглядається.

В дослідженні звертається увага на те, що кожне судове рішення є структурованою формою державного волевиявлення, яке характеризується інтелектуально-правовою діяльністю кожного судді, в якій вбачається два основних підходи до формування мотивувальної частини судових рішень: шаблонний та індивідуальний. Шаблонний підхід полягає у запозиченні юридичної аргументації мотивувальної частини судового рішення із змісту іншого судового акту, ухваленого в іншій аналогічній за своїм предметом спору справі, яка була ухвалена цим же складом суду, або ж іншим складом цього ж суду, чи взагалі іншим судом першої інстанції.

Індивідуальний підхід є прямо протилежним шаблонному та полягає у формулюванні змісту мотивувальної частини рішення на власний розсуд без використання усталених виразів, словосполучень або окремих речень.

Використовуючи шаблонний метод до підготовки змісту судових рішень суд може допустити описки, помилки, використання нечинного законодавства або неактуальної судової практики, що і показує досліджена автором судова практика

ухвалених рішень. Разом з тим, як шаблонний так і індивідуальний підхід, мають як свої переваги, так і недоліки, оскільки і індивідуальний підхід повністю не гарантує ухвалення законного і обґрунтованого рішення. В той же час, шаблонний метод сприяє: а) економії процесуального часу; б) становленню єдиної правозастосовчої практики через використання однотипного підходу до вирішення однотипних справ. До негативних моментів такого методу ухвалення судових рішень можна відносити: 1) високу ймовірність судової помилки щодо певних обставин справи через невірне тлумачення судом попереднього спору внаслідок неуважного ставлення до деталей справи та змісту доказів, що в ній містяться; 2) ймовірність невірної юридичної кваліфікації спірних правовідносин через зміну законодавства або судової практики; 3) загрозою «застою» у професійному розвитку судді як фахівця в галузі права через постійне використання чужих напрацювань; 4) можливість дублювання раніше допущених помилок технічного, арифметичного чи пунктуаційного характеру.

Індивідуальний підхід до формулювання мотивувальної частини рішення у кожному судовому провадженні хоча і не сприяє економії процесуального часу, однак підкреслює індивідуальність судді виокремлюючи його як професіонала у власній справі серед інших колег. І хоча судовою практикою напрацьовані певні правила, дотримання яких є обов'язковими для ухвалення законного і обґрунтованого судового рішення, які отримали назву «стандарти доказування», формування яких здійснюється під впливом практики Великою Палати Верховного Суду, але реальна методологія щодо шаблонного та індивідуального підходу до ухвалення судових рішень лише починає отримувати своє визнання в теорії цивільного процесуального права.

В дисертаційній роботі розкрито зміст процесуального взаємозв'язку між судовим та виконавчим провадженнями та зроблено висновок, що процес доказування, який пронизує увесь судовий процес, продовжується і на стадії виконання судового рішення, наділяючи державного або приватного виконавця

доказовою правосуб'єктністю. При цьому, матеріали виконавчого провадження, яке здійснювалося з метою виконання ухваленого судового рішення, у вказаній справі розглядаються судом як належний і допустимий доказ, а при розгляді певних видів проваджень (відновлення втраченого судового провадження, поворот виконання рішення, ухваленого у земельно-орендному спорі) – як обов'язковий для дослідження засіб доказування.

Крім того, в роботі звертається увага на існуючі істотні законодавчі прогалини механізму виконання ухвали про поворот виконання судового рішення щодо повернення стягнутої в натуральній формі орендної плати, зважаючи на те, що детальний алгоритм дій державного і приватного виконавця не прописаний ні в нормах ЦПК України, ні у законодавчих актах, які регламентують здійснення виконавчого провадження. Вказане сприяє неточності у формулюванні резолютивної частини ухвал суду, що постановляються при розгляді заяв даної категорії, оскільки вказана судом резолюція не містить конкретних вимог щодо зобов'язання орендодавця повернути отримане в порядку виконання. З урахуванням даних обставин, автором запропоновано удосконалення норми статті 445 «Особливості повороту виконання в окремих категоріях справ» ЦПК України, яку доцільно доповнити новою частиною наступного змісту: «У справах з позовними вимогами про стягнення орендної плати у натуральні формі, в ухвалі про поворот виконання рішення суд зазначає про обов'язок відповідача повернути отриману ним продукцію у натуральній формі або за вибором відповідача – сплатити еквівалент її вартості у грошовій формі. Вартість продукції, що підлягає поверненню, визначається державним виконавцем на підставі оцінки ринкової вартості, витрати по проведенню якої здійснюються за рахунок відповідача».

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки і пропозиції, розроблені дисертантом, можуть бути використані в цілому ряді теоретико-прикладних напрямків: в законотворенні – для вдосконалення змісту

нормативно-правових актів, що регламентують земельно-орендні відносини та провадження у цивільних справах; в науково-дослідній роботі – для подальших наукових досліджень і пошуків у галузях земельного, цивільного та цивільного процесуального права; в правозастосовній діяльності – у відправленні правосуддя судами загальної юрисдикції, при здійсненні своїх повноважень органами державної влади і місцевого самоврядування, адвокатами при здійсненні правозахисної діяльності; в освітньому процесі – при викладення навчальних дисциплін: «Земельне право», «Цивільне процесуальне право», «Договірне право», «Актуальні проблеми процесуального права», «Теорія доказового права».

Ключові слова: засоби доказування, предмет доказування, письмові докази, речові докази, електронні докази, оренда земель сільськогосподарського призначення, земельні правовідносини, договір оренди, судова практика, земельно-орендні спори, правосуддя, правозастосовча практика, цивільний процес, цивільне судочинство, преюдиційність.

ABSTRACT

Moroz O.V. **Evidence and proof in litigation arising from legal relations of agricultural land lease**

Qualification scientific work on the rights of manuscript.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 «Law» in the field of knowledge 08 «Law». – Sumy National Agrarian University, Sumy, 2025.

The dissertation is one of the first interdisciplinary scientific studies that combines land, civil and civil procedural law and is devoted to the essence and features of considering the institute of evidence and proof in land-law disputes arising from legal relations of lease of agricultural land, when they are considered in various instances of courts of general jurisdiction. The work formulates the position that various land-lease

disputes that constantly arise in the practical plane, including when executing contracts for the lease of agricultural land, are regulated by a number of legislative and local acts of substantive law, which, in the presence of a dispute, certainly affects the evidentiary, and therefore the law-enforcement practice of courts of both the first, appellate and cassation instances.

The study emphasizes that the conflict between the lessor and the lessee regarding the unconditional fulfillment of the provisions of the lease agreement for agricultural land plots when it transitions to the level of a land-law dispute, which has become the subject of judicial review, transforms the substantive legal status of tenants and lessors into the sphere of a new procedural legal status for them – the status of plaintiffs and defendants with procedural rights and obligations characteristic of such parties, which are enshrined in the norms of the Civil Procedure Code of Ukraine and are directed to the sphere of evidentiary process.

The work provides a historical and legal analysis of the issues of evidence and proof in civil proceedings when considering land-law disputes that arose from the lease of agricultural land in different periods of social development that took place on the territory of modern Ukraine.

Even before the declaration of independence of our state, the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR on December 18, 1990 adopted a new Land Code, where the institution of land lease was officially fixed on the territory of Ukraine. This provision contributed to the emergence of a number of scientific studies not only on the institution of land lease itself, but also on issues of legal settlement of land disputes, which increasingly became the subject of consideration in the field of civil justice and its law enforcement practice. Dissertation studies by O.M. Shulga (1998), N.V. Ilnytska (2001), A.V. Leyba (2005), O.S. Snidevych (2011), A.O. Arseniuk, O.O. Burtsev (2016), R.M. Hnidan (2017), V.V. Vylegzhanina (2018), O.O. Grabovska (2019) and other scientists, in fact laid the methodological and legal basis for further scientific research, including in one of the most complex issues related to evidence and proof in

disputes arising from legal relations of agricultural land lease, which are increasingly becoming the subject of consideration in courts of general jurisdiction.

The importance of the agricultural sector is also determined at the state level, as evidenced by the priorities of the Sustainable Development Goals of Ukraine for the period up to 2030, the provision of which was proclaimed by the Decree of the President of Ukraine dated September 30, 2019 No. 722/2019, where subparagraph 2 of clause 1 states that the state must achieve food security, improve nutrition and promote the development of agriculture. At the same time, the proper functioning of any sphere of the economy is impossible without detailed legal regulation of the rights and obligations of its participants, carried out both in a regulatory and contractual manner. In the field of land contractual relations, a special place is given to the Model Land Lease Agreement, which, on the one hand, regulates the issues of concluding, executing, amending, extending, terminating, or terminating agricultural land lease agreements, and on the other hand, such evidentiary information, agreed upon by the parties, gives such an agreement the status of written evidence, thus forming a single procedural law enforcement practice that affects the stability of court decisions of courts of general jurisdiction.

Despite the seeming simplicity of this issue, at the doctrinal level it is quite debatable, since some scientists are convinced that all issues related to land relations should be considered from the point of view of land law aspects. Others believe that the land lease agreement by its legal nature belongs to the category of civil law contracts. The author believes that all this depends on the direction of scientific views and scientific research. It would be wrong to reject one or another justification from a methodological point of view, since each of these judgments is correct in its segmental dimension. The land lease agreement from the point of view of environmental issues, land protection issues, the legal category of land, the content of the right of ownership and the scope of the owner's powers is characterized as a land law contract. At the same time, this contract also belongs to the category of civil law contracts. That is why, in

the presence of disputed relations that have become the subject of judicial review, the land lease agreement acquires the status of written (and during martial law, in cases specified by law – electronic) evidence, the content of which enshrines certain rights and obligations of the parties in relation to the leased object, the essential terms of the agreement as basic provisions for the formation of a system of evidence for each party to the dispute. Thus, the essential terms in their evidentiary value are appropriate, admissible in relation to the object, which is a certain land plot, and at the same time must be agreed upon with each other, which is important from the point of view of the reliability of certain actions of each party.

The scientific work gives the concept of an agricultural land lease agreement from the point of view of substantive law, which is understood as the presence of essential conditions, rights and obligations of the tenant and the landlord in relation to the use and possession of the land plot, provided for by substantive law and systematized within the legal form of a bilateral agreement. At the same time, from the point of view of the evidentiary process, this contract is a complex written (electronic) evidence that lays the foundation for a number of derivative written evidence, the content of which is always directed in accordance with one or another condition of the contract, the violation of which gave rise to the land lease dispute that became the subject of judicial review.

The scientific work examines the issues of the subject of evidence in disputes arising from the legal relationship of agricultural land lease, since both the tenant and the landlord direct their interest to receiving income from the same land plot. At the same time, each subject of the dispute in land lease cases is a separate concept, since its content follows from each of the essential conditions of the land lease agreement. Thus, the use of evidence in relation to each subject of the dispute is decisive for its resolution.

At the same time, practice shows that in the subject of proof in each land lease dispute, an important place is occupied not only by certain facts of a material and legal

nature, stipulated by the land lease agreement, but also by the presence of facts of a procedural and legal nature. If in the first case, an important place is occupied by the actions, events or inaction of each of the participants in the lease relationship, based on which each of the parties to the dispute forms the content of its claims or objections, then the procedural and legal component includes issues of efficiency, accuracy of proof in relation to certain facts or circumstances. The work examines the concept of «subject of dispute» and its influence on the «subject of proof», since these concepts are inseparable from a procedural point of view. The subject of the dispute will always be based on the content of the land lease agreement. The subject of proof will be determined by the method of defense chosen by the plaintiff or defendant, and therefore the subject of proof will be the circumstances that confirm the stated claims or objections and are important for considering the case on the merits, and therefore are subject to establishment when making a court decision. Thus, the subject of proof as a legal category will always be characterized by its separation, requiring each time its own system of evidence. From a practical point of view, an accurate definition of the subject of proof allows for the procedural and qualitative formation of a system of evidence, which in turn ensures legality and a certain level of efficiency as important components of justice.

Therefore, the subject of proof in civil cases arising from the lease of agricultural land, from a theoretical and legal point of view, is a detailed procedural structure, which, on the one hand, includes the establishment of specific facts and circumstances that arose as a result of certain actions or inactions of the parties, and on the other hand, a system of appropriate, admissible, reliable and sufficient evidence, which is systematized in the chronological sequence of such actions or events, facts and circumstances that took place in the lease relationship. From a procedural point of view, the subject of proof in a case in which the dispute arose from the lease relationship of agricultural land is exclusively circumstances that are directly or indirectly related to the content of the claims indicated by the plaintiff and on whose satisfaction he insists.

Thus, the concept of the subject of proof has two components: the first is an abstract theoretical and legal understanding of its essence, which does not have a specific and applied nature. Its second part has an applied direction, since it is always specified by a certain norm of substantive law, as well as by the condition of the agricultural land lease agreement, which deals with certain circumstances of a substantive and legal nature, with which the parties associate the emergence, change or termination of certain legal relations. For these reasons, the subject of proof in cases concerning the judicial protection of violated, unrecognized or disputed rights of the parties in the field of agricultural land lease relations should be understood as certain facts or circumstances determined by the substantive and procedural norms of law and the land lease agreement, which confirm the claims and objections stated by the parties.

Written evidence from the point of view of the contentious relations arising from the legal relations of agricultural land lease agreements is an indispensable means of proof, since it is they who reflect the content of specific agreements, their subsequent amendment, clarification or termination by concluding an additional agreement. The work emphasizes that in the presence of contentious relations arising from the lease of agricultural land, the land lease agreement is the primary, key written evidence, which, on the one hand, is characterized by its unification, since its content is of a regulatory nature in relation to all land plots that are leased. At the same time, it is universal in relation to the creation of an entire derivative system of evidence regarding each essential condition of the agreement, which has become controversial and has become the subject of judicial review. Therefore, in written evidence, from the point of view of their evidentiary value in cases arising from the legal relationship of leasing agricultural land, there is a strict evidentiary hierarchy, in which the agricultural land lease agreement is the basis for all other derivative written evidence, which is substantively formed in accordance with each essential condition of the agreement as the basis of the subject of proof.

At the same time, any written evidence must be assessed by the court from the point of view of its relevance, admissibility, reliability and sufficiency. For these reasons, the work provides a list of factors that affect the compliance of any written evidence with the above criteria.

A land plot as material evidence can be perceived as a means of proof when its qualities are damaged, and at the same time it can be the object of a land dispute. For these reasons, it is characterized by its complexity in the field of evidentiary process, which is due to the stability of its location, area, soil fertility, and therefore, it can be the object of electronic research from the point of view of the compliance of its boundaries with technical documentation, damage to the upper and lower layers of the soil with regard to their chemical, radioactive or waste contamination, which is detected during an inspection of the land plots directly on the ground in the case: a) when the circumstances of which the applicants request verification are obvious; b) the parties object to the existence of certain circumstances, although the latter seem obvious; c) the evidence provided by the party raises reasonable doubts in the court about their reliability. In this case, the photo and video recording will have the status of electronic evidence.

The work also examines the concept of electronic evidence, which is enshrined in Part 1 of Article 100 of the Code of Civil Procedure of Ukraine, with the prediction that justice will gradually move to a new level – the level of artificial intelligence. This understanding is fully consistent with the concept of evidentiary law, where electronic evidence, as a result of the rapid development of digital technologies and the introduction of electronic document management into the legal system of our state, acquires its own distinct nature, which, on the one hand, generates the preservation and transmission of evidentiary information in its unchanged form, both in time and space, and on the other hand, its external component, which today tends to form not only an electronic court, but also the creation in the future of an electronic justice system, where the so-called «cyberjudiciality» is predicted to become more and more popular. Already

today, the availability of information and communication technologies makes it possible to form, submit, study and evaluate electronic evidence in the field of land lease disputes, where the land lease agreement is concluded only in electronic form, and is certified by qualified electronic signatures of the tenant and the landlord. This circumstance prompts a rethinking of the philosophy of justice. This approach to the formation of the nature of electronic evidence creates a combination in which each electronic evidence becomes admissible only through a special technical means or a special program, or through a paper form of reproduction. And although electronic information storage technology has a high level of security, it can still be destroyed or damaged by attackers, both due to cyberattacks and the spread of electronic viruses.

The study draws attention to the fact that judges, not being specialists in the field of IT technologies, still face the problem of assessing electronic evidence for its relevance and admissibility. The difficulty in determining the reliability of the information recorded in it (in particular, the authenticity of the carrier of photo, video, audio fixation of a certain fact) lies in the possibility of its distortion due to digital editing, and this indicates that the court cannot do without the use of special knowledge of IT specialists. The work proves that electronic evidence has a complex internal structure, which includes two components: a) a material basis in the form of a carrier of text, audio-video or graphic information, from which evidentiary information can be reproduced, copied and stored; b) an intangible component - information (data), which has the intellectual (digital) nature of its creation; c) a database from which intangible information (data) can be obtained and subsequently recorded on a tangible medium.

The work emphasizes the fact that all means of proof differ in their procedural form, but they are united by one and the same circumstance: they contain certain evidentiary information. It is information that is the unifying substance that is inherent in both witness testimony and expert opinions. At the same time, the information in both of these means of proof is naturally based on the intellectual component, since in both cases we are talking about logical-mental activity, which, although it has a

different way of manifestation, in both cases their substantive part will always be directed towards the subject of proof. Thus, «witness testimony» is characterized by the fact that they are: a) a means of proof; b) in terms of their content, such means are important for the case; c) witness testimony according to the procedural mechanism is a notification to the court about the circumstances of a specific case; d) according to the qualitative indicator of witness testimony, it is a source of information that is based on the legality of its receipt; e) in terms of legal interest, the testimony of a witness is characterized by the lack of interest in the latter in relation to the subject of the dispute. Thus, the concept of «witness testimony» in cases arising from land lease legal relations means oral statements by a capable individual who is not interested in the results of the dispute resolution about the circumstances of the case known to him, which arise from the contractual relations of the parties to the dispute, which are appropriate, permissible and significant for the case.

The work draws attention to the fact that the possibility of changing the procedural status of the plaintiff or defendant to the status of a witness in the case gives rise to a legal conflict. In particular, when the plaintiff or defendant changes his procedural and legal status to the status of a witness in the trial, a procedural void arises, since at this time one of the parties to the dispute will be de jure absent, which is illogical and therefore inadmissible. Such procedural confusion is due to the fact that the explanations of the parties were recognized as evidence until 2004, and the judicial practice studied in the work confirms the fact that courts still perceive the explanations of the parties as evidence today. For these reasons, the work proposes to return to the previous concept, according to which the explanations of the parties are a means of proof, since evidence «is any data» (Part 1 of Article 76 of the Code of Civil Procedure of Ukraine), which include the explanations of the parties, which is currently the case in the legal proceedings of the USA, Georgia and other countries.

The author also explores the discussion approaches that currently prevail at the level of doctrinal research on the expert's conclusion, as one of the most common

evidence in land lease disputes, drawing attention to the fact that in addition to a number of regulatory legislative acts that regulate the issue of conducting examinations, the methodology for conducting them is based on various methods of conducting them, which are chosen by the expert himself. Thus, land technical examination is a scientific and research process, the content of which complements the process of proving and is aimed at the subject of proof.

Therefore, expert research should be based: 1) on the basis of the content of the means of proof: written, material, electronic evidence contained in the case materials; 2) on the basis of direct research performed in laboratory and research conditions, which takes place when conducting forensic and ecological examination, land technical examination, in which the expert independently measured land plots with the determination of their boundaries and areas. As for technological, decontamination, recreational works, establishing their cost requires conducting commission, and under certain circumstances, comprehensive examinations.

The work formulates the author's definition of the concept of an expert's conclusion, which is justified by the fact that this means of proof can be defined as a complex, written structured evidence, which is created by a special person – a judicial expert on the basis of tasks received from the court and is presented in a non-public manner on the basis of the materials of the civil case provided by the court, acquiring its publicity in the court session and stating the presence or absence of facts or circumstances that are important for resolving the civil case.

The work examines a judicial decision as the result of the intellectual and legal activity of judges, which after it enters into legal force becomes part of the national judicial practice, determining its direction and stability. Judicial practice is formed on the basis of common features and characteristics of judicial decisions, which in their aggregate determine the level of acceptability of certain legal positions in a certain category of civil cases. One of these features of court decisions is their prejudiciality. It is the prejudiciality of court decisions that indicates a direct and inextricable

relationship between this concept and the principle of bindingness of court decisions to their execution, which indicates that the facts established in the court decision are not subject to new proof, since their truth has already been established by the court, therefore, to question such truth means to influence the instability of judicial practice. In this part, the author distinguishes between the prejudiciality and bindingness of the legal positions of the Supreme Court and its Grand Chamber, which are de facto judicial precedents, but de jure are not recognized as such in the current procedural legislation. Thus, prejudiciality can be defined as an integral element of the procedural and legal mechanism of proof.

The work, based on the judicial practice that has developed in land lease disputes, explores the new concept of «disputed prejudice», the essence of which is that the prejudicial facts established in a court decision that has entered into legal force, which were subsequently used in resolving another civil case, lose their prejudiciality upon subsequent cancellation of such a decision in an appeal or cassation procedure. In this case, practice is faced with an «evidence defect» because the truth of the decision when reassessing the evidence acquires a new meaning. In this regard, the study draws attention to the need to avoid excessive formalism on the one hand and excessive flexibility on the other. This is based on two principles of Roman law: a) a strict interpretation of the law gives rise to injustice; b) in all legal matters of justice, fairness takes precedence over a strict understanding of the law.

Thus, the concept of «disputed precedentiality», which is proposed for its introduction into the theory and practice of civil procedural law, is understood as a procedural-legal conflict, according to which the binding nature of the established precedential facts in a court decision that has entered into legal force and remains in force at the time of consideration of a specific civil case, is refuted by the cancellation in the appellate or cassation procedure of the court decision that became the basis for the adoption of the court decision in which such precedential circumstances are established. Therefore, a disputed precedent is a basis for recognizing a court decision

containing precedential facts as inadmissible evidence and necessitates a reassessment of the previously established circumstances of the case on the basis of the totality of evidence in the case under consideration.

The study draws attention to the fact that each judicial decision is a structured form of state will, which is characterized by the intellectual and legal activity of each judge, in which two main approaches to the formation of the motivational part of judicial decisions are seen: template and individual. The template approach consists in borrowing the legal argumentation of the motivational part of the judicial decision from the content of another judicial act, adopted in another case similar in its subject matter to the dispute, which was adopted by the same court composition, or by another composition of the same court, or in general by another court of first instance.

The individual approach is the direct opposite of the template and consists in formulating the content of the motivational part of the decision at one's own discretion without using established expressions, phrases or separate sentences.

Using the template method to prepare the content of court decisions, the court may make typos, errors, use of invalid legislation or irrelevant judicial practice, as shown by the judicial practice of adopted decisions studied by the author. At the same time, both the template and the individual approach have their advantages and disadvantages, since the individual approach does not fully guarantee the adoption of a legal and justified decision. At the same time, the template method contributes to: a) saving procedural time; b) the formation of a single law enforcement practice through the use of a uniform approach to resolving similar cases. The negative aspects of this method of adopting court decisions include: 1) a high probability of a judicial error regarding certain circumstances of the case due to the court's incorrect interpretation of the previous dispute as a result of inattentive attention to the details of the case and the content of the evidence contained in it; 2) the probability of incorrect legal qualification of disputed legal relations due to changes in legislation or judicial practice; 3) the threat of «stagnation» in the professional development of a judge as a specialist in the field of

law due to the constant use of other people's developments; 4) the possibility of duplicating previously made errors of a technical, arithmetic or punctuation nature.

An individual approach to the formulation of the motivational part of the decision in each judicial proceeding, although it does not contribute to saving procedural time, nevertheless emphasizes the individuality of the judge, distinguishing him as a professional in his own case among other colleagues. And although judicial practice has developed certain rules, compliance with which is mandatory for the adoption of a lawful and reasoned judicial decision, which have been called «standards of evidence», the formation of which is carried out under the influence of the practice of the Grand Chamber of the Supreme Court, the real methodology for a template and individual approach to the adoption of judicial decisions is only beginning to gain recognition in the theory of civil procedural law.

The dissertation reveals the content of the procedural relationship between judicial and enforcement proceedings and concludes that the process of proof, which permeates the entire judicial process, continues at the stage of execution of the court decision, endowing the state or private executor with evidentiary legal personality. At the same time, the materials of the enforcement proceedings, which were carried out in order to execute the adopted court decision, in the specified case are considered by the court as proper and admissible evidence, and when considering certain types of proceedings (resumption of lost judicial proceedings, return of execution of the decision adopted in a land lease dispute) – as a mandatory means of proof for the study.

In addition, the paper draws attention to the existing significant legislative gaps in the mechanism for implementing the resolution on the return of the court decision on the return of the rent collected in kind, given that the detailed algorithm of actions of the state and private executor is not prescribed either in the norms of the Code of Civil Procedure of Ukraine or in the legislative acts regulating the implementation of enforcement proceedings. This contributes to the inaccuracy in the formulation of the operative part of the court decisions issued when considering applications of this

category, since the resolution specified by the court does not contain specific requirements regarding the obligation of the landlord to return what was received in the order of execution. Taking into account these circumstances, the author proposed to improve the norm of Article 445 «Features of the return of execution in certain categories of cases» of the Code of Civil Procedure of Ukraine, which it is advisable to supplement with a new part of the following content: «In cases with claims for the collection of rent in kind, in the ruling on the return of execution of the decision, the court shall note the defendant's obligation to return the products received by him in kind or, at the defendant's choice, to pay the equivalent of its value in cash. The cost of the products to be returned is determined by the state executor on the basis of an assessment of the market value, the costs of which are borne by the defendant».

The practical significance of the results obtained lies in the fact that the conclusions and proposals developed by the doctoral candidate can be used in a number of theoretical and applied areas: in lawmaking – to improve the content of regulatory legal acts regulating land lease relations and proceedings in civil cases; in scientific research work – for further scientific research and searches in the fields of land, civil and civil procedural law; in law enforcement activities – in the administration of justice by courts of general jurisdiction, in the exercise of their powers by state authorities and local self-government bodies, by lawyers in the implementation of human rights activities; in the educational process – when teaching the following academic disciplines: «Land Law», «Civil Procedural Law», «Contract Law», «Current Problems of Procedural Law», «Theory of Evidence Law».

Keywords: means of proof, subject of proof, written evidence, physical evidence, electronic evidence, lease of agricultural land, land legal relations, rental agreement, case law, land lease disputes, justice, law enforcement practice, civil process, civil proceedings, precedentiality

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Мороз О. В. Характеристика предмету доказування у спорах, що витікають із оренди земель сільськогосподарського призначення. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 3. С. 183–185. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/41

2. Мороз О. В. Письмові докази як засоби доказування у цивільному судочинстві щодо захисту прав контрагентів договору оренди землі сільськогосподарського призначення. *Право і суспільство*. 2023. № 4. С. 109–114. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.4.16

3. Мороз О. В. Генезис наукових досліджень доказів та доказування в цивільному судочинстві щодо земельно-правових спорів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 10. С. 237–240. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/53

4. Мороз О. В. Поняття договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення та його юридична характеристика як письмового доказу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 123–126. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-2/27

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Мороз О. В. Генезис розвидку регулювання земельних правовідносин в Україні. *Правова система та державотворення: історичний вимір і сучасні тенденції*: матеріали науково-практичної конференції (м. Ужгород, 17-18 лютого 2023 р.). Одеса: Видавництво «Молодий вчений», 2023. С. 14–18.

2. Мороз О. В. Суб’єкти доказового процесу та їх особливості у справах щодо захисту прав у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення:

Пріоритетні вектори розвитку науки під час воєнного стану: матеріали CXX міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Львів, 6 березня 2023 року). Львів, 2023. С. 79–85.

3. Мороз О. В. Особливості причинно-наслідкового зв'язку в доказовому процесі у спорах, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення. *Дев'яносто другі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки*: матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 18-19 грудня 2024 р.). Львів : ФО-П Шпак В.Б., 2024. С. 66–69.

4. Мороз О. В. Електронні докази як засоби доказування у спорах, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення. *Theoretical foundations of law, public management and practice of their application*: international scientific conference (December 25–26, 2024. Riga, the Republic of Latvia). Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. С. 44–47.

5. Мороз О. В. Поняття доказування в цивільному судочинстві та справах, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики:* матеріали XVII міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 26 грудня 2024 р.). Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 211–214.

6. Мороз О. В. Показання свідків та їх особливості як доказу у земельно-орендних спорах щодо земель сільськогосподарського призначення. *Актуальні дослідження правової та історичної науки (Випуск 70)*: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 12-13 березня 2025 р.). URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=4114.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ……...34

ВСТУП……....35

РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ДОГОВОРУ ОРЕНДИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТУ ДОКАЗУВАННЯ У СПОРАХ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ІЗ ЗЕМЕЛЬНО-ОРЕНДНИХ ПРАВОВІДНОСИН ……50

1.1. Стан наукових досліджень проблематики доказів та доказування в цивільному судочинстві щодо земельно-правових спорів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення……..50

1.2. Поняття договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення та його юридична характеристика як письмового доказу……69

1.3. Предмет доказування у справах щодо судового захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав сторін у сфері орендних відносин щодо земель сільськогосподарського призначення……..90

РОЗДІЛ 2. ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАСОБІВ ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ЩОДО ЗАХИСТУ ПОРУШЕНИХ, НЕВИЗНАНИХ ЧИ ОСПОРЮВАНИХ ПРАВ СТОРІН У СФЕРІ ОРЕНДИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ……....110

2.1. Письмові, речові та електронні докази як засоби доказування у справах щодо захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав сторін у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення……....110

2.2. Показання свідків та висновки експертів як засоби доказування у спорах, що виникають із відносин оренди земель сільськогосподарського призначення…138

2.3. Роль судової практики та преюдиційних рішень загальних судів у справах щодо захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав сторін у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення……159

РОЗДІЛ 3. СУБ'ЄКТИ ДОКАЗОВОГО ПРОЦЕСУ, СУДОВІ РІШЕННЯ ТА ЇХ ВИКОНАННЯ У СПРАВАХ ЩОДО ЗАХИСТУ ПОРУШЕНИХ, НЕВИЗНАНИХ ЧИ ОСПОРЮВАНИХ ПРАВ У СФЕРІ ОРЕНДИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ……..181

3.1. Суб'єкти доказового процесу та їх особливості у справах щодо захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав та інтересів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення…….181

3.2. Особливості мотивувальної частини судових рішень судів першої, апеляційної та касаційної інстанцій у справах щодо захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення……..202

3.3. Особливості доказування в процесі виконання судових рішень у справах щодо захисту порушених, невизнаних, оспорюваних прав сторін у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення……221

ВИСНОВКИ……242

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……252

ДОДАТКИ……....292

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВП ВС – Велика Палата Верховного Суду

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЗК України – Земельний кодекс України

ЗУ – Закон України

КМУ – Кабінет Міністрів України

НБУ – Національний Банк України

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ПП – Приватне підприємство

СК України – Сімейний кодекс України

США – Сполучені Штати Америки

ТОВ – Товариство з обмеженою відповідальністю

ФГ – Фермерське господарство

ЦК Австрії – Цивільний кодекс Австрії 1811 року

ЦК України – Цивільний кодекс України

ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

ст. – стаття

ч. – частина

п. – пункт

пп – підпункт

абз. – абзац

р. – рік

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Не дивлячись на те, що проблема цивільно-правових спорів, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення, які розглядаються в судах загальної юрисдикції і має глибокі історичні корені як у сфері цивільно-договірних відносин, так і цивільного правосуддя, але з урахуванням стрімкого розвитку як матеріального, так і процесуального законодавства, а з ним – і судової практики, сказати про те, що ми маємо чітке уявлення про суть доказового процесу у сфері практики розгляду таких спорів було б завчасно.

Проблема полягає в тому, що інститут оренди земель сільськогосподарського призначення отримав свій розвиток лише з часу проголошення незалежності України. Але навіть після цього він не мав свого розвитку з підстав встановленого законодавчо мораторію на продаж земельних ділянок, а відтак і розвитку земельно-орендних відносин. Постійна зміна уточнення, доповнення поточного як земельного, так і цивільного законодавства, в якому лише з 1 січня 2024 року дано старт другому етапу земельно-правової реформи в Україні, яка сьогодні гальмується розв'язаною росією війною, ускладнює всеохоплюючий розвиток земельно-орендних відносин. Ось чому «Досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталого розвитку сільського господарства» стало одним із завдань Цілей сталого розвитку України на період 2030 року, затверджених Указом Президента України 30 вересня 2019 року №722/2019 в тому числі і в умовах воєнного стану.

Саме в таких умовах розгляд судами спорів, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення, знаходяться під особливою увагою не лише суспільства, але і держави. Особливе значення в таких справах відводиться доказам, які за своїми якісними показниками повинні бути належними, допустимими, достовірними та достатніми. Судова практика показує, що процес збору доказів їх подання, дослідження та оцінка з підстав

критеріїв якості змісту засобів доказування, які охоплюють собою письмові, речові, електронні докази, показання свідків, висновків експертів є доволі питанням ускладненим, а сам процес доказування на різних стадіях цивільного судочинства, який характеризується своєю індивідуальністю, не дає змоги створити єдиний стандарт доказового процесу у сфері кожної із істотних умов договору оренди земель сільськогосподарського призначення, а відтак дані питання породжують подальшу наукову дискусію. Не дивлячись на це ми приходимо до висновку про те, що кожна справа, незважаючи на різний її предмет доказування, все ж характеризується єдиним першорядним письмовим доказом, яким сьогодні є Типовий договір оренди землі. Саме даний письмовий доказ породжує цілий ряд похідних як письмових, так і речових та електронних доказів, показань свідків та висновків експертів.

Ці та інші питання як теоретичного, так і практичного спрямування і стали предметом даного наукового дослідження.

Загальнонауковим підґрунтям проведеного дослідження послужили праці: З. П. Паньків («Еволюція землекористування в Україні»: Монографія), Н.В. Ільків («Оренда земель сільськогосподарського призначення в Україні: теоретичні й практичні аспекти»: Монографія), М.М. Ясинка («Теорія доказового права»: Монографія), В.В. Вилегжаніної («Цивільно-правове регулювання договору найму (оренди) земельної ділянки» дис. к.ю.н), М.В. Шульги («Актуальні проблеми правового регулювання земельних відносин в сучасних умовах» дис. д.ю.н.), Р.М. Гнідан («Договір оренди земельної ділянки» дис. к.ю.н.), Л.В. Лейба («Правове регулювання вирішення земельних спорів» дис. к.ю.н.), О.С. Снідевич («Позов у цивільних справах, що виникають із правовідносин земельних правовідносин» дис. к.ю.н.), О.О. Грабовської («Теоретико-правові проблеми доказування у цивільному судочинстві України» дис.д.ю.н.), А.О. Арсенюк («Процесуально-процедурний порядок судового розгляду земельних спорів в Україні» дис. к.ю.н.), А.С. Штефан («Механізм доказування в цивільному

судочинстві» дис. д.ю.н.), а також наукові статті українських вчених: І.В. Арістової, Я.В. Балабай, О.М. Балтухіна, А.І. Берлач, С.С. Бичкової, Ю.І. Вовк, К.В. Гусарова, О.І. Дашковської, Н.С. Кузнєцової, О.О. Кармаза, І.О. Кравченка, В.А. Кройтора, А.В. Котелевець, В.М. Косака, В.В. Комарова, М.П. Курила, Б.В. Малишева, Ю.Ю. Рябченка, Я.М. Романюка, О.В. Петришина, В.Д. Притики, Р.О. Стефанчука, І.В. Зубар, Г.П. Тимченка, С.Я. Фурси, С.О. Харитонова, М.С. Хоміній, Д.М. Ясинка, М.М. Ясинка тощо.

Проте, більшість таких досліджень значною мірою торкаються як історичних так і теоретичних проблем земельних правовідносин у сфері оренди земельних ділянок, питань щодо регулювання земельних спорів судами загальної юрисдикції, процесуального алгоритму у сфері розгляду земельних спорів. В той же час питанням засобів доказування, критеріїв їх оцінки, формуванню стандарту доказування та його системи доказів, які індивідуалізуються на основі істотних умов договору земель сільськогосподарського призначення, практики правозастосування на різних стадіях судового процесу щодо розгляду спорів, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення, не були предметом наукових досліджень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалось на основі Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року (підтриманих Указом Президента України № 722/2019 від 30.09.2019 року), проголошених резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об’єднаних Націй (ООН) від 25 вересня 2015 року, а також науково-дослідної тематики кафедри правосуддя та філософії юридичного факультету Сумського національного аграрного університету: «Науково-прикладні проблеми цивільного, адміністративного, кримінального, господарського права та процесу» номер державної реєстрації НДДКР в УкрІНЕТІ: 0121U107740, дата реєстрації: 30.01.2021 року.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є розробка нових теоретичних положень та систематизація вже накопичених наукових знань про правову природу доказів та доказування у спорах, які виникають із оренди земель сільськогосподарського призначення, критеріїв їх оцінки, формуванню стандарту доказування та його системи доказів, які індивідуалізуються на основі істотних умов договору земель сільськогосподарського призначення, практики правозастосування земельного, цивільного та цивільно-процесуального законодавства на різних стадіях судового процесу при розгляді спорів, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення.

Для досягнення означеної мети постановлено такі завдання:

- дослідити історико-правові передумови становлення інституту оренди земель сільськогосподарського призначення та стану наукових досліджень, які стосуються проблематики земельно-орендних спорів, які розглядаються в судах загальної юрисдикції;
- визначити змістовно-правову суть договору оренди земель сільськогосподарського призначення з точки зору доказового процесу у сфері цивільного судочинства;
- з'ясувати процесуально-правовий механізм формування предмету доказування у справах, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення;
- розкрити особливості застосування засобів доказування: письмових, речових, електронних доказів, показань свідків та висновків експертів у сфері судової практики при захисті порушених, невизнаних чи оспорюваних прав сторін у спорах, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення;

- з’ясувати критерії ефективності процесуальних дій суб’єктів доказового процесу з точки зору формування стандарту доказування на різних стадіях цивільного судочинства;
- виявити особливості формування системи засобів доказування по відношенню до кожної істотної умови договору оренди земель сільськогосподарського призначення;
- визначити сучасні науково-практичні підходи щодо застосування інституту судової преюдиції та прецедентних правових позицій, сформованих Верховним Судом, Великою Палатою Верховного Суду та Європейським судом з прав людини (ЄСПЛ);
- сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення норм чинного як земельного, так і цивільного та цивільного процесуального законодавства.

Об’єктом дослідження виступають цивільні процесуальні правовідносини, які формуються у сфері доказового процесу судів загальної юрисдикції при розгляді спорів, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення.

Предметом дослідження є правові засади у сфері застосування судами загальної юрисдикції засобів доказування, їх оцінки та механізму їх правозастосування, що виникають з підстав захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав та інтересів особи у земельно-орендних спорах щодо земель сільськогосподарського призначення.

Методи дослідження. Для досягнення мети і вирішення задач дисертаційної роботи, з урахуванням специфіки об’єкта і предмета дослідження, за методологічну основу взято положення діалектики, як загального способу пізнання процесів і явищ, а також відомі загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, що випливають із філософських категорій та концепцій.

Метод *діалектичного матеріалізму* дозволив розкрити основні поняття з досліджуваної тематики завдяки застосуванню філософських категорій суті та явища, форми і змісту, кількості та якості, об'єктивного та суб'єктивного, а також законів переходу кількісних змін у якісні, єдності й боротьби протилежностей, закону заперечення заперечень тощо (розділи 1,2,3).

Застосування *формально-логічного* методу при дослідженні судової практики різних інстанційних рівнів судів загальної юрисдикції та виконання судових рішень у справах земельно-орендного характеру дав можливість визначитись із цілим рядом понять: стандарт доказування, система доказів, електронних доказів тощо (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2).

Метод *наукового аналізу* було застосовано при дослідженні як судової практики судів загальної юрисдикції всіх інстанційних рівнів, так і правозастосовчої практики щодо розмежування понять письмових, речових та електронних доказів (підрозділи 2.3, 3.1,3.2,3.3).

Метод *системного аналізу* дав можливість відобразити характерні ознаки договору оренди земельної ділянки, як універсального письмового та електронного доказу, який створює основу для формування цілого ряду похідних засобів доказування (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1, 2.3, 3.1).

Історико-правовий метод допоміг відтворити цілісну картину минулого в різні історичні періоди та виявити цілий ряд проблем, які гальмували розвиток інституту оренди земель сільськогосподарського призначення, що у свою чергу унеможливлювало судовий захист особи щодо порушення її природного права не лише в питаннях права власності на земельну ділянку, а і в питаннях оренди земель сільськогосподарського призначення (підрозділ 1.1).

Метод *порівняльно-правового аналізу* дав можливість на основі співставлення різної предметної природи спорів, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення сформувати певний процесуально-доказовий стандарт у сфері доказового процесу, який має місце в

різнопредметних справах земельно-орендного спрямування (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3).

Метод *узагальнення та аналізу* дав можливість дослідити доктринальні погляди на поняття доказів та доказування в цивільному судочинстві, що у свою чергу дало змогу сформулювати ряд теоретико-правових понять у сфері розвитку вчення про доказове право, в тому числі і щодо розгляду спорів, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення.

Статистичний метод дослідження дав можливість прослідкувати кількісні та якісні показники цивільних справ, які розглянуті судами загальної юрисдикції в різні роки, що дало можливість проаналізувати тенденцію щодо наявності правових проблем у сфері правозастосовчої практики, сформованої у земельно-орендних правовідносинах, які стали предметом судового розгляду.

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертація присвячена розв'язанню актуальних наукових проблем як теорії, так і судової правозастосовчої практики розгляду цивільних справ, спори в яких виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення. В умовах значного оновлення земельного, цивільного та цивільного процесуального законодавства нашої держави, виникли нові доктринальні підходи щодо поняття доказів, засобів доказування та їх якісних критеріїв у сфері змістовної їх суті та на цій основі – формування нових концептів у сфері доказового процесу, який має місце в межах процесуальної форми судових засідань.

У дисертації вперше обґрунтовано низку важливих як для теорії, так і практики цивільного процесуального права України понять, положень і висновків, які пов'язані з комплексним правозастосуванням земельного, цивільного та цивільного процесуального права при розгляді спорів, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення, одержаних особисто автором, серед яких найсуттєвішими є такі:

вперше:

- визначено два доктринальні підходи до розуміння процесуальної категорії «предмет доказування» в розрізі досліджуваного виду правовідносин. Зокрема, під предметом доказування у цивільних спорах, що виникають із відносин оренди земель сільськогосподарського призначення, з теоретичної точки зору слід розглядати деталізовану процесуальну конструкцію, яка з одного боку включає в себе встановлення конкретних фактів і обставин, які виникли внаслідок тих чи інших дій чи бездіяльності сторін, а з іншого – систему належних, допустимих достовірних та достатніх доказів, яка систематизована у хронологічній послідовності таких дій чи подій, фактів і обставин, які мали місце у орендних правовідносинах. З практичної точки зору предмет доказування у справах щодо судового захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав сторін у сфері орендних правовідносин щодо земель сільськогосподарського призначення складає обумовлені матеріальними та процесуальними нормами права, а також договором оренди землі певні факти та обставини, якими підтверджуються заявлені сторонами конкретні вимоги або заперечення;
- встановлено, що договір оренди землі з точки зору доказового процесу є першорядним, комплексним, письмовим доказом, який за своїм предметом характеризується своєю уніфікацією, оскільки його зміст носить регулятивний характер по відношенню до всіх земельних ділянок і в той же час він є універсальним по відношенню до створення всієї похідної системи доказів щодо кожної істотної умови договору, яка набула спірного характеру і стала предметом судового розгляду, що у свою чергу формує чітку «доказову ієрархію», в якій договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення є базовою основою для всіх інших похідних письмових, речових, електронних доказів та висновків експертів, які змістовно формуються відповідно до кожної істотної умови такого договору як основи предмету доказування;
- визначено критерії оцінки письмових доказів на предмет належності, допустимості, достовірності та достатності у спорах, що виникають із

правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення та віднесено до їх переліку наступні: 1) визначення певного письмового документу як засобу підтвердження виконання його сторонами взятих на себе зобов'язань, за умовами договору оренди землі або додатків до нього; 2) відповідність змісту реквізитів письмового документу вимогам чинного законодавства або умовам, встановленим у договорі оренди землі (його додатках); 3) конкретизація змісту письмового документу відносно прав та обов'язків сторін договору оренди (точне зазначення реквізитів правочину, виконання якого стосується письмовий документ, найменування сторін договору та їх ідентифікуючих даних, сум грошових коштів, площі земельної ділянки, календарних періодів, змісту виконуваного зобов'язання); 4) відсутність законодавчо встановлених обмежень щодо використання певного письмового документу в якості засобу підтвердження певного факту чи обставини;

- аргументовано, що преюдиційність є процесуально-правовою категорією, яка з одного боку сприяє більш ефективному досягненню завдань цивільного судочинства, вносячи правову визначеність в існуючі земельно-орендні правовідносини, спрощуючи процес доказування для сторін спору та економлячи процесуальний час суду;
- встановлено, що під спірною преюдицією розуміється така правова колізія, за якою обов'язковість встановлених преюдиційних фактів у судовому рішенні, яке набрало законної сили та залишається чинним на момент розгляду іншої цивільної справи, в якій дану преюдицію було застосовано у вигляді доказового факту, спростовується через скасування його в апеляційному чи касаційному порядку, що ускладнює процес відновлення порушених, невизнаних або оспорюваних прав та інтересів, оскільки зумовлює необхідність перегляду всіх без винятку судових рішень, в яких було використано такі преюдиційні факти за нововиявленими обставинами.

Удосконалено:

- норму частини 2 ст. 77 Цивільного процесуального кодексу України, яку запропоновано викласти у наступній редакції: «Предметом доказування є факти та обставини, якими сторони підтверджують заявлені вимоги та заперечення, обумовлені матеріальним законодавством, положеннями спірного договору, або мають процесуальне значення при розгляді справи, а відтак підлягають встановленню судом при розгляді цивільних справ»;
- норму ч. 1 ст. 95 Цивільного процесуального кодексу України, яку доречно викласти у наступній редакції: «Письмовими доказами є офіційні та неофіційні документи, які викладені на матеріальних носіях, у змісті яких міститься належна, достовірна, відносна до предмету спору інформація»;
- норму ч. 1 ст. 100 Цивільного процесуального кодексу України, яку запропоновано викласти в наступній редакції: «Електронні докази – це нематеріалізована форма фіксування інформації, яка створена інтелектуально за допомогою технічних засобів і розміщена на різних матеріалізованих електронних носіях та містить в собі належні, допустимі та достовірні відомості про обставини чи факти, які мають значення для справи»;
- норму ч. 5 ст. 230 Цивільного процесуального кодексу України, які доцільно доповнити після слів «приводить його до присяги» словами «на Біблії»;
- норму ч. 2 ст. 76 Цивільного процесуального кодексу України, які запропоновано доповнити пунктом 4 наступного змісту: «пояснення сторін»;
- запропоновано доповнити норму ч. 1 ст. 43 Цивільного процесуального кодексу України новим пунктом 4 наступного змісту: «виступати в судових дебатах (окрім спрощених проваджень».
- статтю 14 Закону України «Про оренду землі», запропоновано викласти у наступній редакції: «Договір оренди землі державної і комунальної

власності укладається у письмовій формі, а з часу введення воєнного стану – виключно у електронній формі та зберігає свою чинність і після припинення чи скасування воєнного стану протягом строку його укладення. Такий договір посвідчується електронними підписами орендаря та орендодавця з подальшою державною його реєстрацією»;

- статтю 445 «Особливості повороту виконання в окремих категоріях справ» Цивільного процесуального кодексу України, яку доцільно доповнити новою частиною наступного змісту: «У справах з позовними вимогами про стягнення орендної плати у натуральні формі, в ухвалі про поворот виконання рішення суд зазначає про обов'язок відповідача повернути отриману ним продукцію у натуральній формі або за вибором відповідача – сплатити еквівалент її вартості у грошовій формі. Вартість продукції, що підлягає поверненню, визначається державним виконавцем на підставі оцінки ринкової вартості, витрати по проведенню якої здійснюються за рахунок відповідача».

Набули подальшого розвитку:

вчення про способів захисту суб'єктивних спірних земельних правовідносин, які виникають із договорів оренди земель сільськогосподарського призначення, під яким розуміються закріплені в нормах матеріального права вимоги правоохоронного характеру щодо тих чи інших фактів або обставин;

дефініція процесуального поняття «предмет спору, який виникає із договору оренди земель сільськогосподарського призначення», під яким слід розуміти матеріально-правову вимогу позивача до відповідача, яка ґрунтується на змісті такого договору і обумовлена тим способом захисту, який передбачено таким договором, або тим, про який заявить позивач, для ефективного захисту свого порушеного, невизнаного чи оспорюваного права;

процесуальне поняття доказів, під яким необхідно розуміти будь-які дані, які закріплені в належних, допустимих, достовірних засобах доказування, на підставі

яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи та інші обставини, які мають значення для вирішення справи;

дефініцію «висновок експерта», за якою під вказаним поняттям слід розуміти комплексний структурований доказ, який створюється спеціальною особою – судовим експертом на основі отриманих від суду завдань і викладається письмово у непублічний спосіб на основі матеріалів цивільної справи, наданої судом, набуваючи своєї публічності та констатує наявність або відсутність фактів чи обставин, що мають значення для вирішення цивільної справи;

теоретико-прикладне вчення про мотивувальну частину судових рішень, які ухвалюються у земельно-орендних спорах та встановлено, що правозастосовча практика у справах досліджуваної категорії сформувала шаблонний і індивідуальний підхід до викладення зазначеної складової даного акту правосуддя. Шаблонний підхід полягає у запозиченні юридичної аргументації мотивувальної частини судового рішення із змісту іншого судового акту, ухваленого в іншій аналогічній за своїм предметом спору справі, яка була ухвалена цим же складом суду, або іншим судом першої інстанції. Індивідуальний підхід є прямо протилежним шаблонному та полягає у формулюванні змісту мотивувальної частини рішення суддею на власний розсуд без використання усталених виразів, словосполучень, або окремих речень.

Практичне значення одержаних результатів. Наукове та практичне значення отриманих результатів визначається актуальністю вибраної теми, новизною положень і висновків. Викладені теоретичні положення, висновки, пропозиції і рекомендації можуть бути використані у:

науково-дослідницькій сфері – для подальших досліджень актуальних проблем науки цивільного процесуального права, земельного та цивільного права, а також для продовження наукової розробки доктрини щодо доказового

права в цивільному судочинстві в питаннях розгляду земельно-майнових, орендно-правових досліджень;

законопроектній роботі – при складанні нового цивільного процесуального кодексу України, внесенні змін і доповнень у чинний Цивільний процесуальний кодекс України;

навчальному процесі – у ході викладення навчальних дисциплін: «Цивільний процес», «Теорія доказового права», «Актуальні проблеми цивільного процесуального права», «Земельне право», «Цивільне право», при підготовці навчальної літератури і навчально-методичних матеріалів до семінарів і практичних занять із вказаних дисциплін.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною завершеною науковою роботою, першим комплексним дослідженням інституту доказів та доказування у спорах, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення. Обсяг проведених досліджень, опрацьованого наукового матеріалу, ґрунтовний аналіз як національної судової практики, так і практики Європейського суду з прав людини, комплекс використаних методів наукового дослідження та оцінка отриманих результатів були достатніми для обґрунтування наукових положень дисертації. Сформульовані в дисертації положення базуються як на отриманих особисто результатах власних наукових досліджень, так і великій кількості наукових досліджень інших учених за темою дисертації. Це дало можливість автору сформулювати цілий ряд процесуально-правових понять, розкрити правову природу і механізм доказового процесу у сфері цивільно-правових спорів, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення і розглядаються в судах загальної юрисдикції, та на основі як особистих науково-теоретичних досліджень, так і дослідженнях цілого ряду наукових теорій та наукових праць інших науковців провести ґрунтовне науково-правове дослідження вказаного процесуального інституту.

Більшість теоретичних і практичних питань, які досліджені у дисертаційній роботі, підіймаються уперше, інші проблемні аспекти розглянуто з новим авторським підходом до вже існуючих правових позицій, а вирішення окремих суперечливих питань у роботі отримало додаткове обґрунтування.

Наукова новизна, висновки та пропозиції сформульовані автором самостійно й обґрунтовані на високому науково-теоретичному рівні на підставі особистих наукових досліджень.

Основні елементи досліджень доцільно використовувати в навчальному процесі при викладенні курсів: «Цивільний процес», «Актуальні проблеми цивільного процесуального права», «Теорія доказового права», «Практика доказування та правова аргументація», «Земельне право», «Актуальні проблеми екологічного та земельного права», «Практичні аспекти державно-правового регулювання аграрної сфери» (Акт впровадження результатів дисертаційної роботи у навчальний процес кафедри правосуддя та філософії Сумського національного аграрного університету, схвалений Вченою радою юридичного факультету від 18 березня 2025 року, Акт впровадження результатів дисертаційної роботи у навчальний процес кафедри приватного та соціального права Сумського національного аграрного університету, схвалений Вченою радою юридичного факультету від 18 березня 2025 року). Результати дисертаційного дослідження були використані автором при написанні наукових статей.

Апробація результатів дисертації. Дисертація обговорена на засіданні кафедри правосуддя та філософії юридичного факультету Сумського національного аграрного університету. Основні положення, висновки і рекомендації дисертації обговорювались на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, зокрема: «Правова система та державотворення: історичний вимір і сучасні тенденції»: (м. Ужгород, 17-18 лютого 2023 р.); «Пріоритетні вектори розвитку науки під час воєнного стану (м. Львів, 6 березня

2023 року); «Theoretical foundations of law, public management and practice of their application» (December 25–26, 2024. Riga, the Republic of Latvia); «Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики» (м. Миколаїв, 26 грудня 2024 р.); «Дев'яносто другі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки» (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 18-19 грудня 2024 р.); «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 12-13 березня 2025 р.).

Публікації. Основні результати і висновки дисертаційного дослідження опубліковані автором у 4 наукових статтях у наукових фахових виданнях з юридичних наук (категорія Б). Особисто участь автора наведена у 6 тезах доповідей на національних та міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Робота складається з вступу, трьох розділів, що об'єднують дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 295 сторінок. Список використаних джерел містить 333 найменування 40 сторінок, додатки складають 5 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ДОГОВОРУ ОРЕНДИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТУ ДОКАЗУВАННЯ У СПОРАХ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ІЗ ЗЕМЕЛЬНО-ОРЕНДНИХ ПРАВОВІДНОСИН

1.1. Стан наукових досліджень проблематики доказів та доказування в цивільному судочинстві щодо земельно-правових спорів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення

Земля завжди являла собою неабияку цінність як з економічної, політичної, суспільної, так і військової точок зору. Історія свідчить, що саме з цих підстав за землю завжди точились війни та виникали локальні збройні конфлікти, учасниками яких ставали мільйони людей. Ще більша кількість людей в різних історичних формаціях захищала своє право на землю в судовому порядку у всіх інстанціях та в різних державах світу [80, с. 237]. Таким чином, історія людства – це історія соціальної, економічної, військової, правової боротьби людей за землю, за певні території та економіко-правові можливості, які вони надають.

Ось чому постійний розвиток та вдосконалення земельних правовідносин потребує правового регулювання, яке б задовольняло часові вимоги та потреби суб’єктів землекористування. Таким чином постійне оновлення законодавства є запорукою ефективного та систематичного регулювання правовідносин у сфері земельного права [81, с. 14].

Одним із найдавніших інститутів, пов'язаних із сферою земельних правовідносин, є інститут оренди земель сільськогосподарського призначення. Так, уже в X столітті на землях Київської Русі починають розвиватись орендні відносини стосовно земельних наділів, які отримують назву «ролейні» чи «землеробські закупи». По суті, закупами були селяни чи батраки, які обробляли

землю господаря, передаючи за це останньому частину вирощеного врожаю відповідно до «словесної» домовленості [79, с. 55].

В Галичині, за твердженням доктора наук З. П. Паньківа, інститут оренди землі активно використовувався сільськими громадами ще з XV ст., а особливої поширеності на вказаних землях він набув у 90-х роках XIX ст. [56, с. 82].

Навіть із двох вищенаведених історико-правових фактів можна зробити висновок, що, унікальність та практична зручність оренди земель сільськогосподарського призначення як виду землекористування чужою земельною ділянкою, була оцінена нашими предками ще задовго до того, як даний інститут отримав свою правову регламентацію в сучасних нормативних актах.

До питання нормативної регламентації договору оренди торкалась у своїй дисертаційній роботі і Н. І. Шутко (дисертація к.ю.н., Львів, 2018 р.). Досліджуючи правове регулювання зобов'язального права за Цивільним кодексом Австрії 1811 року (далі у тексті – ЦК Австрії), положення якого застосовувались на західноукраїнських землях у період 1811–1839 рр., вчена звернула увагу на розмежування у ЦК Австрії понять майнового найму та оренди, предметом яких могла бути земельна ділянка. Зокрема, дисертантка зазначає: «Якщо одна сторона дозволяла іншій користуватися річчю без права збору плодів, то в такому випадку йшла мова про найм, а якщо наймач мав право на збір плодів, то про оренду». Крім того, Н. І. Шутко у своїй роботі проаналізувала положення ЦК Австрії щодо захисту права оренди на земельну ділянку, а також окремі аспекти доказування у судових спорах, що виникали із відносин оренди земельних ділянок і які вирішувались тогочасними судами (справа про припинення оренди земельних ділянок №№ 3299, 3300, 3301 у с. Запитів, вирішена Повітовим судом у м. Львові за позовом від 24.06.1901 р.; справа про визнання недійсним та розірвання договору оренди земельної ділянки (поля) кадастр. № 405/2 у с. Сороки, позов Я. Яворського до повітового суду у Винниках

проти розірвання контракту оренди лісничівки та земельних ділянок у с. Кугаєві) [318, с. 127, 150, 188–189].

З наукового дослідження Н. І. Шутко можна зробити висновок, що вперше законодавче розмежування понять найму землі та оренди землі за законодавством, що діяло на території України, було здійснено у XIX столітті. При цьому, земельна ділянка за ЦК Австрії виступала рівноправним предметом майнових прав з іншими нерухомими речами (маєтками, будинками, фільварками тощо), будучи об'єктом значної кількості цивільних правочинів. При цьому, земельна ділянка вже у той час могла відчужуватись не повністю, а частинами, при цьому, отримане право власності могло мати і певні обтяження. Даний висновок вбачається із досліджуваних Н. І. Шутко справ про передання у власність частини ділянки, виокремленої із лісової парцелі №1985/9 в с. Дарів (ц. Сянік) та про передання у власність земельних ділянок у с. Явірник Руський, що розглядались у повітовому суді у м. Сянік [318, с. 123-125].

Як бачимо, суспільство давно зрозуміло, що в основі орендно-земельних відносин лежить економічна складова, яка полягає у можливості орендаря внаслідок строкового землекористування отримувати певний дохід у натуральній формі, частину з якого конвертувати у грошову з метою розрахунку з орендодавцем по орендній платі. Таке розуміння правової природи орендних відносин, але вже більш детально, було закріплено і у Зводі законів цивільних Російської Імперії 1832 р., відповідно до якого «При наймі чи передачі у володіння приватних володінь потрібно визначити предмет найму чи володіння, строк і його ціну. Понад це допускаються інші різні довільні умови, що не суперечать законам, як то: права і обов'язки власника і наймача, правила користування майном, відповідальність за збитки…» [43, с. 180].

Після селянської реформи 1861 року в земельних відносинах відбулося ряд суттєвих зрушень, що сприяли розвитку капіталістичного виробництва, а саме: активізація ринку землі, витіснення дворянського землеволодіння буржуазним,

посилився процес товаризації поміщицьких та заможних селянських господарств, чіткішою стала спеціалізації регіонів України [15, с. 18].

Дослідженням окремих аспектів правового регулювання оренди землі радянського періоду займались окремі вчені-правники, серед яких слід згадати праці Я. В. Балабая, А. Берлач, І. Будзіловича [19], Ю. І. Вовк [28], Н. В. Ільківа [59] та ін. Як вбачається із праць вищевказаних дослідників, на початковому етапі радянського періоду інститут оренди землі регламентувався Декретом ВУЦВК і РІЖ УРСР від 11 квітня 1922 р. «Про надання незаможним селянським господарствам права тимчасової переуступки користування своєю надільною землею», який, до речі, регулював і відносини найманої праці, дозволяючи її використання. Зважаючи на репресивні методи радянської влади відносно українського селянства, зокрема сумно відому кампанію «розкулачення» та «розкуркулення», можна стверджувати, що до категорії «незаможних селянських господарств» відносились всі господарства, які існували на той час, а тому саме про них йшла мова у Декреті, який мав повсюдне застосування на практиці. В той же час, даний нормативний документ передбачав, що передавати земельні ділянки в оренду дозволялось лише землеробським господарствам, що мало на меті запобігання отриманню «нетрудових доходів». Крім того, відповідно до норм Декрету неможливо було отримати в оренду землі більше, аніж площа, яку могли б обробляти члени однієї родини власними силами. Хоча даним нормативним актом і передбачалась трудова оренда, однак суборенда була під категоричною забороною [16, с. 15]. Таким чином, в радянський період було ліквідовано інститут приватної власності на землю. Під поняттям же трудової оренди, відповідно до ст. 30 Земельного кодексу УРСР 1922 року розумілася можливість за договором оренди мати в користуванні лише обмежену площу землі, яку орендар міг би обробити лише своєю працею без використання найманої робочої сили [14, с. 103]. Однак, навіть і таких обмежених можливостей використовувати землі сільськогосподарського призначення селяни згодом були

позбавлені новим нормативним актом радянської влади. Зокрема, з прийняттям постанови ВУЦВК і РІЖ УРСР від 6 квітня 1930 року «Про заборону оренди землі і застосування найманої праці в індивідуальних господарствах у районах суцільної колективізації», інститут оренди землі потрапив під повну заборону [17, с. 15].

Досліджуючи інститут оренди землі у даний історико-правовий період Н. В. Ільків звертає увагу на прийнятий 22 травня 1922 р. ВУЦВК «Основний закон про трудове землекористування», правові норми якого «забезпечували сталість селянського землекористування». В той же час, як зазначає вчений, цей Закон «обережно підійшов до земельно-орендних відносин. Так, до Закону було введено спеціальний розділ під назвою: «Про трудову оренду землі» (тимчасова переуступка прав на землекористування). Відповідно до його положень дозволялась передача в оренду всієї надільної землі чи її частини тими господарствами, які через певні обставини не могли її обробляти» [59, с. 68].

В 1968 році в СРСР було прийнято Основи земельного законодавства Союзу РСР і союзних республік, де словосполучення «оренда землі» чи «оренда земельної ділянки» взагалі не вживались. Оренда була замінена терміном «землекористування». Зокрема, у ст. 3 Основ вказувалось, що «Земля в СРСР перебуває у виключній власності держави і надається лише в користування. Використання землі з метою отримання нетрудових ресурсів заборонено» (ч. 10 ст. 11 Основ). Землі сільськогосподарського призначення надавались у безстрокове користування громадянам лише для ведення підсобного господарства без застосування найманої праці (абз. 5 ч. 1 ст. 22 Основ). В цілому ж, Основи 1968 року закріплювали принцип пріоритету союзного земельного законодавства над земельним законодавством союзних республік [94, с. 25].

Після тривалого періоду заборон на розпорядження земельною ділянкою (в тому числі і у сфері орендних відносин), застосування інституту оренди землі було відновлено лише в 1988 році Законом СРСР «Про кооперацію в СРСР».

Зокрема, за ч. 2 ст. 30 даного Закону, правом надавати землю в оренду були наділені ради народних депутатів та інші державні органи в рамках «подання різноманітної допомоги кооперативам». В той же час, норма ч. 2 ст. 35 передбачала право колгоспу або іншого сільськогосподарського кооперативу за рішенням загальних зборів орендувати самому або ж передавати земельні ділянки в оренду іншим кооперативам, державним підприємствам і організаціям, а також громадянам. Строки і умови оренди в такому випадку визначалися договорами, орендна плата могла мати як натуральну, так і грошову форми [176].

Пізніше, 23 листопада 1989 р. був прийнятий Закон СРСР «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про оренду», яким вперше була закріплена можливість оренди землі з метою самостійного провадження орендарем господарської діяльності. При цьому, стаття 3 Основ дозволяла оренду землі та інших природних ресурсів у всіх галузях народного господарства та щодо всіх без винятку форм власності, а право бути орендодавцем за ст. 4 отримали навіть іноземні юридичні особи [95], що для радянської правової системи з її «антибуржуазним» вектором направлення взагалі було не характерним. Однак, як зазначає Н. В. Ільків, даний нормативний акт в розрізі суспільно-політичних змін, злету в питаннях розвитку сільського господарства не дав. Причиною цьому були недостатність економічних умов для реалізації позитивних правових зрушень та продовження панівної ідеології, яка заперечувала приватну власність на землю і використання найманої праці» [59, с. 74].

Після проголошення Декларації про державний суверенітет України (яка, згідно її заключних положень ставала правовою основою для законів України), 18 грудня 1990 року Верховною Радою Української РСР було прийнято Земельний кодекс Української РСР (ЗК УРСР), який змінив попередній підхід до надання землі у користування. Так, стаття 8 ЗК УРСР, яка регулювала відносини оренди землі, закріплювала широке коло суб'єктів – орендарів земельної ділянки,

хоча при цьому і звужувала перелік орендодавців, які мали право укладати договори оренди. Зокрема, отримати землю в оренду могли як фізичні, так і юридичні особи – резиденти, а також і іноземні суб'єкти. Право щодо надання земельних ділянок у користування на праві оренди було передано виключно сільським, селищним, міським, районним Радам народних депутатів [55]. Таким чином, за новим ЗК УРСР державні органи не мали права розпорядження землею шляхом укладення договорів оренди, що було передбачено Законом СРСР «Про кооперацію в СРСР».

Отже, після здобуття Україною незалежності, проблема правової регламентації земельних правовідносин у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення постала вже перед вітчизняним законодавцем, який мусив відійти від економічно неефективних та антидемократичних радянських підходів та напрацювати нову якісно іншу нормативну базу, не дивлячись на те, що на території нашої держави продовжували діяти норми Земельного кодексу УРСР.

Серед наукових досліджень, яке торкається того історичного періоду і на яку слід звернути увагу є дисертаційна робота В. В. Вилегжаніної на тему: «Цивільно-правове регулювання договору найму (оренди) земельної ділянки». Дана робота присвячена питанню генезису цивільного законодавства України, яке регулювало договір найму (оренди) земельної ділянки. За позицією науковиці, двома останніми заключними етапами еволюції механізму цивільно-правового регулювання договору найму (оренди) земельної ділянки є: 1) період з початку XX ст. по 1991 рік, основним наративом якого був перехід від скасування права приватної власності на землю, і, відповідно, заборони оренди землі до правової регламентації порядку укладення договору оренди; 2) період з 1991 року по сьогодні, який ознаменувався комплексним правовим регулюванням договору найму (оренди) землі за рахунок прийняття цілого ряду законодавчих і кодифікованих нормативно-правових актів [24, с. 7].

В той же час, на нашу думку часові рамки останнього етапу становлення правової регламентації договору оренди землі слід змістити з 1991 року на грудень 1990 року (проголошення Декларації про державний суверенітет України), оскільки саме з цього періоду Україна, як демократична та самостійна держава взяла активний курс на розробку власного як цивільного, так і земельного законодавства, декларуючи новий підхід у правовому регулюванні в тому числі і відносин власності.

10 квітня 1991 р. Радою Міністрів Української РСР було прийнято Постанову «Про форму договору на право тимчасового користування землею (в тому числі на умовах оренди)». Примітно, що дана постанова є першим підзаконним нормативно-правовим актом, який передбачав, що договір на право тимчасового користування землею набирав чинності з моменту його реєстрації та відповідно мав бути зареєстрований в книзі записів договорів на право тимчасового користування землею [185].

В подальшому, питання земельно-орендних відносин було урегульовано постановою Кабінету Міністрів України № 197 від 17 березня 1993 року «Про форму договору на право тимчасового користування землею (у тому числі на умовах оренди)» [186].

В жовтні 1998 року нарешті було прийнято Закон України «Про оренду землі», відповідно до якого істотною умовою договірних відносин стала орендна плата, розмір, форма і строки внесення якої встановлювались за угодою сторін у договорі оренди. Стаття 20 даного Закону встановлювала три основні форми орендної плати: 1) грошову; 2) натуральну (за визначеною кількістю чи частиною продукції, яка одержується з орендованої земельної ділянки) та 3) відробіткову (надання послуг орендодавцю). При цьому, сторони мали право передбачити у договорі оренди поєднання зазначених форм або визначити інші форми плати. Виключення встановлювалось лише для земельних ділянок, що перебувають у

державній і комунальній власності, плата за оренду яких справлялася виключно у грошовій формі [177].

За дев’ять років, тобто станом на 2017 рік в Україні було укладено 7481,85 тис. договорів оренди земельних паїв із загальної їх площею 17,17 тис. га, по яких загальна річна орендна плата складала 12,49 млн. грн. [57, с. 111].

Не дивлячись на те, що лише в кінці радянської та на початку пострадянського періоду питання оренди земель сільськогосподарського призначення почали отримувати свій розвиток, все ж законодавче урегулювання земельних відносин, в тому числі і у сфері орендних відносин мало цілий ряд нормативних неузгодженостей, що породжувало велику кількість правових проблем, які навіть переходячи у сферу судового розгляду, не завжди могли бути належним чином урегульовані нормами права, а відповідно – і судом. Така ситуація була обумовлена тим, що демократичні суспільні відносини розвивалися настільки стрімко, що законодавство почало пришвидшено «старіти» Значна частина таких норм була скасована, інша ж частина, яка регламентувала права та обов’язки сторін орендних правовідносин, залишалась незмінною, що породжувало певну правову неузгодженість. Даний факт призводив до все більшої і більшої кількості земельних спорів. Так, за даними судової статистики, у 2002 році до судів загальної юрисдикції надійшло 5936 справ, пов'язаних із спорами у сфері оренди земельних паїв [9]. У 2003 році таких справ вже було 8000, а в 2004 році їх кількість налічувала більше 10000 справ [10].

Розуміючи наявність проблем у сфері правозастосовчої практики в судах загальної юрисдикції, Верховний Суд України 16 квітня 2004 року прийняв постанову № 7 «Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ». Метою такого кроку було забезпечення правильного і однакового застосування земельного законодавства при розгляді

судами земельних та пов'язаних із земельними відносинами спорі, в тому числі і при вирішені спорів, пов’язаних із орендою землі [180].

В той же час, юридична наука не поспішала досліджувати проблематику особливостей розвитку земельно-орендних відносин в Україні та тих спірних аспектів, які мали місце під час правозастосування діючого на той час законодавства, зокрема і в питаннях формування тієї чи іншої системи доказів та процесу доказування в судових процесах. В цій частині заслуговує на увагу одне із перших наукових досліджень, яке було проведено в 1998 році М. В. Шульгою за темою: «Актуальні проблеми правового регулювання земельних відносин в сучасних умовах» (дисертація д.ю.н., Харків, 1998 р.) [317]. В даній роботі, з одного боку, висвітлена зростаюча тенденція різнопланового розвитку земельних відносин, в тому числі і у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення, а з іншого – досліджувалися ті правові гарантії, які дають можливість сторонам земельних правовідносин належним чином захистити в суді свої права чи законні інтереси в разі їх порушення.

Крім того, звертає на себе увагу і дисертаційна робота А. Г. Брунь на тему: «Договір оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення» (дисертація к.ю.н., Харків, 2003 р.). В даному науковому дослідженні автор дослідив суб’єктний склад правовідносин, що виникають з договорів оренди земель сільськогосподарського призначення і детально розкрив сам процес укладення таких правочинів, їх виконання та умови відповідальності за невиконання або неналежне виконання своїх зобов’язань [18].

Питаннями щодо дослідження правового регулювання оренди земель сільськогосподарського призначення займалася ціла плеяда українських науковців-правників, серед яких варто відзначити роботу Р. М. Гнідан «Договір оренди земельної ділянки» (дис. к.ю.н., 2017 р.). та Н. В. Ільницької «Оренда земель сільськогосподарського призначення: правові аспекти» (дис.. к.ю.н., 2001 р.). Зокрема, Р. М. Гнідан у своїй праці торкнувся питань укладення, припинення

та визнання в судовому порядку недійсним договору оренди земельної ділянки, дослідивши різні підходи судів загальної юрисдикції до захисту переважного права орендаря на поновлення договору оренди, у зв'язку з укладенням орендодавцем договору оренди з іншим орендарем [34, с. 169]. В свою чергу, Н. В. Ільницька у своїй роботі обґрунтувала тезу, що «договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення має земельно-правову природу, оскільки: а) спрямований на забезпечення сільськогосподарської діяльності; б) його зміст включає елементи аграрно-трудового характеру; в) істотною умовою договору є раціональність землевикористання та охорона земель як обов'язок орендаря не лише перед орендодавцем, а й державою». Крім того, вчена дійшла висновку, що оренда земельних паїв є особливим і новим різновидом оренди земель сільськогосподарського призначення через спеціальний його об'єкт, що утворився у процесі реформування колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю [60, с. 6].

Праці вищевказаних вчених-правників свідчать про усвідомлення вітчизняною науковою спільнотою актуальності матеріально-правового інституту оренди землі як юридичного засобу регулювання економіко-земельних відносин у сфері сільськогосподарського товарного виробництва. Багатовікове практичне застосування такого способу користування земельною ділянкою довело свою ефективність в нашій державі, яка об'єктивно має статус аграрної та довготривалі і міцні традиції землеробства, що за умови правильного використання чорноземного потенціалу здатне повно розкрити наш значний економічний потенціал.

В той же час, в науковій літературі зустрічається і негативне ставлення до оренди земель сільськогосподарського призначення, яке базується на упередженому суб'єктивному ставленні орендарів до збереження чужого майна. При цьому, незважаючи на те, що в державах Західної Європи найпоширенішою організаційною формою користування сільськогосподарськими землями є оренда

[27, с. 68], критика даного інституту здебільшого виходить від іноземних науковців.

Таким чином, в орендних відносинах, які базуються на договорі, ще на стадії його укладення, по суті закладаються потенційні спірні відносини, підґрунтям яких є різні цілі і мета кожної із сторін такого правочину. Підтвердження даної думки можна знайти і в дисертаційній праці Л. В. Лейби, яка зазначає, що «земельні спори – це особливий вид правових відносин, в основі яких лежать розбіжності між суб'єктами, що виявляються в процесі виникнення, реалізації, зміни чи припинення земельних прав та законних інтересів (чи їх визнання) власників земельних ділянок, землекористувачів, у тому числі й орендарів земельних ділянок та інших суб'єктів земельних правовідносин» (дисертація к.ю.н., Харків, 2005 р.) [75, с. 8]. Підтримуючи дану думку, А. В. Котелевець відзначає що такі спори належать до складної категорії справ, а їх розгляд має свої особливості [67, с. 33].

Оскільки орендні відносини мають договірний характер, можна констатувати, що вони завжди обумовлюються своєю прогнозованістю і сталістю. Розуміння даної характерної особливості є надзвичайно важливим фактором для правника-науковця, оскільки в такому випадку можливо передбачити спірні аспекти ще на стадії укладення правочину та сформулювати превентивні положення щодо їх запобігання. Орендодавець та орендар у процесі виконання кожним своїх договірних зобов'язань мають різну вигоду, несуть різну відповідальність та ризики, пов'язані з користуванням нерухомим майном. На практиці це породжує цілий спектр цивільно-правових спорів, предметом яких можуть бути діаметрально протилежні питання: як дострокового розірвання договору оренди земельної ділянки, так і навпаки – спонукання до укладення такого правочину, як визнання договору недійсним, так і визнання його укладеним сторонами. При цьому, будь-який обраний позивачем спосіб захисту

потребує відповідного переліку фактів, що підлягають встановленню судом в процесі вирішення цивільно-правового спору.

З цих підстав, проблема захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав та законних інтересів як фізичних, так і юридичних осіб у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення має два головні вектори. З одного боку, вона лежить у сфері економіко-правового та еколого-правового механізмів, а з іншого – її вирішення спрямовано у сегмент загальної проблематики доказового права, дослідження якого є прерогативою наукової спільноти сфери цивільного процесуального права. Саме ці два окреслені напрямки, на нашу думку, і визначають певний предмет земельно-правового спору, який у свою чергу вимагає від його учасників сформувати необхідну систему доказів та провести процес судового доказування, як невід'ємної складової цивільного судочинства.

Практика показує, що якісне формування всієї системи доказів (а відповідно і самого процесу доказування) є ключовими аспектами, що впливають на оперативність судового розгляду та застосування ефективного способу щодо захисту порушеного, невизнаного чи оспорюваного права або законного інтересу особи, яка є учасником правовідносин у сфері оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення. З огляду на це, слід звернути увагу на стан наукової розробленості проблематики доказів та доказування при вирішенні загальними судами земельно-правових спорів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення.

В цій частині доречно згадати дисертаційне дослідження О. С. Снідевича на тему: «Позов у цивільних справах, що виникають із земельних правовідносин» (дисертація к.ю.н., Київ, 2011 р.), в якій автор, поряд із базовими аспектами процесуального інституту позову, досліджував питання допустимості засобів доказування, які використовуються для підтвердження права на земельну ділянку, а також доказування факту пропуску позовної давності [263, с. 15].

Дисертаційна робота О. О. Грабовської «Теоретико-правові проблеми доказування у цивільному процесі України» на здобуття наукового ступені доктора юридичних наук є однією із перший наукових праць, в якій детально досліджено характеристику предмета доказування у цивільному процесі в різнопланових його складових: поняття, межі формування, зміст та суб'єкти формування предмета доказування. Крім того, вчена вводить у науковий вжиток поняття фактів предмета доказування, які поділяє на дві основні категорії: факти матеріально-правового характеру в складі фактів предмета доказування та факти процесуально-правового характеру [35].

Вищевказана наукова праця, безумовно, може бути базовим джерелом для дослідження проблематики доказів та доказування в цивільному судочинстві щодо земельно-правових спорів взагалі, та спорів у справах щодо оренди земель сільськогосподарського призначення зокрема.

В свою чергу, дисертацію А. О. Арсенюк за темою «Процесуально-процедурний порядок судового розгляду земельних спорів в Україні» (2016 р.) можна вважати доктринальним каталізатором наукових досліджень у цій сфері, оскільки до публікації даної роботи проблематикою судового процесу у даній категорії справ займалися лише суди у формі роз'яснень щодо застосування процесуального законодавства. В своїй праці вчена торкнулась основоположних процесуальних проблем, зокрема: дала характеристику і визначення поняття «земельний спір», як процесуальної категорії, а також розкрила його стадії: «від вираження розбіжностей сторін з приводу суб'єктивних прав і законних інтересів на землю до винесення та виконання рішення суду», висвітлила проблематику процесуально-процедурного аспекту вирішення судами окремих категорій земельних спорів, а також розкрила специфіку доказування при судовому розгляді земельних спорів. Як результат, А. О. Арсенюк було обґрунтовано положення, що «... з е м е л ь н о – п р а в о в е

регулювання суспільних відносин, маючи певну специфіку, впливає на формування предмета доказування у справі, належність та допустимість доказів, розподіл тягаря доказування, регулювання презумпції і преюдиції щодо земельних спорів. Враховуючи особливе значення і складність земельних спорів, є доцільним закріплення у процесуальному законодавстві правил автентичності доказів по даній категорії справ з прямим обмеженням можливості використання показань свідків [13].

Окремі аспекти доказування у земельних спорах досліджувались О. В. Бурцевим в рамках його дисертаційної праці щодо вирішення спорів, пов'язаних із межами земельних ділянок. Автором було розкрито питання судового розгляду даної категорії справи та обґрунтовано значення судової земельно-технічної експертизи як засобу доказування факту та причин виникнення взаємного перетину меж земельних ділянок [21, с. 12].

Однією із найбільш ґрунтовний та доктринально вагомих для цивільного процесу наукових праць є наукове дослідження А. С. Штефан, яка присвятила свою докторську дисертацію проблематиці механізму доказування у цивільному судочинстві (2020 р.) [312]. Хоча вчена в рамках свого дослідження не торкалась питань доказування та доказів безпосередньо у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення, однак розкриття нею принципів, елементів

та динаміки механізму доказування у цивільному судочинстві дає змогу використати отримані результати для подальших ґрунтовних досліджень проблематики доказів та доказування як в договірних спорах, так і спорах, пов'язаних із земельними правовідносинами.

Як бачимо, наука процесуального права в основній більшості дисертаційних праць сконцентрована на дослідженні загальної проблематики доказів та доказування в цивільному судочинстві, а також вивченні окремих процедурних аспектів доказування у земельних спорах та особливостей їх судового розгляду. В той же час, питання доказів та доказування в цивільному судочинстві під час розгляду земельно-правових спорів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення вітчизняними вченими-процесуалістами на дисертаційному рівні ще не досліджувалось. Українська наука, звісно ж збагачена і окремими доктринальними працями з досліджуваного питання (як приклад: один із розділів монографії «Теорія доказового права» (2021 р.), розділ «Докази та доказування у справах щодо розірвання договорів оренди землі сільськогосподарського призначення» за авторства Ясинка Д. М.) [267, с. 411–417], однак цього наукового доробку явно недостатньо для комплексного і всебічного вивчення окресленої проблематики.

Зважаючи на вагомість інституту оренди земель сільськогосподарського призначення як базового економіко-правового засобу для ефективного здійснення товарного сільськогосподарського виробництва, а також початковий етап становлення у нашій державі ринку землі, дане дисертаційне дослідження є своєчасним і актуальним як для науки цивільного процесу, так і для практики правозастосування.

Безумовно, що одним із найвагоміших доказів у досліджуваній категорії цивільних спорів є договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення (чи земельного паю), який повинен в обов'язковому порядку бути оцінений судом на предмет належності, достовірності та допустимості. Даний

письмовий правочин є першоджерелом доказової інформації, за допомого якого можна встановити дійсне волевиявлення сторін як на момент укладення, так і на майбутній, погоджений суб'єктами правовідносин строк.

Як зазначає М. М. Ясинок: «Особливе значення цих доказів для цивільної справи полягає у тому, що вони досить поширені у повсякденному житті, відрізняються високим ступенем істинності з тривалістю та незмінністю змістовно-письмової форми» [304, с. 265].

Така незмінність письмової форми договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення в першу чергу характеризується наявністю істотних умов правочину, передбачених ч.1 ст. 15 ЗУ «Про оренду землі». Під поняттям «істотні умови договору» з точки зору доказового процесу, розуміється зміст тієї чи іншої доказової інформації, яка має виключне значення для вирішення земельного спору, оскільки носить індивідуально правовий характер і з цих підстав завжди персоніфікується в укладеній сторонами угоді. Відсутність у договорі оренди зазначених умов є підставою для визнання в судовому порядку такого договору недійсним [333, с. 219-220].

Разом з тим, «спори, які виникають із вимог про визнання недійсними договорів оренди землі з підстав відсутності в договорі його істотної умови (істотних умов) характеризується розмаїттям обставин і фактів» [257, с. 33]. Саме ці обставини і факти потребують доказування, а відповідно і формування певної системи доказів, які б переконливо доводили правоту певних вимог чи заперечень як позивача, так і відповідача.

В цій частині, А. О. Арсенюк пропонує прийняти Земельний процесуальний кодекс України, в нормах якого і закріпити питання належності та допустимості доказів, розподілу тягаря доказування, регулювання презумпції і преюдиції щодо земельних спорів, де б регулювався порядок примирення сторін земельного спору професійними суддями [13, с. 10-11]. Аналогічну пропозицію, однак щодо створення земельних судів в Україні, запропонувала і Л. В. Лейба у вже згаданій

вище дисертаційній праці, дійшовши даного висновку в результаті аналізу не лише суб'єктивних земельних прав, але і інтересів особи [75, с. 19].

Безумовно, що «важливу роль» у забезпеченні єдиної правозастосовчої практики та зміцненні законності у галузі земельних відносин відіграють рішення Верховного Суду, у яких відображаються особливості застосування земельного законодавства при розгляді і вирішенні конкретних земельних спорів судами [67, с. 35]. В цій частині особливе місце у формуванні сучасної судової практики на основі судової правотворчості, якою долаються «виключні правові проблеми» з підстав неповноти, нечіткості чи суперечливості норм права чи їх відсутності (ч. 10 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), відводиться Великій Палаті Верховного Суду (ВП ВС), постанови якої розвивають право, формуючи єдність правозастосовчої практики [325, с. 105]. Безумовно, така методологія правозастосування дає можливість правового контролю над судовою практикою судів загальної юрисдикції, оскільки, «безконтрольність у правозастосовчому процесі – це шлях до правового хаосу» [72, с. 12].

Звісно, що судова практика не належить до нормативних джерел права, але в ній концентрується «теоретико-правовий досвід науковців», помножений на «інтелектуальну діяльність суддів, логіка яких спрямована на законне, обґрунтоване справедливе вирішення подібних справ у суді» [73, с. 149].

З цих позицій важливим є питання доказів та доказування у сфері правозастосування, оскільки правозастосовчий процес в судах України ґрунтується на співвідношенні досліджених судом доказів до норм матеріального права, які часто обумовлені певним правовим тлумаченням [323, с. 212].

Об'єктивним процесом, який сьогодні починає суттєво впливати на сферу як засобів доказування з точки зору їх змістовно-правової суті, так і сам процес судового доказування, є наявна нестабільність норм матеріальних галузей права. Це обумовлено з одного боку стрімким розвитком суспільних відносин і

відставанням від такого процесу законодавця, а з іншого – наявною неповнотою, нечіткістю, неточністю чи суперечливістю норм права або їх відсутністю. В цій частині Р. О. Стефанчук зазначає: «На жаль, правотворча діяльність в Україні значною мірою є безсистемною: в одних випадках здійснюється поспіхом (у зв'язку з цим 80% законопроектів не можуть бути рекомендованими до взяття навіть за основу), а в інших випадках, дуже повільно… Усе це впливає на якість та ефективність нормативно-правових актів, призводить до виникнення прогалин в законодавстві, неоднозначності у змісті правових норм та їх конкуренції, ускладнення правозастосовчої діяльності, зокрема і судової [265, с. 15].

Отже, нестабільність матеріального (в тому числі і земельного законодавства), як уже зазначалося вище, обумовлена стрімким розвитком суспільних відносин і відставанням від такого процесу законотворення. В цьому зв'язку можна говорити «про можливість у правозастосовчому процесі судів першої інстанції тлумачити норми права в межах їх змістовно-правової суті, і в той же час Велика Палата Верховного Суду має можливість долати «виключні правові проблеми» за рахунок судової правотворчості, долаючи в такий спосіб законодавчі прогалини, розвиваючи при цьому право. Таким чином, можна констатувати, що сьогодні право в Україні розвивається від судової практики до теорії права» [325, с. 105]. Дане твердження можна без сумнівів назвати справедливим і обґрунтованим, оскільки Закон України «Про форми власності на землю», який було прийнято у 1992 році (втратив чинність), Закон України «Про оренду землі» – в 1998 році, а Земельний кодекс України (далі – ЗК України) – в 2001 році, безумовно, застаріли. Україна, знаходячись вже сьогодні «на порозі» нових геополітичних викликів, об’єктивно змушена посилювати влив правосуддя на утвердження принципів справедливості, верховенства права, особливо у приватноправових відносинах, підґрунтям яких є орендні відносини щодо земель сільськогосподарського призначення. В цьому зв'язку питання доказів та доказування в цивільному судочинстві у справах, що виникають із орендних

правовідносин, потребують значної уваги, внаслідок розширення та поглиблення земельної-правової реформи та інтенсивного розвитку ринкових відносин у сфері операцій із земельними ділянками сільськогосподарського призначення.

1.2. Поняття договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення та його юридична характеристика як письмового доказу

Розвиток ринкової економіки України так чи інакше тісно взаємопов'язаний із сферою сільськогосподарського виробництва, агротехнологічним сектором та ринком продовольчих товарів, які у свої сукупності покликані забезпечувати харчові потреби населення держави. Сільське господарство як окрема спеціалізована галузь, вбирає в себе землі сільськогосподарського призначення, які і формують собою базис у сфері виробництва сільськогосподарської продукції шляхом безпосереднього використання значних посівних площ для вирощування продукції рослинного походження, розміщення виробничих потужностей щодо переробки такої продукції, виробництва продуктів харчування тваринного походження.

Згідно статистичного щорічника «Сільське господарство України» за даними Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру, площа сільськогосподарських угідь в Україні станом на 01.01.2020 року складала 41310,9 тисяч гектарів, що у відсотковому відношенні становило 68,5% від усієї земельної площі нашої держави, яка становить 603,5 тис. км^2 [264, с. 61]. Такий показник однозначно підтверджує статус України як аграрної держави, в якій за висновком Дослідницької служби Європейського парламенту сільське господарство «є третім за величиною джерелом доходу економіки України після сфери послуг і промисловості. У 2021 році на сільське господарство припадало 10,9 % валового внутрішнього продукту (ВВП) України, в якому було

працевлаштовано 2,5 млн осіб, що становить приблизно 14 % від загальної кількості зайнятих осіб. Для порівняння, на сільське господарство припадає 1,4 % ВВП Європейського Союзу» [262].

Важливість сільськогосподарської сфери виробництва для економіки нашої країни безумовно визнається на державному рівні, про що свідчать розставлені пріоритети Цілей сталого розвитку України на період до 2030 року, забезпечення яких було проголошено Указом Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019. Згідно з підпунктом 2 п. 1 Цілей сталого розвитку подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства є другою основною ціллю, проголошеною резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 року № 70/1 після подолання бідності [187]. В цій частині не можна не погодитись із Я. Гадзало, який у своїй доповіді на сесії Загальних зборів Національної академії аграрних наук України 29 листопада 2023 р. слушно відзначив, що: «для України, яка проголосила безальтернативний курс на Євроінтеграцію, найбільш важливим вбачається адаптація до нової Спільної Аграрної Політики країн Євросоюзу, в рамках якої учасники цього утворення (нинішні і потенційні) мають формувати свою аграрну політику» [31, с. 3].

Разом з тим, належне функціонування будь-якої із сфер економіки неможливе без детальної правової регламентації прав та обов'язків її учасників, що здійснюється як у нормативному, так і у договірному порядку. Сільське господарство не є виключенням із даного правила, а тому його здійснення регламентоване комплексом норм цивільного, господарського, земельного, податкового, природоохоронного законодавства тощо.

Отже, таке правове регулювання земельних правовідносин постійно вдосконалюється. Це є однією із причин постійної зміни законодавства та прийняття нових нормативно правових актів, які у свою чергу потребують

аналізу та систематизації з метою недопущення розбіжностей, колізій та ускладнення правового регулювання [81, с. 18].

Правова категорія «землі сільськогосподарського призначення» нерозривно пов'язана зі сферою сільськогосподарського виробництва, за допомогою якої регламентується використання окремих земельних ділянок у процесі вироблення продовольства. У статті 22 ЗК України зокрема зазначається, що землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції, здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності, розміщення відповідної виробничої інфраструктури, у тому числі інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції, або призначені для цих цілей. Частина друга вказаної статті наводить перелік угідь, які складають комплекс земель сільськогосподарського призначення, відносячи до них сільськогосподарські та несільськогосподарські угіддя [54].

В той же час, залучення вказаних земельних ділянок у процес сільськогосподарського товарного виробництва можливе із застосуванням спеціалізованих юридичних інститутів, одним із яких є оренда землі, що базується на договорі оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення.

Перш ніж перейти до характеристики договору оренди земель сільськогосподарського призначення, слід розкрити питання його правової природи, оскільки з одного боку це важливо з точки зору формування всієї системи доказів при наявності спірних відносин, пов'язаних із укладенням, виконанням, зміною, продовженням, припиненням або розірванням договорів оренди земель сільськогосподарського призначення, а з іншого – для формуванням єдиної кваліфікаційно-правової практики у сфері цивільного судочинства, що сприяє стабільності національного правосуддя.

Не дивлячись на здавалося б простоту даного питання, на доктринальному рівні воно є доволі дискусійним, оскільки частина науковців, які досліджують земельні відносини, переконані в тому, що всі питання, які стосуються землі, потрібно розглядати з точки зору земельно-правових відносин, виходячи із їх земельно-правової природи. Це стосується і договору оренди земель сільськогосподарського призначення, оскільки даний договір є похідним від свого об'єкта – земельної ділянки [86]. За позицією В. В. Вилегжаніної, оскільки земля є частиною екосистеми загального простору навколишнього середовища, то вона не є майном в його цивільно-правовому розумінні [23, с. 97]. Таку позицію щодо земельно-правової природи інституту оренди землі підтримує і К. О. Дремлюга, зазначаючи, що в Цивільному (ЦК України) і Господарському кодексах України питанням оренди землі відповідно присвячено лише одна норма, це ст. 792 ЦК України та ст. 290 ГК України. При цьому, вони носять виключно бланкетний характер [39, с. 52].

М. Р. Лавриненко підтримує позицію, за якою договір оренди земель сільськогосподарського призначення за його юридичною природою відноситься до категорії цивільно-правових договорів. Аргументуючи свою позицію вчена зазначає: «Насправді договірні відносини оренди земель сільськогосподарського призначення є майновими відносинами, що засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, що становить предмет правового регулювання цивільного права» [74, с. 149].

Інші науковці вважають, що цивільно-правові норми можуть застосовуватись до земельних відносин лише тоді, коли ці відносини не урегульовані земельним законодавством [316, с. 132]. Є й такі, які вважають, що договори оренди земель державної та комунальної власності мають адміністративно-правову природу, виходячи з податкової сутності орендної плати за землю [299, с. 27].

Безумовно, різноманітність думок в цьому нестандартному та багатовекторному питанні є об'єктивним явищем. Воно залежить від направленості наукових поглядів та досліджень науковців. Разом з тим, ми бачимо, що погляди кожного вченого обумовлюються направленістю його наукових досліджень. В той же час, відкидати ту чи іншу правову позицію, вважаючи її помилковою, з методологічної точки зору було б невиправданим, оскільки будь-яке із суджень з великою вірогідністю є вірним в контексті тієї чи іншої галузі права. Практика показує, що юридично значима частина (істотні умови) договорів оренди земель сільськогосподарського призначення з точки зору їх реалізації, постійно змінюється. На такий процес зокрема впливає поглиблення земельно-правової реформи (другий етап якої розпочався 1 січня 2024 року) та те матеріальне законодавство, яке під впливом розвитку суспільних відносин, в тому числі і у сфері земельно-орендних відносин, постійно змінюється, доповнюється, уточнюється, тлумачиться тощо.

Безумовно, дані обставини впливають і на зміст засобів доказування, а відтак і на саму структуру доказового процесу у справах, предметом в яких є земельно-орендний спір, який має місце між орендодавцем та орендарем щодо розміру, виду та строків орендної плати, початку і закінчення терміну дії таких договорів, підстав до їх пролонгації або розірвання тощо. Виходячи з цього, можна говорити про те, що договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення з точки зору екологічних питань, питань охорони земель (ст. 205 ЗК України), понятійних аспектів щодо правової категорії земель сільськогосподарського призначення (ст. 22 ЗК України), змісту права власності на землю та обсягу правомочностей власника (ст. 78, 79 ЗК України) тощо однозначно характеризується як земельно-правовий договір. В той же час, даний договір з точки зору наявності у земельної ділянки статусу об'єкта цивільних прав (ч. 9 ст. 79 ЗК України) трансформується і набуває цілого ряду нових функцій, які породжуються в першу чергу особливістю її оборотоздатності. Саме

ж право оренди земель сільськогосподарського призначення ґрунтується на письмовому договорі, на основі якого орендодавець як власник земельної ділянки передає орендареві право володіння та користування орендованою ним земельною ділянкою (ч. 1 ст. 93 ЗК України) [54].

Розуміння такого алгоритму щодо формування процесу правового управління орендованою земельною ділянкою є важливим з точки зору формування правової позиції при наявності цивільно-правового спору у сфері земельно-орендних відносин, який може виникнути між орендодавцем та орендарем.

Отже, правовідносини оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення з матеріальної точки зору характеризуються персоніфікацією суб'єктів (сторін) договору, що є важливим аспектом виникнення їхніх прав і обов'язків по відношенню один до одного, а і з процесуальної точки зору, оскільки при наявності земельно-правового спору, який розглядається в порядку цивільного судочинства, саме сторони договору оренди земель сільськогосподарського призначення набувають процесуального статусу позивача чи відповідача [86].

Разом з тим, законодавець не встановлює ніяких правових обмежень щодо сторін, які можуть вступати у договірні відносини, предметом яких є оренда земель сільськогосподарського призначення. Такими сторонами можуть бути як фізичні особи, так і юридичні особи – резиденти чи нерезиденти, що є важливо з точки зору принципу свободи договору та судового захисту цивільних прав та інтересів сторін (п. 3 та 5 ч. 1 ст. 3, ч. 1 ст. 4 ЦК України).

Такий договір після його підписання сторонами та державної реєстрації набуває статусу документа, який регулює всі істотні умови орендних відносин, які виникають між сторонами такого договору. Оскільки перелік істотних умов закріплено в ст. 15 ЗУ «Про оренду землі» [177], вони стають обов'язковими для включення до змісту договору оренди землі. Такими умовами передбачається як

місце розташування, так і розмір земельної ділянки, її кадастровий номер та розмір нормативної грошової оцінки, строк дії договору оренди, форма і розмір орендної плати, порядок її сплати та перегляду, відповідальність сторін за невиконання обов'язку щодо своєчасного і повного внесення орендної плати, її індексація, умови і строки передачі земельної ділянки орендарю, умови продовження та закінчення договірних відносин, інші права та обов'язки, які узгоджені сторонами договору.

Безумовно, з точки зору матеріального права, форма і зміст договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення, являють собою складові, які на основі домовленостей «спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків обох сторін договору» (ч. 1 та 3 ст. 626 ЦК України). Таким чином, «договір є обов'язковим для його виконання сторонами» (ч. 1 ст. 629 ЦК України). Отже, договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення за своїм предметом має земельно-правовий характер, а за своїм змістом носить змішаний характер. В той же час, з точки зору процесуального законодавства договір оренди (земельної ділянки сільськогосподарського призначення) є в першу чергу письмовим доказом, зміст якого закріплює певні аспекти, що мають юридичне значення для встановлення обставин спору. Ось чому при наявності спірних відносин, які стали предметом судового розгляду у сфері цивільного судочинства (ч. 1 ст. 19 ЦПК України), договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення набуває особливого значення, оскільки він стає не просто письмовим, а «комплексним» доказом, на підставі якого «суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи (ч. 1 ст. 76 ЦПК України). При цьому, законодавець в ч. 1 ст. 95 ЦПК України зазначає, що письмовими доказами є документи (крім електронних документів), які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору».

В той же час, під час дії воєнного стану передача в оренду земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності оформлюється укладенням договору оренди лише в електронній формі, який засвідчується кваліфікованими електронними підписами орендаря і орендодавця. Вказані правила визначені ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану», який було прийнято 24.03.2022 року [162]. Таким чином, можна стверджувати, що договір оренди землі у цивільній справі може мати статус як письмового, так і електронного доказу.

В цій частині більш широке поняття письмових доказів дається М. М. Ясинком, який зауважує, що «письмові докази – це докази про певні знання і уявлення про певні предмети, дії, події, стани, час, що викладені однією людиною чи групою осіб у письмовій формі, зміст яких завжди адресований певній особі…і є належним, допустимим з точки зору предмету спору чи певного юридично значимого факту» [267, с. 49].

Письмові докази характеризуються свою стабільністю, оскільки у своїй більшості мають матеріалізовану форму і з цих підстав можуть зберігати ту чи іншу інформацію у незмінності вигляді досить тривалий час. В той же час, зміст кожного письмового доказу закріплює інформацію про той чи інший факт, подію чи обставину, а відтак він спрямовує дослідника лише у сферу певного предмету спору [86].

В цій частині особливістю договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення, як письмового доказу у цивільній справі, є його дублювання у двох автентичних примірниках, один із яких знаходиться в орендаря, а інший – у орендодавця. Тобто, даний договір як джерело доказової інформації знаходиться одночасно у наявності двох суб’єктів і при втраті одного примірника доказова інформація зберігається через наявність примірника у іншої сторони. В той же час, кількість такого договору примірників може бути

збільшена у випадку, якщо за бажанням сторін, його буде посвідчено нотаріально, що дозволяється за ч. 1 ст. 14 ЗУ «Про оренду землі». В такому випадку, при втраті даного документу обома сторонами (що, зважаючи на активні бойові дії на території нашої держави, може бути цілком реальним випадком) його примірник може бути витребуваний судом за клопотанням однієї зі сторін від нотаріуса, який його посвідчував. Дане твердження базується на нормах підпунктів 2.1 та 2.2. пункту 2 глави 1 розділу ІІ Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5, згідно з якими письмові правочини, що посвідчуються нотаріально, виготовляються нотаріусом не менше ніж у двох примірниках, один з яких залишається у матеріалах нотаріальної справи. Усі примірники підписуються учасниками правочину та мають силу оригіналу, у тому числі примірник, який зберігається у справах нотаріуса [172]. Слід зауважити, що до 02.12.2016 року додатковий примірник договору оренди земельної ділянки мав також зберігатись в органі, який провів його державну реєстрацію, що було обов'язковим згідно п. 43 Типового договору оренди землі, в редакції, що діяла до внесення змін постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2016 р. № 843 [164].

Така обставина відрізняє договір оренди землі від інших письмових доказів (листів, заяв, довідок тощо), які викладаються в одному примірнику і після їх втрати втрачається і сам доказ та зникає закріплена у ньому доказова інформація.

В той же час, договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення має певні обмеження щодо його дії, пов'язані із терміном, на який його було укладено та в межах якого можуть мати місце домовленості сторін. В цій частині слід зауважити, що на відміну від інших цивільних правочинів, строк дії договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення регламентовано законом і його тривалість залежить від виду земельної ділянки, що передається в оренду, її власника та суспільно-політичного становища в

державі. Зокрема, п. 8 Типового договору оренди землі, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 3 березня 2004 р. № 220 (в редакції згідно з постановою КМУ № 897 від 02.08.2024 р.) у разі оренди земельної ділянки (земельних ділянок) сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства, особистого селянського господарства строк оренди не може бути меншим як сім років, а у разі оренди земельної ділянки (земельних ділянок) сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва під час дії воєнного стану строк оренди становить до одного року; для земельних ділянок сільськогосподарського призначення для закладення та/або вирощування багаторічних насаджень (плодових, ягідних, горіхоплідних, винограду) не може бути меншим як 25 років; у разі передачі в оренду для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства, особистого селянського господарства земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які є земельними ділянками меліорованих земель і на яких проводиться гідротехнічна меліорація, строк дії договору оренди землі не може бути меншим як 10 років [174].

В свою чергу, за ч. 1 ст. 19 Закону України «Про оренду землі», строк дії договору оренди землі визначається за згодою сторін, але не може перевищувати 50 років.

В цій частині можна навести висновок Лохвицького районного суду Полтавської області у його рішенні від 30 серпня 2023 року у цивільній справі № 538/378/23, предметом доказування у якій було встановлення точної дати припинення дії договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення. Дана обставина була пов’язана із тим, що сторони договору не вказали конкретного строку припинення дії договору, зазначивши натомість про те, що даний договір укладений строком на 10 років. В свою чергу, за результатами розгляду справи суд зробив висновок, що «сторони в договорі

оренди землі мали право зазначати про момент початку перебігу та припинення дії вказаного договору, оскільки такі права прямо передбачені принципами та закріплені загальними нормами цивільного законодавства. Разом з тим якщо сторони не вказали про час (термін, календарну дату, подію) початку перебігу та закінчення строку договору, діють загальні правила, передбачені спеціальним Законом № 161-XIV, який прямо встановлював, що договір оренди земельної ділянки набирає чинності після його державної реєстрації.» [222].

Слід зауважити, що досягнення граничних строків дії договору оренди в той же час не припиняє його процесуального статусу як письмового доказу. Земельно-орендний спір може виникнути і після закінчення терміну дії договору оренди, а тому положення договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення, дія яких припинилась, все одно стають предметом дослідження судом в межах провадження у цивільній справі.

Так, у цивільній справі № 357/15284/18, розглянутій 03 травня 2023 року Білоцерківським міськрайонним судом Київської області відповідач заперечував проти задоволення позову, вказуючи у своєму відзиві про те, що на момент звернення до суду про визнання недійсним договору оренди у позивача відсутнє чинне право оренди, оскільки його договір не є чинним, а об`єкт оренди відсутній через його поділ на дві окремі земельні ділянки. Відповідач також стверджував, що поданий відповідачем договір оренди від 17.06.2013 року є недостовірним доказом, оскільки станом на дату його укладення нормативна грошова оцінка земельної ділянки не проводилася, хоча у пункті 3 спірного договору оренди землі вона зазначена в розмірі 42096,00 грн. Оскільки, за позицією відповідача нормативно-грошова оцінка була затверджена наказом Мінагрополітики України від 20 листопада 2018 року № 3635/5 та введена в дію з 01 січня 2019 року, то на дату укладення договору 17.06.2013 вона не могла бути проведена. Таким чином, за висновком відповідача, договір оренди землі від 17 червня 2013 року не може сприйматися судом як належний доказ, оскільки він є недостовірним доводити

обставини, на які посилається позивач. Суд, однак, не визнав такі аргументи переконливими та при вирішенні спору дослідив зміст спірного договору, частково задовольнивши позовні вимоги [193].

Отже, договір оренди земель сільськогосподарського призначення, змістом якого є певні права і обов'язки його сторін відносно об'єкта оренди, характеризується наявністю істотних умов, як базових положень для формування системи доказів кожною із сторін спору. При цьому, істотні умови договору оренди за своїм доказовим значенням повинні бути належними, допустимими по відношенню до єдиного об'єкта, яким є певна земельна ділянка, і в той же час узгоджуватись між собою, що є важливо з точки зору достовірності дотримання кожною із сторін умов такого договору своїх прав і обов'язків, передбачених договором оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення. Про такий механізм доказування доволі вдало говорить М. М. Ясинок, зазначаючи: «Досліджуючи безпосередньо кожен доказ наша свідомість крокує від однієї ймовірності до іншої, накопичуючи в такий спосіб інформаційний матеріал, який дає можливість з більшою чи меншою точністю говорити про той чи інший факт. Отже доказування – це відтворення за допомогою засобів доказування конструкції кожного юридичного факту в тій послідовності, яка подається позивачем в його позовній заяві чи у відзиві на позов відповідачем» [328, с. 138].

В договорі оренди землі юридично закріплюються економіко-правових інтереси орендодавця та орендаря і недосягнення будь-якого із них через порушення стороною взятих на себе зобов'язань і спричиняє виникнення земельно-орендного спору. Лідируючі позиції серед предметів судового розгляду у досліджуваній категорії справ займають позови про стягнення орендної плати та виконання інших грошових зобов'язань, що виникають із договору оренди землі.

Так, за даними судової статистики в 2021 році загальні суди розглянули 2804 справи, що виникли із договорів оренди землі, стягнувши по результатам їх

розгляду 11 970 843 грн. орендної плати та інших присуджених платежів [50]. У 2022 році таких справ було 1392, за якими було стягнуто 7 156 688 грн. [51]. В 2023 році кількість розглянутих справ склала 2572, в яких було стягнуто на користь позивачів сукупно 14 544 369 грн. [52].

Безумовно, договірні відносини у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення через письмову форму договору характеризуються своєю прогнозованістю та сталістю. Такі особливості договірних відносин забезпечуються наявністю істотних умов договору, про що уже зазначалося вище. Разом з тим, кожна з таких умов в практичній площині її реалізації часто обумовлюється розмаїттям тих чи інших фактів та обставин і саме на них звертають увагу сторони при наявності спору, якщо мова йде про порушення прав та інтересів однієї із сторін договору.

Зокрема, рішенням Глухівського міськрайонного суду Сумської області, ухваленим 18 червня 2024 року у цивільній справі 576/1244/24 орендодавцю було відмовлено у задоволенні позову до приватного підприємства «Аграрні інвестиції» про стягнення заборгованості з орендної плати за земельну ділянку. Суд взяв до уваги аргументи відповідача, який у своєму відзиві на позов пояснив невиплату орендної плати тим, що земельні ділянки позивача не використовувались і не могли бути використані через обставини, за які підприємство не відповідає. Зокрема, відповідач наголошував, що «виходячи з безпекової обстановки, з урахуванням розміщення Сил оборони в районі с. Уланове Есманьської селищної ради, забруднення вибухонебезпечними предметами, постійних обстрілів, проведення будь-яких робіт, в тому числі й сільськогосподарських визнано небезпечним. Комісією підприємства за участі старости Уланівського старостівського округу Есманьської селищної ради було складено акт фіксації земельних ресурсів, використання яких припинено у зв`язку з воєнними діями» [204].

В іншій цивільній справі відповідач також не заперечував факт несплати орендодавцю орендної плати за 2020 та 2022 рік, посилаючись на те, що такі обставини виникли з незалежних від нього обставин, оскільки фермерське господарство приступило до обробітку землі лише в 2021 році, тому за 2020 рік орендна плата не сплачувалася, а у 2022 році невиплата була зумовлена воєнним станом та неможливістю продати сільськогосподарську продукцію за готівку. Однак, такі аргументи суд не взяв до уваги, прийшовши до висновку що фермерське господарство істотно порушило умови спірного договору, а саме – систематично не сплачувало орендну плату та ухвалив розірвати (припинити) договір оренди землі [191].

У справі № 357/452/21, розглянутій 18 лютого 2021 року Білоцерківським міськрайонним судом Київської області відповідач намагався уникнути відповідальності за систематичну несплату орендної плати, посилаючись на невиконання позивачами-орендодавцями умови пункту 9 договору оренди землі, яким передбачено письмове погодження орендодавцем та орендарем форми розрахунку щодо виплати орендної плати. Вказаний аргумент було визнано судом безпідставним та констатовано, що вказана обставина не звільняє відповідача від обов`язку виконувати умови договору оренди землі в частині сплати погодженого розміру орендної плати [194].

Вказані приклади судової практики свідчать про те, що у процесі дослідження умов договору оренди, суд повинен обов’язково виокремити його істотні умови від інших положень, які не кваліфікуються як такі, та співставити фактичні обставини справи, зокрема поведінку відповідача з взятими ним зобов’язаннями.

Безумовно, укладаючи договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення, сторони не мають права включати у його зміст ті положення, які суперечать закону. В той же час, відсутність у договорі конкретної вказівки на певну істотну умову договору або ж нечіткість викладення

істотної умови визнається в судовій практиці Верховного Суду як підстава до визнання такого правочину недійсним. До прикладу, вказаний висновок міститься у постанові Верховного Суду від 28 жовтня 2021 року у цивільній справі № 282/422/20, предметом якої було визнання додаткової угоди до договору оренди землі недійсною, а підставою – відсутність в оспорюваному правочині істотних умов, передбачених частиною першою статті 15 Закону України «Про оренду землі». Зокрема, суд першої інстанції встановив, що вказаний у пункті 4.1 додаткової угоди від 14 серпня 2019 року розмір орендної плати – «понад 3 %», є незрозумілим та не є чітко визначеним, оскільки сторони не зазначили конкретний відсоток. Таким чином, з указаного положення угоди неможливо визначити реальну суму орендної плати, щодо якої сторони досягли згоди, що свідчить про її невідповідність вимогам ЗУ «Про оренду землі». При цьому, суд дослідив інші положення спірного правочину та не знайшовши в ньому умов, з яких можливо було б дійти розуміння такої істотної умови, як розмір орендної плати, визнав його недійсним [224]. Вказане рішення було підтримане судом апеляційної інстанції.

Переглядаючи рішення Любарського районного суду Житомирської області та постанову Житомирського апеляційного суду у касаційному порядку, Верховний Суд визнав їх законними і обґрунтованими, оскільки «положення угоди щодо визначення орендної плати у розмірі «понад 3 %» від нормативної грошової оцінки земельної ділянки надає орендарю право за власним волевиявленням визначати орендну плату, розмір якої не може бути меншим від зазначеної межі, проте щороку може бути різним і залежить від волі відповідача, внаслідок чого орендодавець не отримує того, на що він розраховував при підписанні додаткової угоди» [133].

Разом з тим, відсутність у договорі оренди певних істотних умов (наприклад, розміру земельної ділянки за наявності зазначення її кадастрового номера) не є безумовною підставою до визнання такого договору недійсним, оскільки такий

«змістовний дефект» правочину носить суто формальний характер. При наявності спору щодо дійсності такого договору його сторона може надати в якості додаткового письмового доказу витяг із Державного земельного кадастру, в якому вказані всі ідентифікуючі дані об'єкта оренди, нівелюючи таким чином вказаний дефект. Таким чином, поєднання імперативних чи диспозитивних начал дає можливість сторонам надати ті чи інші докази, усуваючи таким чином, певні договірні неузгодженості, а відтак – звести спір нанівець або ж до взаємного примирення.

Слід зауважити, що саме по собі встановлення судом факту недотримання сторонами вимог ст. 15 Закону України «Про оренду землі», якою встановлено перелік істотних умов договору оренди землі, не є підставою до визнання такого договору недійсним, що вбачається із висновку Верховного Суду, сформульованого при перегляді цивільної справи № 322/1008/16 у касаційному порядку. У вказаній справі фактичними підставами позову були вказані наступні факти: в оспорюваному договорі не зазначено кадастровий номер земельної ділянки, яка передана в оренду, відсутня нормативно-грошова оцінка земельної ділянки, обчислення розміру орендної плати за землю здійснено без урахування індексації. Крім того, в договорі оренди не було погоджено строки, в які може переглядатися розмір орендної плати. Однак, суд касаційної інстанції визнав такі доводи нікчемними зауваживши, що «сама по собі відсутність в договорі оренди землі якоїсь з істотних його умов, якщо це не призводить до порушення прав сторін цього договору, не свідчить про порушення прав особи в момент укладення договору та не є підставою для визнання договору недійсним» [119].

Аналогічно, як підставу недійсності правочину Верховним Судом в іншій цивільній справі не було взято до уваги факт відсутності у спірному договорі оренди землі умов щодо збереження земельної ділянки, площі, умов передачі у заставу та розмір штрафних санкцій за невиконання договору. Оскільки позивач не зазначив у чому полягає його порушене право, щодо відсутності в

оскаржуваному договорі оренди землі таких істотних умов, висновок суду першої інстанції про відмову у задоволенні такого позову було визнано обґрунтованим [121].

В той же час, письмовий доказ, з яким пов'язується існування будь-якої істотної умови договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення, не відноситься до невід'ємної частини такого договору, якщо інше не зазначено в самому змісті такого правочину. Опосередковано такий документ може уточнювати або доповнювати зміст прав та обов'язків сторін, створюючи в такий спосіб процесуально-правове підґрунтя до визнання певних фактів і обставин спору такими, що мали місце у орендних правовідносинах.

Звісно, питання належності кожного такого доказу обумовлюється його причинно-наслідковим зв'язком між обставинами, які вказані як підстава позову та фактичними обставинами, інформацію про які містить вказаний доказ. Це, за позицією М. М. Ясинка, дає можливість сформувати «певний доказовий ряд належно спрямованих доказів» який «пов'язується не лише з логікою подій, але і поступальністю певних дій у часовому їх вимірі» [328, с. 119]. Дане твердження повністю характерне з точки зору доказового процесу і для договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення, зважаючи на тривалість орендних правовідносин та множинність активних дій їх учасників.

В цій частині слід зауважити, що всі положення договору оренди землі, а не лише його істотні умови, є доказовою інформацією при розгляді спору і зміщення акценту суду виключно на зміст істотних договірних положень може призвести до неправильного встановлення фактичних обставин справи.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 628 ЦК України, зміст договору становлять умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства. В свою чергу, частиною другою ст. 15 Закону України «Про оренду землі» визначено, що за згодою сторін у договорі оренди землі можуть зазначатися інші умови [177].

Вказані норми закріплюють механізм реалізації основоположного принципу договірного права – принципу диспозитивності, незабезпечення або відсутність якого в цілому унеможливлює виникнення договірних правовідносин. В свою чергу, включення до договору оренди певної додаткової умови, не передбаченої його типовою формою і в той й же час такої, яка не суперечить характеру орендних правовідносин і нормам чинного законодавства, свідчить про надання такій умові сторонами договору характеристики «істотності», взаємної важливості та статусу обов'язкової до виконання. З огляду на це, недотримання такої погодженої сторонами, але не визначеної в ч. 1 ст. 15 Закону України «Про оренду землі» як істотної, може бути підставою до визнання факту порушення умов договору та настання відповідних правових наслідків.

Зокрема, у цивільній справі № 167/490/20, судом було встановлено, що сторони договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення включили до його змісту умову, за якою до умов збереження стану об`єкта оренди відносить заборона нецільового використання земельної ділянки. В судовому засіданні позивачем було доведено факт розорювання орендарем пасовища та вирощування на ньому озимої пшениці, що свідчить про порушення останнім вимог п. 2 ст. 211 ЗК України. Суд вважав встановленим той факт, що такими діями орендар самостійно змінив вид цільового використання земельної ділянки в межах категорії земель сільськогосподарського призначення та на цій підставі задовольнив позовні вимоги про розірвання договору оренди [233].

З огляду на вказане можна сформулювати висновок, що всі персоніфіковані обов'язки, що включені сторонами у зміст договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення є істотними умовами, оскільки статус істотності було в диспозитивному порядку надано сторонами такого договору. Істотність таких положень визначається і тим, що без їх включення та погодження договір оренди взагалі міг бути неукладений, а отже суд, даючи оцінку такому договору як письмовому доказу, повинен визнавати істотними ті

обставини, які визнані такими законом або договором за погодженням сторін. З цих підстав, вважаємо, що у випадку визнання в судовому засіданні обома сторонами договору того факту, що певна погоджена ними умова, незалежно від її змісту і для орендаря, і для орендодавця була істотною у момент укладення договору, суд повинен кваліфікувати її як істотну і у випадку доведення факту її порушення – застосовувати ті правові наслідки, які передбачені законом для випадків недотримання істотних умов правочину.

Безумовно, договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення набуває свого юридичного статусу через його підписання сторонами, що є суттєвим аспектом не лише з точки зору матеріального права, але і доказового процесу. Підписання орендарем і орендодавцем такого договору передує його державній реєстрації та означає, що всі викладені в ньому умови набувають юридично значимого статусу і з цих підстав породжують для його сторін правові наслідки, обумовлені законом і таким правочином. Отже, під поняттям договору оренди земель сільськогосподарського призначення з точки зору матеріального права розуміється передбачена матеріальним законом та систематизована в межах правової форми двосторонньої угоди наявність істотних умов, прав та обов'язків орендодавця та орендаря відносно користування та володіння земельною ділянкою. В той же час з точки зору доказового процесу даний договір є комплексним письмовим (у певних випадках – електронним) доказом, який закладає основи для цілого ряду похідних письмових доказів, зміст яких завжди спрямовується відповідно до тієї чи іншої умови договору, порушення якої породило земельно-орендний спір, що став предметом судового розгляду.

Разом з тим, в судовій практиці непоодинокими є випадки, коли судом встановлювався факт підроблення підпису одного із учасників орендних правовідносин і на цій підставі такий договір визнавався недійсним.

За ч. 1 ст. 216 ЦПК України, недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. В той же час, зважаючи на встановлену статтею 79 ЦПК України до всіх (в тому числі і письмових) доказів вимоги достовірності, виникає закономірне питання: чи втрачає договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення, який було визнано недійсним, в подальшому свої доказові характеристики як письмового доказу та чи може він вважатись належним письмовим доказом у інших цивільних справах, які можуть виникнути у майбутньому через факт його недійсності (відшкодування збитків, завданих недійсністю договору, повернення орендованої земельної ділянки тощо)?

Для вирішення вказаної проблеми слід звернутись до положень процесуального закону, які визначають правову природу письмового доказу. Зокрема, частина перша статті 76 ЦПК України визначає доказами будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи, а ч. 1 ст. 95 ЦПК України до категорії письмових доказів відносить документи, які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору.

Згідно зі статтею 79 ЦПК України достовірними є докази, на підставі яких можна встановити дійсні обставини справи. Характеризуючи дане поняття, Б. П. Ратушна та Г. І. Грещук відмічають, що в науковому середовищі домінуючою є позиція, відповідно до якої достовірність доказів означає відповідність одержаних судом фактичних даних об’єктивній дійсності, а на думку вказаних вчених вона є важливою якісною змістовою характеристикою доказів, яка свідчить про їх правдивість чи значну наближеність до правди [189, с. 270-271]. З цих підстав, письмовий доказ, який має ознаки підроблення, не може бути достовірним щодо фактів, викладених у його змісті, однак може використовуватись як доказ факту підроблення.

З огляду на вищевикладене, можна зробити висновок, що статус договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення як письмового доказу, визначається в першу чергу його фізичною формою як окремої матеріальної речі, яка містить певну відображену на ній письмову (умови договору) чи графічну (відбиток печатки, штампа, схеми тощо) інформацію. В свою чергу, факт визнання такого договору недійсним, який підтверджується судовим рішення, що набрало законної сили, є окремим видом доказових даних, похідних від договору оренди. Таким чином, договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення зберігає статус письмового доказу незалежно від його чинності для сторін чи його дійсності з точки зору вимог цивільного права. Визнаний недійсним договір оренди не створює для його сторін юридичних наслідків цивільно-правового та земельно-правового характеру, однак має юридичні наслідки процесуального характеру, які в подальшому можуть призвести до набуття позивачем або відповідачем певних цивільних майнових або немайнових прав чи обов'язків, не пов'язаних із орендними правовідносинами (право на відшкодування майнової чи моральної шкоди, витребування майна з чужого незаконного володіння тощо). В свою чергу, зміна орендного правовідношення шляхом вирішення цивільного спору можлива лише на підставі дійсного договору оренди.

Отже, договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення є базовим письмовим доказом у спорах, що витікають із даного договору, оцінка якого здійснюється судом через призму законності, достовірності, обґрунтованості та достатності. Доказове значення мають як істотні, так і інші умови такого договору, що визначається судом в залежності від конкретного предмета спору. При цьому, статус письмового доказу договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення набуває виключно за наявності його матеріалізованої форми, яка за своїм фізичним станом дозволяє встановити його точний зміст.

Разом з тим, особливістю договору оренди землі сільськогосподарського призначення як письмового доказу є і те, що даний документ слугує засобом доказування не лише обставин спору, але і обґрунтованості конкретного обраного позивачем способу захисту свого порушеного права. Вказане випливає з норми ч. 1 ст. 5 ЦПК України, згідно з якою здійснюючи правосуддя, суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений законом або договором. Тобто, якщо договором визначений конкретний механізм впливу на контрагента-порушника, який не суперечить чинному законодавству, суд повинен застосувати саме його. Однак, за висновками Великої Палати Верховного Суду, обрання позивачем неналежного та неефективного способу захисту своїх прав є самостійною підставою для відмови у позові [111]. З огляду на це, за умови наявності альтернативи у виборі способу захисту порушеного права в орендно-договірних відносинах, до предмету доказування входить обов'язок позивача довести ту обставину, що обраний ним договірний спосіб захисту є належним та ефективним.

1.3. Предмет доказування у справах щодо судового захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав сторін у сфері орендних відносин щодо земель сільськогосподарського призначення

Земля як планета є відокремленим природним матеріальним об'єктом і в глобальному її вимірі вона у повній мірі не належить нікому. В той же час, земля являє собою той просторовий базис, який дає життя всім живим істотам на своїй поверхні і лише тоді, коли земельні ділянки в порядку цивільного, земельного чи адміністративного права переходять у сферу цивільного обороту, вони набувають різного свого правового статусу, а відтак починають визначатись за своєю категорійністю і цільовим призначенням. Однією із таких категорій є землі

сільськогосподарського призначення (п. «а» ч. 1 ст. 19 ЗК України). Особливість таких земель полягає у тому, що на їх поверхні відбувається виробництво сільськогосподарської продукції. При цьому, таке виробництво можливе не лише власником земельної ділянки, але і іншими суб'єктами, які володіють нею на підставі укладеного із власником (орендодавцем) договору оренди, набувши таким чином, право користування чужою земельною ділянкою з метою отримання доходу від виробленої ним та реалізованої продукції рослинництва чи тваринництва. Таким чином, орендар має виключно відокремлений інтерес, спрямований на отримання прибутку від користування орендованим нерухомим майном. Зі свого боку орендодавець також має на меті отримати прибуток за рахунок передачі своєї земельної ділянки або земельної частки (паю) в оренду. Отже, як одна, так і інша сторони, в першу чергу спрямовують свій інтерес на отримання доходу від однієї і тієї ж земельної ділянки. Саме цим положенням в практичній площині сторони приділяють значної уваги у формуванні домовленостей щодо умов оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення.

Безумовно, дані питання є важливими, оскільки формують зміст істотних умов договору оренди, базовий перелік який сформульовано в ст. 15 Закону України «Про оренду землі». Зокрема, згідно з ч. 1 вищевказаної статті, до істотних умов договору оренди відносяться: а) об'єкт оренди (кадастровий номер, місце розташування та розмір земельної ділянки); б) дата укладення та строк дії договору оренди; в) орендна плата із зазначенням її розміру, індексації, способу та умов розрахунків, строків, порядку її внесення і перегляду та відповідальності за її несплату. Крім цих вищезазначених умов сторони мають право узгодити інші положення, які не суперечать законодавству України, наприклад: право переважного викупу орендарем орендованої ним земельної ділянки, умови пролонгації договору оренди тощо. Саме ці умови закріплені в

Типовому договорі оренди землі, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2004 р. № 220.

Питання реєстрації договору оренди землі регулюється Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 01.07.2004 р. № 1952-IV [165], а Порядок визначення розміру збитків та їх відшкодування власникам землі та землекористувачам регламентоване постановою Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 року № 284 [179].

Всі ці та інші законодавчі акти є важливими з точки зору визначення предмету спору та його доказування на основі сформованої сторонами системи доказів, обумовлених в ч. 1 та 2 ст. 76 ЦПК України. Разом з тим, потрібно враховувати той факт, що земельно-правовий спір формується поступово, а відтак має декілька своїх стадій. Перша стадія, характеризується психологічним характером і має місце у виникненні конфлікту при невиконанні чи частковому невиконанні або неякісному виконанні тих чи інших умов договору. Другою стадією є перемовини щодо урегулювання конфлікту. Третьою стадією є прийняття рішення щодо подання позову до суду з метою публічного урегулювання спору державним судом на основі наданих суду засобів доказування.

Оскільки всі види спорів, які витікають із оренди земель сільськогосподарського призначення юрисдикційно розглядаються у порядку цивільного судочинства (ч. 1 ст. 19 ЦПК України), то і вся система доказування юридично значимих фактів у сфері земельно-орендних спорів повинна спрямовуватись у сферу поняття доказів та засобів доказування, які закріплені в ч. 1 та 2 ст. 76 ЦПК України.

Разом з тим потрібно зазначити, що кожен предмет спору у справах земельно-орендного характеру є поняттям відокремлюваним, оскільки його зміст витікає із кожної із умов договору оренди землі. Така його відокремленість обумовлюється кожною істотною умовою договору, по відношенню до якої і

може виникати земельно-правовий спір. Таким чином, застосування засобів доказування по відношенню до кожного предмета спору є визначальним для його вирішення. Саме в цьому полягає специфічна суть формування механізму предмету доказування, який є характерним для справ, в межах яких має місце спір про право, що є характерним і для справ, які виникають із оренди земель сільськогосподарського призначення. В той же час, практика показує, що в предметі доказування у кожному земельно-орендному спорі важливе місце займають не лише ті чи інші факти матеріально-правового характеру, обумовлені договором оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення, але і наявність фактів процесуально-правового характеру. Якщо в першому випадку важливе місце мають дії, події чи бездіяльність кожного із учасників орендних правовідносин, спираючись на які кожна із сторін спору формує зміст своїх вимог або заперечень, то до процесуально-правової складової відносяться зокрема питання оперативності розгляду спору на кожній із стадій цивільного процесу. Описаний вище механізм формування предмету доказування у справах щодо судового захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав чи інтересів сторін у сфері орендних відносин щодо земель сільськогосподарського призначення потребує більш детального його дослідження.

Уже на стадії складання позовної заяви законодавець вимагає від позивача зазначити точний зміст своїх позовних вимог, які містили б конкретний спосіб захисту його порушених, невизнаних чи оспорюваних прав або інтересів, передбачений законом або договором, з викладенням обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги із зазначенням доказів, що підтверджують вказані обставини (п. 4 та 5 ч. 3 ст. 175 ЦПК України). Саме цим питанням приділяє увагу суд при прийнятті позовної заяви та відкритті провадження у справі, оскільки процесуальне законодавство, зокрема у п. 3 ч. 2 ст. 187 ЦПК України зобов’язує його зазначати в ухвалі предмет та підстави позову. В той же час, відповідач, заперечуючи проти наведених позивачем обставин та правових підстав позову, з

якими відповідач не погоджується, у своєму відзиві повинен надати посилання на відповідні докази та норми права (п. 5 ч. 3 ст. 178 ЦПК України).

Як приклад, ухвалою Ірпінського міського суду Київської області, постановленою 21 березня 2023 року у цивільній справі № 367/1874/23 суд залишив позовну заяву ОСОБА_1 до Коцюбинської селищної ради Бучанського району Київської області про оренду землі без руху з тих підстав, що «прохальна частина позову не містить чіткого визначення способу судового захисту» (позивач прохав надіслати йому договір про оренду земельної ділянки площею 63 кв.м строком на три роки), а «позовні вимоги і обставини в їх обґрунтування мають викладатися лаконічно, чітко, зрозуміло, з використанням прийнятої юридичної термінології» [278].

В іншій цивільній справі 608/245/22, спір у якій виник з орендних правовідносин, суд залишив позовну заяву без руху, оскільки прохальна частина позовної заяви не містила чіткого визначення способу судового захисту та була неконкретизованою, а саме: не було зазначено вихідні дані земельної ділянки /площа, кадастровий номер, точне місцезнаходження земельної ділянки/ та не вказано хто є її власником (користувачем). При цьому, у своїй ухвалі по даній справі суддя одночасно роз’яснив позивачу послідовний логічний процесуально-правовий взаємозв'язок між підставами позову, предметом позову та предметом доказування, зазначивши: «Обставини, якими позивач обґрунтовує свої вимоги, складають підставу позову. Підстава позову перебуває у нерозривному логічному взаємозв`язку із змістом позовних вимог (з предметом позову). Виклад обставин підстав позову необхідний для визначення тотожності позову та визначення предмета доказування в спорі між сторонами» [297].

Таким чином, як на досудовій стадії (складання позову), так і на стадії відкриття провадження у справі судом, цивільне процесуальне законодавство особливої уваги приділяє питанням предмету спору та предмету доказування, що є надзвичайно важливо з точки зору змагального процесу, оскільки тягар

доказування у змагальному процесі покладається на кожну із сторін земельно-правового спору. На доктринальному рівні питання юридично значимих фактів з точки зору їх змістовно-правової суті розглядається у формі позитивних, тобто існуючих або тих що існували раніше у певному часовому проміжку юридичних фактів або негативних, тобто тих фактів, яких не було, хоча та чи інша сторона посилається на наявність таких фактів [99, с. 129], [29, с. 40], [309, с. 109].

В доктрині цивільного права країн англосаксонської правової сім'ї, яка була сформована ще у XIX ст., доказові обставини поділяють на дві групи: спірні факти та ревалентні факти. Перші – це ті факти, від існування яких залежить право чи обов'язок, які мають бути встановлені в судовому процесі. Другі ж – це факти, з існування яких можна зробити висновок про існування спірних фактів [6, с. 10].

Безумовно, питання позитивних чи негативних юридичних фактів з точки зору предмету доказування у спорах, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення є питанням ні природним, ні правовим, оскільки той чи інший значимий факт або існує в природі конкретних договірних відносин, або не існує. Так, кожна істотна умова, яка закріплена в договорі оренди земель сільськогосподарського призначення, обумовлюючи той чи інший факт чи обставину, при порушенні їх змістовної суті, потребують доказування належними, допустимими та достовірними доказами. Якщо ж той чи інший факт, який доводить сторона, не пов'язаний із закріпленою у договорі оренди землі конкретною умовою, то відповідно такий факт не може входити до предмету доказування у справі про порушення стороною правочину та його положень.

В той же час, М. М. Ясинок зазначає: «навряд чи знайдеться юрист, який би відкидав значення доказів та доказування…оскільки правильно сформульована система доказів, переконлива і обґрунтована правова позиція, яка професійно

доведена до суду, дає беззаперечний результат – законність, справедливість та обґрунтованість судового рішення» [267, с. 11].

З питанням предмету спору, а відповідно до нього – і предмету доказування, як сторони, так і сам суд зіштовхуються уже на стадії підготовчого провадження, оскільки до цього їх спонукають завдання даної стадії, які законодавець закріпив у ст. 189 ЦПК України. Так, зокрема, сторони і суд повинні «остаточно визначитись із предметом спору та характером спірних відносин» (п. 1 ч. 1 ст. 189 ЦПК України), а також визначити обставини справи, які підлягають встановленню, та зібрати відповідні докази (п. 3 ч. 1 ст. 189 ЦПК України).

З урахуванням даних обставин є необхідність визначитись із поняттями «предмет спору» та «предмет доказування», оскільки саме зміст цих двох нероздільних одне від одного понять займає центральне місце у сфері доказового процесу, який формують сторони спору, оскільки «кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом.» (ч. 1 ст. 81 ЦПК України).

Під поняттям предмету спору, як одного із елементів позову одні науковці розуміють матеріально-правові вимоги позивача до відповідача, які виникають із спірних правовідносин [42, с. 146]. Інші зазначають, що кожен позов повинен містити в собі матеріально-правову вимогу позивача до відповідача про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод, чи інтересів, стосовно яких суд повинен ухвалити рішення [302, с. 36].

Верховний Суд у своїх постановах також звертає увагу на те, що предмет спору має вираз вимоги матеріально-правового характеру, яка опосередковується відповідним способом захисту прав або інтересів [116]. В постанові ВП ВС від 18 квітня 2023 року у справі № 357/8277/19 роз’яснено, що у питанні визначення судової юрисдикції, під поняттям предмету позову розуміються цивільні права, які, на думку позивача, є порушеними, оспорюваними чи невизнаними [108].

В іншій своїй постанові від 4 липня 2023 року у справі № 373/626/17 Велика Палата Верховного Суду зауважила, що «не завжди обраний позивачем спосіб захисту є належним й ефективним. Тому формулювання предмета позову може не вказати на зміст і об`єкт спірних правовідносин (п. 55 постанови) [112].

Крім того, судова практика розгляду спорів, що виникають із орендних правовідносин щодо земель сільськогосподарського призначення, містить і роз'яснення предмету позову за вимогами негаторного і віндикаційного характерів. Зокрема, предметом віндикаційного позову є вимога власника, який не є фактичним володільцем індивідуально-визначеного майна, до особи, яка незаконно фактично володіє цим майном, про повернення його з чужого незаконного володіння [104]. В свою чергу, предметом негаторного позову є вимога володіючого майном власника до третіх осіб про усунення порушень його права власності, що перешкоджають йому належним чином користуватися, розпоряджатися цим майном тим чи іншим способом [131].

Під способом захисту суб'єктивних земельних прав Велика Палата Верховного Суду розуміє закріплені законом матеріально-правові заходи правоохоронного характеру, за допомогою яких проводиться поновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав та вплив на правопорушника. Загальний перелік таких способів захисту земельних прав наведено в частині третій статті 152 ЗК України [110].

Як бачимо, поняття предмету спору як на доктринальному, так і на практичному рівнях набуло стабільно-стійкого характеру, а відтак при наявності земельно-правового спору, який виникає між сторонами договору оренди земель сільськогосподарського призначення з точки зору предмета спору можна говорити як про правову вимогу позивача до відповідача, так і матеріальну його вимогу, які завжди будуть ґрунтуватись на договорі оренди землі. В той же час, потрібно розуміти, що спосіб захисту, який не передбачений договором оренди землі, може бути застосований судом лише у тому разі, коли про це заявить

позивач та у разі ефективності такого способу, зважаючи на характер і обставини порушення його права чи інтересу. В цій частині Велика Палата Верховного Суду у своїй постанові від 2 листопада 2021 року у справі № 925/1351/19 зазначила, що «обрання позивачем неналежного способу захисту своїх прав є самостійною підставою для відмови у позові» [109].

В той же час, питання предмету доказування, не дивлячись на наявність в цивільному судочинстві змагальної процедури, історія якої налічує не одне століття, і на сьогодні залишається найбільш дискусійним у доктрині цивільного процесуального права. Законодавець, намагаючись уніфікувати зміст даного поняття, зазначає, що предметом доказування є обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення (ч. 2 ст. 77 ЦПК України).

Так, в ч. 1 ст. 76 ЦПК України вказано, що доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Як бачимо з цих двох нормативних визначень, законодавець на нормативному рівні остаточно не визначився у питанні: що, все ж таки, повинні доказувати сторони справи – «обставини» чи «факти», оскільки предмет доказування (за буквою процесуального закону) стосується лише обставин, в той час як докази (як правова категорія, що нерозривно пов’язана із предметом доказування), слугують засобом встановлення як фактів, так і обставин.

Зокрема, В. А. Кройтор зазначає, що вказані поняття є різними, оскільки обставини є більш ширшим поняттям, ніж факти, а тому категорія «факти» охоплюється категорією «обставини» [70, с. 68].

Р. В. Тертишніков зазначає, що предмет доказування в цивільному судочинстві визначається то через факти…то через обставини [268, с. 79].

В той же час, Т. С. Супрун вважає, що поняття «факт» і поняття «обставина» необхідно розрізняти, оскільки факт наділений ознакою найбільшої достовірності, а щодо обставини, то мова може йти лише в ході розгляду справи [266, с. 193].

Вказана позиція підтримується і Верховним Судом, який роз'яснює правову природу «факту» наступним чином: «Факт – це явище об`єктивної дійсності, конкретні життєві обставини, які склалися у певному місці та часі за певних умов. Ураховуючи те, що факт, сам по собі, є категорією об`єктивною, незалежною від думок і поглядів сторонніх осіб, то його відповідність дійсності може бути перевірена та встановлена судом» (постанова Верховного Суду від 29 червня 2023 року у справі № 910/2441/22) [135].

Аналізуючи дані положення з точки зору предмета доказування у сфері земельно-орендних відносин, які набули спірного характеру, необхідно враховувати те, що ключовим нормативним документом в таких відносинах є договір оренди землі, в якому закріплено цілий ряд взаємно погоджених сторонами істотних умов і саме їх невиконання породжують той чи інший спір одночасно обумовлюючи ту чи іншу систему доказів, які за ч. 1 ст. 77 ЦПК України мають характеризуватись належністю до предмету спору, та за ч. 1 ст. 78 ЦПК України мати статус допустимих, оскільки повинні бути отримані в порядку встановленому законом. Крім того, їх характеристикою має бути достовірність, тобто здатність на підставі їх змісту встановити дійсні обставини справи (ч. 1 ст. 79 ЦПК України) та достатність, оскільки лише у своїй сукупності такі докази можуть відтворити в хронологічній послідовності ті події, дії чи обставини, які мали місце в минулому.

Зокрема, у цивільній справі № 144/914/16-ц предметом позову у якій були вимоги позивача про визнання угоди про внесення змін до договору оренди землі недійсною, суд зробив висновки щодо наданого стороною відповідача висновку експерта, зробленого у кримінальному провадженні, через призму процесуальної

допустимості доказів. В цій частині в судовому рішенні Теплицький районний суд Вінницької області зазначив: «Суд враховує допустимість висновку експерта як доказу, оскільки він відповідає положенням ст. 102 ЦПК України, експертиза проведена у кримінальному провадженні містить інформацію щодо предмета доказування у даній справі, незважаючи на те, що на момент розгляду справи вирок у кримінальній справі не ухвалений. Крім того, чинне процесуальне законодавство не встановлює заборону щодо можливості використання під час розгляду справи доказів, отриманих в межах інших проваджень. Достовірність і достатність таких доказів оцінюється судом з урахуванням обставин конкретної справи» [245].

В іншій цивільній справі № 171/130/21, розглянутій 01 червня 2021 року Апостолівським районним судом Дніпропетровської області було зроблено висновки щодо належності наданих позивачкою доказів на підтвердження своїх позовних вимог. Зокрема, заявивши позов про розірвання договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення з підстав прострочення орендарем виплати орендної плати, позивачка, на підтвердження факту своєї незгоди щодо укладення спірного договору оренди, надала суду витяг з ЄРДР № 12019040410000751 від 23.08.2019 року про внесення відомостей щодо підроблення документів відносно належної позивачці земельної ділянки та постанову слідчого СВ Апостолівського ВП ГУНП в Дніпропетровській області від 06 квітня 2020 року про закриття кримінального провадження. Відмовляючи у задоволенні позову, суд зазначив, що позивач мала довести факт систематичної несплати орендної плати за допомогою належних та допустимих доказів, а пояснення, які були надані нею в суді, свідчать про її незгоду з укладеними договорами оренди з інших підстав, що не стосується предмету доказування в даній справі [190].

Таким чином, предмет доказування як правова категорія, має місце в усіх спорах, цивільного, земельного, сімейного чи житлового спрямування, адже

змістовно він завжди буде характеризуватись своєю відокремленістю, а відтак – і своєю системою доказів. Цей висновок є важливим у сфері нашого дослідження, оскільки він дає методологічну можливість говорити про індивідуалізацію позовів, а відповідно – і індивідуалізацію спорів, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення. З практичної точки зору точне визначення предмету доказування, а відтак і системи доказів, безумовно забезпечить не лише їх законність, але і впровадить в процес доказування певний рівень оперативності, що є важливо для сучасного правосуддя.

Прикладом впливу правильного визначення предмета доказування на оперативність правосуддя є цивільна справа № 632/2377/20 за позовом фізичної особи до Товариства з обмеженою відповідальністю «Фермер-Агро» про визнання договору оренди землі неукладеним, усунення перешкод в користуванні земельною ділянкою, скасування державної реєстрації речового права оренди. 17 грудня 2021 року представник позивача у справі подав до суду клопотання про призначення судово-технічної експертизи, яке в подальшому було задоволено ухвалою Первомайського міськрайонного суду Харківської області від 10 травня 2023 року [289]. Відповідач оскаржив вказану ухвалу до суду апеляційної інстанції, обґрунтовуючи апеляційну скаргу тим, що поставлені судовому експерту питання не входять до предмета доказування у даній справі. Постановою від 08 серпня 2023 року Харківський апеляційний суд скасував вищевказану ухвалу, зазначивши у своїй постанові про те, що «поставлені представником позивача на вирішення експертів питання, з якими погодився суд першої інстанції, щодо можливої заміни аркушів договору оренди землі, часу його виготовлення, способу друкування тексту, а також часу здійснення на ньому написів, не відноситься до предмета доказування у даній справі» [149].

Безумовно, важливим аспектом, який стосується предмета доказування, є і розуміння його меж як кожною із сторін спору, так і судом, оскільки під час підготовчого провадження суд «встановлює порядок з’ясування обставин, на які

сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, та порядок дослідження доказів, якими вони обґрунтовуються» (п. 16 ч. 2 ст. 197 ЦПК України). При безпосередньому розгляді справи суд «з'ясовує обставини, на які учасники справи посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, та досліджує в порядку, визначеному в підготовчому засіданні у справі, докази, якими вони обґрунтовуються» (ч. 1 ст. 228 ЦПК України).

Отже, предмет доказування у цивільних спорах, що виникають із відносин оренди земель сільськогосподарського призначення, з теоретичної точки зору, по суті, являє собою деталізовану процесуальну конструкцію, яка з одного боку включає в себе встановлення конкретних фактів і обставин, які виникли внаслідок тих чи інших дій чи бездіяльності сторін, а з іншого – систему належних, допустимих, достовірних та достатніх доказів, яка систематизована у хронологічній послідовності таких дій чи подій, фактів і обставин, які мали місце у орендних правовідносинах. В широкому розумінні предмет доказування являє собою сукупність всіх наявних фактів і обставин, які і формують ключовий зміст для розуміння і правильного вирішення конкретної справи у спорі, що виник у сфері земельно-орендних правовідносин. В той же час, конкретизація предмету доказування з практичної точки зору обумовлюється складом того положення договору оренди земельної ділянки (ділянок) сільськогосподарського призначення, яка застосовується в кожному конкретному випадку.

Так, у цивільній справі № 395/68/22, розглянутій 21 грудня 2022 року Маловисківським районним судом Кіровоградської області, позивач обґрунтовував свої вимоги про розірвання договору оренди та скасування запису про державну реєстрацію тим фактом, що відповідач сплачував податок, розмір якого не відповідає розміру орендної плати, а розписка про оплату наперед суми орендної плати була оформлена неналежно і з цих підстав не може вважатись належним доказом виконання орендарем свого фінансового зобов'язання перед орендодавцем. Відмовляючи у задоволенні позовних вимог, суд у своєму рішенні

зазначив, що належне оформлення розписки не є предметом доказування у цій справі, з урахуванням того, що позивачем та його представником не спростовано самого факту отримання коштів в рахунок орендної плати, про що було вказано у змісті розписки, а також в судовому засіданні не доведено доказами, що підпис в розписці від імені орендодавця виконано не нею, а іншою особою. Крім того, суд відмітив, що в межах заявлених позивачем вимог, в обов`язок суду не входить перевірка повноти нарахування та сплати податків до бюджету, оскільки суд розглядає спір лише в межах позовних вимог щодо виконання зобов`язань за договорами оренди в частині виплати орендної плати. При цьому, нормативним підґрунтям свого рішення суд зазначив пункт 10 спірного договору оренди, яким передбачено, що «у разі виплати завчасно орендодавцеві орендної плати за декілька років наперед, така орендна плата не підлягає перерахунку у подальшому у зв`язку зі зміною розміру земельного податку», а «завчасна виплата орендодавцеві орендної плати може підтверджуватися письмовою розпискою про отримання орендної плати за певний період» [225].

У справі про визнання договорів оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення недійсними з підстав їх непідписання орендодавцем, Черкаський районний суд Черкаської області, ухвалюючи своє рішення, зазначив, що «питання щодо державної реєстрації договору оренди землі виходить за межі позовних вимог та предмету доказування у даній справі, тому оцінка не надається» [250].

Отже, предметом доказування у справі, спір в якій виник з правовідносин оренди землі сільськогосподарського призначення, є виключно обставини, що прямо пов’язані зі змістом позовних вимог, які вказані позивачем та на задоволенні яких він наполягає. Окремі фактичні обставини договірних правовідносин, навіть якщо вони стосуються істотних умов договору оренди, становлять предмет доказування лише у тому випадку, якщо вони зазначені

позивачем в якості підстави позовних вимог і між підставою позову та позовними вимогами є наявний правовий причинно-наслідковий зв'язок.

В свою чергу, причинно-наслідковий зв'язок у земельно-орендних правовідносинах є природною закономірністю, яка завжди має місце між дією чи бездіяльністю особи і тими наслідками, які вона створює своїми діями чи бездіяльністю і характеризується наступними чинниками: а) закономірністю настання за наявності всіх складових; б) особливостями умов, визначених договором оренди землі; в) необхідністю аналізу дій (бездіяльності) сторони на предмет їх правомірності з точки зору чинного законодавства та умов укладеного договору; г) відповідністю характеру протиправних дій чи бездіяльності до спричинених негативних наслідків [83, с. 69].

Якщо ж ми говоримо про причинно-наслідковий зв'язок між засобами доказування у вказаній категорії цивільних справ, то в цьому ключі слід звернутись до висновків М. М. Ясинка, який зазначає: «Ми майже постійно сприймаємо докази в їх причинно-наслідковому зв’язку, вибудовуючи таким чином певний доказовий ряд однотипних за своєю інформаційною спрямованістю доказів. Такий доказовий ряд пов’язується не лише з логікою подій, але і з поступальністю певних дій у часовому їх вимірі. Відсутність такого взаємозв’язку між доказами позбавляє такий доказовий ряд послідовності та логічності» [328, с. 119].

Окремо слід торкнутися питання особливостей визначення предмету доказування у справах, предметом яких є відшкодування збитків, спричинених орендареві чи орендодавцеві земельної ділянки сільськогосподарського призначення.

Слід зауважити, що збитки як юридична категорія, має цивільно-правову природу, оскільки вони мають матеріальний (грошовий вираз) і з цих підстав регулюються загальними і спеціальними нормами Цивільного кодексу України. Зокрема, частина друга статті 22 ЦК України визначає два види збитків, які

можуть бути відшкодовані особі внаслідок порушення її права: 1) реальні збитки, що відображають суму витрат, які понесла особа у зв'язку зі знищенням або пошкодженням її речі, або суму витрати, які необхідно зробити для відновлення свого порушеного права; 2) упущена вигода, яка виражається тим розміром доходів, які особа могла б реально отримати за звичайних обставин, якби її право не було порушене [303].

Право на відшкодування збитків для власників земельних ділянок окремо закріплене у п «г» ч. 1 ст. 90 ЗК України. Дане право є безумовним, оскільки виникає автоматично і пов’язане зі статусом особи як власника земельної ділянки. В той же час, для землекористувачів аналогічна правомочність може бути обмежена законом чи договором оренди земельної ділянки, що вбачається зі змісту п. «г» ч. 1 ст. 95 ЗК України [54]. Вказана норма зазначає, що: «землекористувачі, якщо інше не передбачено законом або договором, мають право на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом».

В той же час, Закон України «Про оренду землі» передбачає і для орендаря, і для орендодавця спеціальні норми, якими регламентовано питання відшкодування збитків у кожному конкретному випадку. Зокрема: а) ч. 3 ст. 6 даного Закону надає право орендарю на відшкодування збитків, завданих достроковим припиненням договору оренди, а для орендодавця таке право передбачено в ч. 3 ст. 32; б) стаття 28 Закону містить загальні умови відшкодування збитків, завданих орендарю внаслідок невиконання орендодавцем умов договору оренди землі; в) стаття 29 Закону передбачає порядок і розміри відшкодування збитків внаслідок зміни стану орендованої земельної ділянки; г) стаття 34 Закону серед наслідків невиконання орендарем свого обов’язку щодо повернення орендодавцеві земельної ділянки також містить зобов’язання відшкодувати орендодавцю завдані збитки [177].

З огляду на вищевикладене, визначення предмету доказування у справах про відшкодування збитків буде залежати від правової норми, яка заявлена позивачем в якості юридичної підстави свого позову.

Так, 03 листопада 2022 року Городоцьким районним судом Хмельницької області було розглянуто позов приватного підприємства «Аграрна компанія 2004» до ОСОБА_2 про усунення перешкод у користуванні орендованими земельними ділянками, стягнення збитків та стягнення моральної шкоди. Фактичними підставами свого позову приватне підприємство зазначило вчинення відповідачкою перешкод в обробітку орендованих земельних ділянок сільськогосподарського призначення, яке виразилось у недопуску представників та техніки ПП «Аграрна компанія 2004» до вказаних земельних ділянок у 2020 році та у ході весняно-польових робіт у 2021 році, а також у крадіжці невстановленими особами, за ініціативою відповідачки, урожаю ярого ячменю сорту «Себастьян», посів якого здійснено ПП «Аграрна компанія 2004» у 2019 році. В процесі розгляду справи суд визначив, що предметом доказування у ній є обставини вчинення відповідачкою перешкод позивачу у користуванні земельними ділянками, переданими в оренду, а також заподіяння позивачу збитків, спричинених крадіжкою урожаю у серпні 2020 року. Разом з тим, до предмета доказування в даному випадку входило не лише встановлення факту крадіжки урожаю, але і факт вчинення відповідачкою діяння, спрямованого на заволодіння врожаєм та причинно-наслідковий зв'язок між таким діянням і його наслідками. Оскільки позивач зміг довести лише факт крадіжки, суд відмовив у задоволенні даного позову [205].

З даного прикладу судової практики вбачається, що її предмет доказування безальтернативно мав ґрунтуватись на фактах, що встановлені у кримінальному провадженні щодо події кримінального правопорушення – крадіжки врожаю, доведеності суб’єктивної сторони у діянні відповідачки та притягнення останньої до кримінальної відповідальності. За відсутності документального

підтвердження вказаних фактів у формі вироку суду, що набрав законної сили, будь-які інші докази, з яких складалася доказова база у даній справі, не відповідатимуть процесуальному критерію достатності і відповідно рішення про задоволення позову було б протиправним.

В іншій цивільній справі, розглянутій 12 квітня 2024 року Криворізьким районним судом Дніпропетровської області Фермерське господарство «Техагромет» подало позов до власника орендованої ним раніше земельної ділянки сільськогосподарського призначення про стягнення збитків, завданих невиконанням умов договору оренди. В обґрунтування своїх вимог, позивач зазначив, що відповідач порушив п. 8 договору оренди землі, оскільки після закінчення строку дії договору оренди він не направив до ФГ «Техагромет» повідомлення про намір не продовжувати договір оренди. Вказана бездіяльність була розцінена орендарем як мовчазна згода на продовження орендних правовідносин. Вважаючи договір автоматично пролонгованим, орендар здійсним оранку, дискування та інші весняно-польові роботи на загальну суму 31360,41 грн., однак у травні 2023 відповідач самостійно виконав посів сільськогосподарських культур на вказаних земельних ділянках, аргументуючи такі дії закінченням строку дії договору оренди. В свою чергу, заперечення відповідача проти позову ґрунтувалось на тому, що саме ФГ «Техагромет» не реалізувало право на укладення договору оренди на новий строк, не направивши відповідачу відповідний лист-пропозицію з проектом договору. Тому, після закінчення дії договору оренди у відповідача не могло виникнути будь-яких зобов`язань перед ФГ «Техагромет», які ґрунтувалися б на договорі оренди, що припинився, а тому понесені позивачем витрати, були спричинені його власною бездіяльністю. Ухвалюючи судове рішення про відмову у задоволенні позову, суд детально проаналізував зміст п. 8 договору оренди та встановив, що «праву орендаря поновити договір оренди на новий строк, відповідає обов`язок

орендодавця надати відповідь на пропозицію орендаря», а тому за відсутності реалізації орендарем свого права, відсутній і обов'язок орендодавця [219].

В той же час, слід зауважити, що вказане судове рішення містить суперечливі висновки щодо фактичних обставин справи, оскільки з одного боку суд констатував відсутність у орендодавця конкретного обов'язку через відсутність ініціативи орендаря, а з іншого – зазначив наступний висновок: «Відповідно, орендодавець був позбавлений можливості виконувати вимоги п. 8 договору оренди від 10.01.2013, оскільки не отримавши до закінчення строку дії договору оренди (10.01.2023) пропозиції орендаря, він не міг знати про бажання орендаря продовжувати договір оренди, умови такого продовження, розглянути умови додаткової угоди у відповідності з нормами ст. 33 Закону та відповідно повідомити орендаря за 60 днів до закінчення договору про небажання продовжувати договір на новий строк» [219]. Дана обставина, на наш погляд, зумовлена неточним визначенням предмету доказування у даному спорі. Виходячи зі змісту позовних вимог і фактичних підстав позову, у наведеній цивільній справі першочерговим предметом доказування було встановлення наявності у відповідача конкретного обов'язку – вчинити дії, передбачені пунктом 8 договору оренди. При доведенні даної обставини предмет доказування поповнився б новою обставиною: встановленням наявності у бездіяльності відповідача складу цивільного правопорушення, що в свою чергу зумовило б виникнення третьої складової предмету доказування – розміру спричиненої позивачу шкоди. В той же час, за наявності обґрунтованого висновку про відсутність у відповідача договірного обов'язку, відсутня і необхідність встановлювати причини, з яких певні дії, що складають зміст такого обов'язку, не були виконані відповідачем.

Отже, ми можемо говорити про те, що загальне поняття предмету доказування має дві складові: перша – це абстрактне теоретико-правове розуміння його суті, яке не має при цьому свого конкретизовано-прикладного

характеру. Друга його частина має прикладне спрямування, оскільки воно завжди конкретизується певною нормою матеріального права, а також умовою договору оренди землі сільськогосподарського призначення, в яких іде мова про ті чи інші обставини матеріально-правового характеру, з якими сторони пов'язують виникнення, зміну чи припинення тих чи інших правовідносин. При неврахуванні у предметі доказування матеріально-правової його складової, відносячи до предмету доказування лише поверхневу суть доказового процесу (доказування наявності чи відсутності певних обставин без прив'язування отриманих висновків до правових підстав позову), без її глибинної частини, якою є матеріально-правова складова, що і підсумовує доказовий процес, ухвалити судове рішення на основі принципів законності, обґрунтованості та справедливості неможливо.

Таким чином, під предметом доказування у справах щодо судового захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав сторін у сфері орендних відносин земель сільськогосподарського призначення, необхідно розуміти обумовлені, матеріальними, процесуальними нормами, а також договором оренди землі певні факти і обставини, якими підтверджуються заявлені сторонами вимоги та заперечення, або мають інше значення для розгляду справи і з цих підстав підлягають встановленню в судовому порядку [89, с. 185].

З урахуванням даних обставин та придання предмету доказування прикладного характеру є необхідність викласти ч. 2 ст. 77 ЦПК України у наступній редакції: «Предметом доказування є факти та обставини, якими сторони підтверджують заявлені вимоги та заперечення, обумовлені матеріальним законодавством, положеннями спірного договору або мають процесуальне значення при розгляді справи, а відтак підлягають встановленню судом при розгляді цивільної справи».

РОЗДІЛ 2. ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАСОБІВ ДОКАЗУВАННЯ У СПРАВАХ ЩОДО ЗАХИСТУ ПОРУШЕНИХ, НЕВИЗНАНИХ ЧИ ОСПОРЮВАНИХ ПРАВ СТОРІН У СФЕРІ ОРЕНДИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

2.1. Письмові, речові та електронні докази як засоби доказування у справах щодо захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав сторін у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення

Судочинство має найдавнішу історію серед всіх суспільних інститутів. Впродовж тисячоліть воно розвивалося, змінювалося, доповнювалося, уточнювалося, стаючи надбанням не лише окремої особи чи групи осіб або ж окремої країни – це є всесвітнім надбанням людства [322, с. 135]. Одним із напрямків такого розвитку є цивільне судочинство. Саме цей вид правосуддя, як колись, так і сьогодні є найбільш об'ємним, різноплановим та дискусійним з правозастосовчої точки зору Проблематика даного питання обумовлена не лише широкоформатністю суспільних відносин, а і їх надзвичайно стрімким розвитком, що вимагає об'ємної правової бази матеріального законодавства. Оскільки останнє постійно змінюється, то в практичній площині його правозастосування мають місце певні ускладнення, які є характерними і для спорів, що витікають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення.

Практика показує, що підставою до виникнення спорів між орендодавцем та орендарем у сфері земельно-орендних відносин є порушення однією чи обома сторонами певних істотним умов договору або ж інших додаткових умов, які були погоджені сторонами в процесі укладення договору оренди землі. При неможливості урегулювання спірних питань за рахунок перемовин, які, як

правило, в більшості випадків мають місце між сторонами договору, такий спір може стати предметом судового розгляду.

Основним процесуальним інститутом для всіх без виключення справ позовного провадження (спори, що витікають із земельно-орендних правовідносин розглядаються за правилами позовного провадження) є інститут доказів та доказування. Не дивлячись на те, що інститут доказів та доказування у сфері правосуддя є одним із найконсервативніших у сфері цивільного процесу, одночасно він є і одним із найдискусійніших в теорії цивільного процесуального права. Така дискусійність обумовлена діалектичною взаємозалежністю процесуально-правових форм щодо засобів доказування, які закріплені в ч. 2 ст. 76 ЦПК України та їх заповненням обособленим оновленим інформаційним змістом, який в кожній справі оновлюється відповідно до свого предмету спору. Отже, процесуально-правова форма засобів доказування характеризується своєю крайньою стабільністю, що обумовлено процесуальним законодавством (ч. 2 ст. 76 ЦПК України), а от змістовно-інформаційна її складова буде мати змінний характер, оскільки вона, як уже зазначалось вище, буде обумовленою предметом спору.

Перш ніж досліджувати взаємодію та вплив письмових, речових та електронних доказів на предмет доказування у спорах, що виникають із договорів оренди земель сільськогосподарського призначення, є необхідність проаналізувати поняття доказів в цивільному процесуальному праві, що закладе основу для подальшого дослідження.

Не дивлячись на здавалося б простоту і зрозумілість даного поняття, насправді воно є занадто неточним, оскільки доказами є не «будь-які дані», а лише ті, які є належними до предмета доказування, допустимими з точки зору законності їх одержання, достовірними та достатніми [82, с. 44].

Поняття доказів як будь-яких фактичних даних, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і

заперечення сторін справи (спору) вперше було закріплено в ст. 27 ЦПК УРСР 1963 року. Така ж змістовна суть поняття «докази» мала місце і в ст. 76 ЦПК України 2004 року. 15 грудня 2017 року законодавцем було прийнято нову редакцію ЦПК України, в якій під доказами відтепер розуміється не «будь-які фактичні дані», а «будь-які дані». В той же час, вказана у ч. 1 ст. 76 ЦПК України характеристика доказів є неповною, оскільки зі змісту наступних статей Кодексу вбачається, що не будь-які докази можуть використовуватись для вирішення конкретного цивільного спору, а лише ті, які є: 1) належними, тобто містять інформацію щодо предмета доказування (ч. 1 ст. 77 ЦПК України); 2) допустимими, тобто отриманими з дотриманням встановленого законом порядку та відповідати формі, що закріплена законом для підтвердження певних фактів чи обставин (ст. 78 ЦПК України); 3) достовірними, тобто містити інформацію про дійсні обставини справи (ст. 79 ЦПК України). Нарешті, такі докази повинні бути достатніми для того, щоб на у основі їх сукупності суд мав змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування (ч. 1 ст. 80 ЦПК України).

Отже, в широкому розумінні доказами в цивільному процесуальному законодавстві є будь-які дані, які закріплені в належних, допустимих, достовірних і у своїй сукупності – достатніх засобах доказування. При цьому, такі дані повинні міститись лише у передбачених законом процесуальних доказових формах, до яких відносяться письмові, речові і електронні докази, висновки експертів та показання свідків. Тобто, докази з процесуальної точки зору повинні поєднувати в собі як процесуальну форму, так і обумовлений законом інформаційний зміст. При цьому, такий зміст кожного разу повинен орієнтуватись на предмет доказування у кожному окремо взятому спорі. Такий процесуальний алгоритм є важливим з точки зору доказового процесу, яким заповнюється процесуальна форма, якою є судове засідання. За позицією Ясинка М. М. та Кройтора В. А., така діалектична єдність поняття доказів і засобів

доказування сьогодні є основою у сфері доктринальних досліджень, оскільки докази і засоби доказування формують собою нерозривну процесуальну єдність [332, с. 60].

Сьогодні законодавець відійшов від слідчої форми судових процесів, де належність, допустимість, достовірність та достатність засобів доказування контролювалась судом як на стадії підготовки справ до судового розгляду, так і на стадії безпосереднього їх розгляду, запропонувавши практику змагальності сторін в цивільному судочинстві. Безумовно, така форма судового процесу характеризується як демократичністю судового процесу, так і їх виключною приватністю, оскільки по суті, суддя «усувається» законодавцем із доказового процесу, виконуючи лише роль модератора та арбітра в судовому процесі, тобто опосередкованого суб'єкта, увага якого спрямована лише на усвідомлення сутності змісту засобів доказування та надання оцінки щодо їх переконливості у нарадчій кімнаті при ухваленні судового рішення або вирішення інших процесуальних питань, що виникають в процесі розгляду справи.

На наш погляд, як слідча, так і змагальна форми судового процесу мають як свої переваги, так і недоліки. Суд є єдиним законодавчо визначеним авторитетним суб'єктом, який уповноважений вирішувати земельно-орендний спір від імені держави. Однак, активність сторін справи по збиранню доказів, їх поданню до суду та дослідженню в ході судового засідання за своєї участі чи участі своїх представників є об'єктивною закономірністю, зважаючи на принцип диспозитивності цивільного процесу. Така активність, відносно якості кінцевого результату, обумовлюється наявністю можливостей кожної із сторін в першу чергу отримати необхідний у справі доказ для підтвердження своєї правової позиції.

Це, по суті, має місце і в практичній площині, коли фермерські господарства, які мають до 500 га землі, не мають відповідної інфраструктури, а відтак і можливостей працювати на світових ринках [91]. В свою чергу, О.В. Шубравська

стверджує, що якраз аграрний корпоративний сектор, представлений сільськогосподарськими підприємствами і їх об'єднаннями й кооперативами, є одним з основних продуцентів агропродовольчої продукції та її переважним експортером. Агрокорпорації нині (станом на 2020 рік – *авт.*) використовують 37% усіх сільгоспугідь і виробляють майже половину всієї продукції галузі, у т.ч. рослинницької – понад 50%. [66, с. 5].

В цьому ключі, дану проблему слід розглядати з позиції загальносуспільної справедливості, оскільки земельні холдинги та великі агропідприємства, які сьогодні стають основними суб'єктами в орендних правовідносинах, при виникненні спору завжди мають кращі можливості по виявленню, збору письмових, речових чи електронних доказів, залучення свідків та судових експертів, аніж сільські мешканці, які свого часу на безоплатній основі за рахунок розпаювання земель колгоспів, набули у власність земельні ділянки сільськогосподарського призначення, але за відсутності власних засобі виробництва, змушені передавати свою землю в довгострокову оренду. При таких обставинах навіть найдосконаліші закони та найдетальніші договори спрацьовують не завжди, оскільки в наявній змагальній процедурі судових процесів, де суд абстрагується від безпосередньої участі в доказовому процесі завжди має місце «ризик того, що частину справ адвокати виграють всупереч істині у справі» [8, с. 12].

На наш погляд, в цивільному процесі повинне бути розумне поєднання слідчої та змагальної форми судового процесу, що має місце в цивільному судочинстві Англії та ЄСПЛ.

Разом з тим, як у слідчій, так і змагальній формі судового процесу важливе місце відводиться тій доказовій інформації, яка формує зміст процесу доказування, «для якого важливою є не форма джерела, а його інформаційна складова» [333, с. 220], яка на думку Ю. Ю. Рябченка у виразі «будь-які дані» закріпляє в собі «ознаку безмежності доказового матеріалу» [302, с. 240]. Це

дійсно так, оскільки особу не можна обмежити у набутті в законний спосіб будь-якої доказової інформації.

Питання засобів доказування з точки зору спорів, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення є надзвичайно важливим, оскільки саме через засоби доказування пізнаються всі, навіть найменш важливі обставини в поведінці сторін (орендодавця та орендаря) по відношенню до виконання своїх прав і обов'язків, які закріплені в договорі оренди землі. Як уже зазначалося вище, окрім істотних умов договору, які є обов'язковими до виконання, договір може містити і інші умови, які узгоджені сторонами такого договору. В цьому зв'язку письмові докази є незамінним засобом доказування, оскільки саме вони відображають зміст конкретних домовленостей, їх подальшу зміну чи уточнення шляхом укладення додаткової угоди.

Національне цивільне процесуальне законодавство під письмовими доказами розуміє документи, які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору (ч. 1 ст. 95 ЦПК України). Однак, законодавець відмежовує письмовий документ від електронного, вказуючи їх окремим видом засобів доказування (ч. 1 ст. 100 ЦПК України).

На противагу українському цивільному процесу, у цивільному судочинстві Великобританії «документ» для цілей доказування означає «все, в чому записана інформація будь-якого змісту». Дане визначення, за позицією британських процесуалістів А. Кін та П. Маккеона, є досить широким і охоплює не тільки документи в письмовій формі, а й карти, плани, графіки, креслення, диски, аудіокасети, звукові доріжки, фотографії, негативи, відеокасети та фільми [7, с. 255].

Серед всіх письмових доказів окреме місце займає договір оренди землі. Даний правочин за загальним правилом може бути вчинений у письмовій формі шляхом викладення його змісту на аркушах паперу з підписанням його

сторонами та з подальшою реєстрацією права оренди земельної ділянки в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. Договір оренди землі при виникненні спору стає першорядним письмовим доказом, оскільки у його змісті міститься базова доказова інформація щодо будь-якої земельної ділянки, як об’єкта оренди (площа, місце розташування, кадастровий номер), об’єкти нерухомого майна чи інфраструктури, які розміщені на орендованій площі (перелік, характеристика, стан лінійних споруд, інших об'єктів інфраструктури, у тому числі доріг), що передбачено у пунктах 2–4 Типового договору оренди землі. Отже, письмовий характер договору оренди землі засвідчує стабільність і незмінність доказової інформації.

В той же час, договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення є єдиним письмовим доказом у випадку спору щодо вірного визначення орендної плати, оскільки в залежності від виду правовідносин (оренда, суборенда), виду власності на землю (приватна, державна чи комунальна), суб’єктів, що виступають сторонами орендних правовідносин (приватні особи або суб’єкти господарювання із часткою державної власності), предмет доказування у справі потребує обов’язкового надання додаткових письмових доказів, за відсутності яких для суду стає неможливо вірно встановити фактичні обставини справи та правильно вирішити спір.

Зокрема, у спорі щодо правильного визначення розміру орендної плати чи її стягнення за суборенду земельної ділянки, розташованої у масиві земель сільськогосподарського призначення, обов’язковим письмовим доказом є договір суборенди, що вбачається з норми абз. 3 ч. 5 ст. 8-2 Закону України «Про оренду землі». Відповідно до вказаної вище норми, розмір орендної плати (плати за суборенду) має відповідати орендній платі (платі за суборенду) за договором, що укладається взамін.

При вирішенні спору щодо стягнення плати за договором суборенди земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та

комунальної власності, обсяг письмових засобів доказування залежить від статусу суб'єктів правовідносин суборенди. У випадку, якщо суборендарем є акціонерне товариство чи товариство з обмеженою відповідальністю, 100 відсотків акцій (часток) у статутному капіталі якого належать державі і яке утворилося шляхом перетворення державного підприємства, окрім договорів оренди та суборенди належними письмовими доказами будуть також і статутні документи вказаних юридичних осіб, Витяг з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців та протокол про результати земельних торгів. В цьому випадку обставинами, що підлягають доведенню за допомогою вказаних письмових доказів є: 1) факт укладення договорів оренди та суборенди за результатами земельного аукціону та факт державної реєстрації вказаних майнових прав; 2) факт належності об'єкта оренди до земель державної чи комунальної власності; 3) факт зміни орендарем своєї організаційно-правової форми шляхом перетворення державного підприємства в акціонерне товариство чи товариство з обмеженою відповідальністю; 4) факт належності державі у статутному капіталі орендаря 100 відсотків акцій (часток); 5) факт участі орендаря у земельних торгах, його перемоги та визначення орендної плати за результатом аукціону. Перелік вказаних обставин випливає з норми ч. 3 ст. 8 Закону України «Про оренду землі», яка по суті опосередковано визначає склад засобів доказування у земельно-орендних спорах вказаного виду.

В той же час, судова практика в окремих випадках визначає перелік письмових доказів, що повинні бути надані суду будь-якою із сторін спору для правильного вирішення справи. Як приклад, можна навести висновок Верховного Суду, викладений у його постанові від 28 вересня 2020 року у справі № 922/4073/19, згідно з яким «не вбачається можливості визначення даних про нормативну грошову оцінку окремої земельної ділянки в інший спосіб, ніж шляхом оформлення витягу з технічної документації з нормативної грошової оцінки земель, тому необґрунтованими є будь-які розрахунки, зроблені за

відсутності такого витягу, а також доводи про необов`язковість витягу з технічної документації з нормативної грошової оцінки земель для розрахунку розміру орендної плати» [132].

Разом з тим, у деяких випадках судова практика у спорах, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення не може дійти узгодженості щодо належності письмових засобів доказування при встановленні певних обставин справи.

Так, у постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29 травня 2020 року у справі № 922/2843/19 було зроблено висновок про те, що при стягненні безпідставно збережених коштів у розмірі орендної плати нарахування мають здійснюватися позивачем не самостійно (шляхом арифметичного розрахунку без проведення нормативної грошової оцінки землі), а виключно на підставі витягу з технічної документації з нормативної грошової оцінки земель [138]. Тобто, суд касаційної інстанції, висновки якого в силу ч. 4 ст. 263 ЦПК України є обов'язковими до врахування іншими судами при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин, в імперативному порядку визначив витяг з технічної документації єдиним належним доказом у справах, предметом яких є стягнення безпідставно збережених коштів у розмірі орендної плати.

Однак, Велика Палата Верховного Суду у своїй постанові від 09 листопада 2021 року (справа № 905/1680/20) відступила від вищевказаного висновку через його помилковість, аргументувавши свою позицію наступними доводами: «Згідно з пунктом 286.2 статті 286 та підпунктом 288.5.1 пункту 288.5 статті 288 ПК України в редакції, чинній на момент виникнення спірних правовідносин, для визначення розміру податку та орендної плати використовується нормативна грошова оцінка земельної ділянки; платники плати за землю (крім фізичних осіб) самостійно обчислюють суму податку щороку; при поданні першої декларації (фактичного початку діяльності як платника плати за землю) разом з нею

подається довідка (витяг) про розмір нормативної грошової оцінки земельної ділянки, а надалі така довідка подається у разі затвердження нової нормативної грошової оцінки землі. Отже, як положення ПК України, так і законодавство про оцінку земель визнають належними доказами на обґрунтування оцінки землі довідку, витяг з Державного земельного кадастру щодо земельної ділянки, яка є об`єктом плати за землю, та технічну документацію на земельну ділянку, виготовлену компетентним органом» (пункти 7.24–7.25 постанови ВП ВС) [103]. На підставі вказаного аналізу нормативних положень, Великою Палатою було підсумовано, що «належними доказами на обґрунтування нормативної грошової оцінки земельної ділянки можуть бути: технічна документація на спірну земельну ділянку, виготовлена компетентним органом для оформлення договору оренди, довідка з Державного земельного кадастру, витяг з Державного земельного кадастру, а також висновок судової експертизи про встановлення нормативної грошової оцінки спірної земельної ділянки» [103], оскільки вказані документи можуть містити інформацію щодо предмета спору у справі про стягнення безпідставно збережених коштів у розмірі орендної плати.

Наведене свідчить про те, що при визначенні належності і допустимості кожного конкретного письмового доказу при вирішенні спору, що виник із відносин оренди земель сільськогосподарського призначення першочерговим для суду є проведення всебічного та комплексного аналізу законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють певний аспект спірних правовідносин. Використовуючи даний алгоритм, можна сформулювати наступне коло документів, що можуть бути використані в якості належним письмових доказів, до прикладу, у справах про стягнення заборгованості по орендній платі (щодо встановлення факту несплати орендної плати або ж навпаки – належного виконання орендарем свого обов’язку в цій частині):

1) сліп, квитанція, чек банкомата (або видані касиром банку) щодо вчинення транзакції по зарахуванню коштів на розрахунковий рахунок орендодавця.

Вказані документи є різновидом касових документів, які оформляються надавачами платіжних послуг/комерційними агентами згідно з касовими операціями, визначеними Інструкцією про порядок організації касової роботи банками та проведення платіжних операцій надавачами платіжних послуг в Україні, затвердженою Постановою Правління Національного банку України від 25.09.2018 року № 103. Зокрема, пунктом 119 вказаної Інструкції визначено, що надавач платіжних послуг за операціями з видачі готівки або приймання її для зарахування на відповідний рахунок із застосуванням платіжних пристроїв формує та надає користувачу відповідний касовий документ (квитанція/чек банкомата, сліп) у паперовій або касовий документ в електронній формі відповідно до умов договору про надання платіжних послуг. На вимогу користувача за операціями з видачі готівки із застосуванням банкомата формується і роздруковується чек банкомата;

2) видатковий касовий ордер, що видає надавач платіжних послуг (банк) за підсумками касових операцій, виконаних в операційній касі. Вказаний документ також належить до касових документів, згідно з Постановою НБУ № 103;

3) виписка банку з розрахункового рахунку орендодавця чи орендаря. У ній зазначається інформація про виконані операції по рахунку клієнта (зокрема щодо зарахування та перерахування коштів, дані щодо платника та отримувача, призначення платежу тощо). Складання та видача вказаного письмового документу, який належить до виду регістрів синтетичного та аналітичного обліку, регламентовані Положенням про організацію бухгалтерського обліку в банках України, затвердженого постановою Правління Національного банку України від 04.07.2018 року № 75. Водночас, слід зауважити, що за п. 59 вказаного Положення виписка з клієнтського рахунку може складатись як на паперовому, так і на електронному носіях [171], а тому такий доказ може бути як письмовим, так і електронним.

4) платіжна інструкція щодо виконання платіжної операції про перерахування коштів орендодавцем орендарю. Даний документ регламентовано Інструкцією про безготівкові розрахунки в національній валюті користувачів платіжних послуг, затвердженої постановою Правління Національного банку України від 29.07.2022 року № 163, яка визначає порядок ініціювання та виконання платіжних операцій за рахунками користувачів платіжних послуг, обов'язкові реквізити платіжної інструкції та вимоги щодо їх заповнення. Згідно з п. 37 вищезазначеної Інструкції, платіжна інструкція може бути оформлена платником в електронній або паперовій формі, і повинна містити такі обов'язкові реквізити: 1) дату складання і номер; 2) унікальний ідентифікатор платника або найменування/прізвище, власне ім'я, по батькові (за наявності), код платника та номер його рахунку; 3) найменування надавача платіжних послуг платника; 4) суму цифрами та словами; 5) призначення платежу; 6) підпис(и) платника; 7) унікальний ідентифікатор отримувача або найменування/прізвище, власне ім'я, по батькові (за наявності), код отримувача та номер його рахунку; 8) найменування надавача платіжних послуг отримувача [168].

5) довідка оператора поштового зв'язку про пересилання та отримання орендодавцем поштового переказу або про відмову останнього отримати кошти. Порядок здійснення поштових переказів та видача відповідних довідок про даний факт, регламентовані Правилами надання послуг поштового зв'язку, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 5 березня 2009 р. № 270 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2023 р. № 1071) [173]. Використання поштового переказу як засобу виплати орендної плати є поширеною практикою в земельно-орендних правовідносинах, про що свідчать матеріали судових справ, судові рішення по яким доступні до вільного доступу в Єдиному державному реєстрі судових рішень: № 193/805/20 [238], № 708/812/24 [252], № 670/275/23 [152], № 670/544/21 [226], № 748/2865/23 [251], № 574/492/23 [199] та багатьох інших;

6) розписка орендодавця про отримання певної суми грошових коштів в рахунок орендної плати. Розписка як документ регламентована нормами цивільного законодавства і за ч. 1 ст. 545 ЦК України слугує засобом підтвердження факту прийняття кредитором виконання зобов'язання від боржника і який видається на вимогу останнього. Видача даного документу на підтвердження факту отримання суми орендної плати може бути передбачена умовами договору оренди. Однак, за матеріалами судової практики суди, в залежності від змісту розписки, визнають її як належний і допустимий доказ виконання орендарем своїх грошових зобов’язань навіть за відсутності відповідної умови у договорі оренди землі, або ж відхиляють, визнаючи вказану у розписці інформацію недостатньою.

Так, рішенням Софіївського районного суду Дніпропетровської області, ухваленим 22 вересня 2021 року у цивільній справі № 193/1042/19 орендодавцю було відмовлено у задоволенні позову про розірвання договору оренди та стягнення орендної плати з підстав недоведеності факту невиконання орендарем своїх грошових зобов’язань. В якості письмового доказу на підтвердження своїх заперечень проти позову відповідач надав суду копію розписки орендодавця (первісного власника земельної ділянки, після смерті якого позивачка успадкувала нерухоме майно), даної голові СФГ «Олександро-Володимирівське» про те, що за життя спадкодавець отримала орендну плату за користування землею за 49 років в розмірі 50 тисяч гривень. Незважаючи на те, що розписка датована 10.08.2010 року, тоді як договір оренди був укладений 01.04.2014 року, суд визнав дану розписку належним і допустимим доказом, зазначивши, що «Вказана розписка орендодавця і дії орендаря за обставин цієї справи свідчать про погодження сторонами порядку сплати орендної плати за майбутні періоди, оскільки така домовленість не суперечить умовам договору оренди з приводу форм та способів внесення орендної плати.» [239]. Дніпровський апеляційний суд залишив вказане рішення у силі, виключивши лише з його мотивувальної

частини як підставу для відмови в задоволенні позовних вимог посилання на те, що грошові зобов`язання відповідно до договору оренди, орендар виконав достроково. Суд апеляційної інстанції дослідивши умови договору оренди землі, зробив наступний висновок: оскільки орендна плата за п. 10 договору має становити не менше 3 % від нормативної грошової оцінки земельної ділянки, нормативна грошова оцінка земельної ділянки за п. 6 договору складає 153471,59 грн., а відповідно 3 % від становлять 4604,14 грн., то з урахуванням отриманої спадкодавцем суми коштів 50000 грн., орендар не порушив умови договору оренди та не допускав прострочення сплати орендної плати у спірному періоді. Разом з тим, в своїй постанові Дніпровський апеляційний суд вказав: «При цьому колегія суддів вважає слушними доводи апеляційної скарги позивача про те, що розписка датована 10 серпня 2010 року не може свідчити про фактичне дострокове виконання відповідачем зобов`язань по сплаті орендної плати, оскільки вказана розписка свідчить про погодження сторонами порядку сплати орендної плати за майбутні періоди, а укладений між ОСОБА_2 та СФГ «Олександро-Володимирівське» договір оренди земельної ділянки площею 9,9022 га, кадастровий номер 1225285200:01:001:0181, б/н від 01.04.2014 року, містить інші умови внесення орендної плати, зокрема щорічний розмір орендної плати з необхідністю її обчислення з урахуванням коефіцієнту інфляції. Крім того, п. 13 договору оренди земельної ділянки містить умову про те, що один раз на два роки розмір орендної плати переглядається» [140].

В іншій цивільній справі № 227/4058/21, розглянутій Добропільським міськрайонним судом Донецької області 20 липня 2023 року суд не оцінив розписку орендодавця як належний доказ для встановлення факту виконання орендарем своїх грошових зобов’язань за договором оренди землі сільськогосподарського призначення, незважаючи на те, що позивачка визнала факт власноручного її написання. Дослідивши зміст розписки, суд встановив, що в її тексті зазначено про отримання позивачкою (орендодавцем) в якості

орендної плати грошей за 49 років наперед та взяття нею при продажу землі зобов`язання переоформити акт на ОСОБА_10. Однак, зміст даної розписки не містить розміру суми коштів, яку за нею отримав позивач, в той час, як за договором оренди землі сума орендної плати за 49 років мала складати 288200,36 грн., а отже за висновком суду « розписка від 03.09.2012 року не є належним доказом того, що позивач за вказаною розпискою отримав гроші за оренду землі саме за 49 років» [208].

Разом з тим, зміст договору як письмового доказу опосередковано впливає на формування цілого ряду похідних письмових доказів, які підтверджують наявність лише певного юридично значимого факту, який стосується кожної із сторін договору оренди. Так, при пролонгації договору оренди землі, важливими письмовими доказами, які витікають із такого договору є:

а) письмове повідомлення орендарем орендодавця про пролонгацію договору оренди земельної ділянки на правах переважного суб'єкта, який претендує на продовження орендних правовідносин;

б) письмового опису-вкладення в поштове відправлення, яким таке повідомлення відправляється;

в) поштова квитанція про відправлення такого повідомлення цінним лисом з описом-вкладення;

г) поштове повідомлення, яким фіксується дата і час вручення орендодавцеві письмового повідомлення;

Безумовно, такі письмові докази характеризуються належністю, допустимістю та достатністю. З організаційної точки зору вони набувають статусу похідних, які у своїй сукупності можуть підтверджувати факт пропозиції (оферти), так і факт прийняття чи відмови від такої пропозиції чи факт відсутності самої пропозиції.

Одним із ключових питань у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення є розмір орендної плати за користування земельною ділянкою, її

індексація та строк сплати таких платежів, форми орендної плати, строків та підстав її перегляду, наслідків щодо несвоєчасної її сплати (пп. 10–13 Типового договору оренди землі). Дані положення договору скоріше виступають як письмова вимога до дій орендаря, які останній повинен вчинити у сфері оплати за користування земельною ділянкою орендодавця. При наявності ж спірних відносин, які пов'язані із питаннями захисту порушеного, невизнаного чи оспорюваного права орендодавця щодо невиплати чи несвоєчасної сплати йому орендної плати чи незгоди з її розміром, індексацією чи підставами для її зміни і перегляду тощо, договір оренди земельної ділянки, по суті, опосередковано вимагає від сторін спору подання суду цілого ряду письмових доказів, які б підтверджували б чи спростовували б ту чи іншу вимогу чи заперечення позивача чи відповідача.

Безумовно, перелік таких письмових доказів обумовлюється конкретним предметом доказування, а відтак кожна із сторін спору повинна надати письмові докази суду для їх дослідження та оцінки.

Так, для підтвердження орендарем факту сплати орендної плати орендодавцю, доказами, які характеризуються належністю, допустимістю, достовірністю та достатністю, буде платіжне доручення про перерахування орендної плати орендодавцю на його особистий рахунок. При частковій сплаті орендної плати – платіжне доручення про часткову оплату та письмове повідомлення про строки і розмір несплаченої орендної плати. У разі проведення оплати в натуральній формі, такими доказами можуть бути накладні про відпуск зерна чи фуражу із вказівкою вартості товару з підписом орендодавця, товаротранспортні накладні про доставку продукції в якості натуральної форми оплати. При узгодженості питань щодо часткової оплати оренди землі за рахунок надання послуг орендарем орендодавцю, що є важливо для сільських жителів похилого віку, які часто погоджуються на отримання в рахунок орендної плати послуг з орання власного городу, перевезення сіна чи соломи в межах певної

місцевості тощо. При цьому, такими доказами письмового характеру будуть товаротранспортні накладні, письмові акти про виконання робіт із зазначенням їх виду та вартості.

Отже, при наявності спірних відносин, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення, договір оренди землі є першорядним, ключовим письмовим доказом, який з одного боку характеризується своєю уніфікацією, оскільки його зміст носить регулятивний характер по відношенню до всіх земельних ділянок, які передані в оренду в межах нашої держави. В той же час, він є універсальним по відношенню до створення всієї похідної системи доказів щодо кожної істотної умови договору, яка набула спірного характеру і стала предметом судового розгляду.

Таким чином, у письмових доказах з точки зору їх доказової значимості у спорах, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення існує чітка доказова ієрархія, в якій договір оренди земель сільськогосподарського призначення є основою для всіх інших похідних письмових доказів, які змістовно формуються відповідно до кожної істотної умови договору як основи предмету доказування.

Оцінка будь-якого письмового доказу у справах, щодо вирішення спору, який виник із правовідносин оренди землі сільськогосподарського призначення залежить від комплексного набору наступних факторів: 1) визначення певного письмового документу за умовами договору оренди землі або додатків до нього, як засобу підтвердження виконання його сторонами взятих на себе зобов’язань; 2) відповідності змісту реквізитів письмового документу вимогам чинного законодавства або умовам, встановленим у договорі оренди землі (його додатках); 3) конкретизації змісту письмового документу відносно прав та обов’язків сторін договору оренди (точне зазначення реквізитів правочину, виконання якого стосується письмовий документ, найменування сторін договору та їх ідентифікуючих даних, сум грошових коштів, площі земельної ділянки,

календарних періодів, змісту виконуваного зобов'язання); 4) відсутність законодавчо встановлених обмежень щодо використання певного письмового документу в якості засобу підтвердження певного факту чи обставини.

Сьогодні під письмовими доказами розуміються документи (крім електронних документів), які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору (ч. 1 ст. 95 ЦПК України). Дана диспозиція норми права носить схоластичний неуточнений характер, вбираючи в себе лише загальне поняття доказів, що вбачається із виразу: «які містять дані про обставини» (ч. 1 ст. 76 ЦПК України), то ми бачимо, що законодавець не привносить в поняття письмових доказів ні їх різновиду, ні якісних їх показників, приводячи лише вузько форматне поняття письмових доказів, що в практичній площині викликає складність у сприйнятті такого поняття пересічними громадянами, для яких кожен закон повинен бути не лише доступним, але і зрозумілим. Крім того, в диспозицію ч. 1 ст. 95 ЦПК України закладено оціночний характер письмових доказів з точки зору їх «значення», що привносить в закон розмите розуміння письмових доказів. З цих підстав ми вважаємо, що ч. 1 ст. 95 ЦПК України доречно було б викласти у наступній редакції: «Письмовими доказами є офіційні та неофіційні документи, які викладені на матеріальних носіях, у змісті яких міститься належна, достовірна, відносна до предмету спору інформація».

Отже, ефективність правового захисту сторін у цивільному судочинстві в першу чергу пов'язана із чіткістю та логічністю письмових доказів, одним із яких є договір оренди земель сільськогосподарського призначення [84, с. 112].

Відповідно до ст. 97 ЦПК України речовими доказами є предмети матеріального світу, які своїм існуванням, своїми якостями, властивостями, місцезнаходженням, іншими ознаками дають змогу встановити обставини, що мають значення для справи. Якщо з цих критеріїв речових доказів, які стосуються якості, властивостей, місцезнаходження, матеріалізації поглянути на об'єкт

оренди землі сільськогосподарського призначення, то земельна ділянка відповідає всім цим критеріям, що дає правові і фактичні підстави називати її речовим доказом у справах, предметом яких вирішення земельно-орендного спору відносно земель сільськогосподарського призначення.

Безумовно, така характеристика речових доказів і земельної ділянки зокрема вказує на те, що вони містять в собі лише ту доказову інформацію, яка своїм зовнішнім видом підтверджує ті чи інші факти, обставини, властивості чи якості [331, с. 268].

В той же час, речові докази можуть характеризуватись своєю комплексністю, оскільки в нашому дослідженні земельна ділянка може сприйматись як доказ, наприклад, при псуванні її якостей чи спору щодо земельного сервітуту тощо і в той же час вона виступає об'єктом земельного спору, наприклад при пред'явленні вимоги про повернення земельної ділянки по закінченню строку дії договору оренди.

Земельні ділянка сільськогосподарського призначення як речовий доказ в першу чергу характеризується своєю просторовою стабільністю, місцем її розташування та родючістю ґрунту, а відтак вона може бути об'єктом експертного дослідження з точки зору відповідності її фактичних меж технічній документації, забруднення її хімічними чи радіоактивними речовинами або псування верхнього шару тощо. Разом з тим, безпосереднє дослідження судом вказаного речового доказу можливе виключно за допомогою процесуальної дії, що регламентована ст. 85 ЦПК України, а саме – огляду доказів за їх місцезнаходженням. В той же час, вказана процесуальна дія досить рідко застосовується судами при розгляді справ досліджуваної категорії і замість безпосереднього огляду стану чи меж земельної ділянки суди в переважній більшості задовольняються іншими письмовими доказами, зі змісту яких вбачаються певні дані щодо стану ґрунтового покриву чи наявності певних на ньому об'єктів.

Як приклад, у справі № 539/6273/23, що перебувала у провадженні Лубенського міськрайонного суду Полтавської області, фактичною підставою позовної вимоги про розірвання договору оренди землі та повернення земельної ділянки був факт порушення орендарем умов договору оренди землі через розорювання сіножатей та пасовищ і посів на вказаних площах кукурудзи. В якості доказу щодо факту розорювання землі позивач надав довідку відділу контролю за використанням та охороною земель № 1 управління з контролю за використанням та охороною земель ГУ Держгеокадастру у Полтавській області, складену за результатами огляду спірних земельних ділянок, в якій було зазначено, що на момент обстеження земельна ділянка розорана та засіяна кукурудзою. Під час розгляду даної справи по суті суд не застосовував процесуальну дію огляду доказів за їх місцезнаходженням та обмежившись вказаним письмовим доказом, задовольнив позов у повному обсязі [223].

В свою чергу, в іншій цивільній справі № 745/113/23, розглянутій Сосницьким районним судом Чернігівської області, предметом якої було вимоги про стягнення штрафних санкцій за неналежне виконання орендарем зобов`язань, передбачених умовами договору оренди землі, позивачем було заявлено клопотання про огляд земельної ділянки з кадастровим номером 7424985000:03:000:0020. Метою огляду орендодавець зазначив встановлення ряду очевидних фактів: ділянка обробляється орендарем, та в 2022 році був здійснений посів і збір урожаю, оскільки на землі є залишки соняшнику та помітно, що земля піддавалася технічній обробці за допомогою сільськогосподарської техніки, на території земельної ділянки відсутні військові захисні споруди та замінування, земельна ділянка не задіяна цивільно-військовою адміністрацією чи військовим командуванням в оборонних цілях. Однак, суд відмовив у задоволенні даного клопотання, аргументувавши свою ухвалу тим, що «огляд судом земельної ділянки із залученням спеціаліста, консультації спеціаліста і його технічна допомога під час вчинення даної

процесуальної дії не замінять висновок експерта з відповідною експертною спеціалізацією» [293]. В подальшому, суд відмовив у задоволенні даного позову у повному обсязі [236].

Скасовуючи вищевказане рішення та ухвалюючи нове про задоволення позову у повному обсязі, Чернігівський апеляційний суд взяв до уваги аргументи позивача про те, що суд першої інстанції безпідставно відхилив клопотання сторони позивача про проведення виїзного судового засідання з метою дослідження речових доказів (земельної ділянки) за місцем їх перебування, чим позбавив сторону позивача доказової бази у спорі та взяв до уваги складений адвокатом та позивачем акт про те, що «належна останньому земельна ділянка площею 2,1413 га, розташована на території Кудрівської сільської ради, обробляється відповідачем, що на ній був посів та збір урожаю в 2022 році, оскільки на землі є залишки соняшника та земля піддавалась технічній обробці за допомогою сільськогосподарської техніки; на території ділянки відсутні військові захисні споруди та замінування, вона не задіяна цивільно-військовою адміністрацією чи військовим командуванням в оборонних цілях; логістика від місця реєстрації ПП «Сосницькі аграрні інвестиції» до цієї ділянки не порушена і здійснюється без обмежень; військовий стан, введений в дію 24.02.2022, не вплинув на господарську діяльність ПП «Сосницькі аграрні інвестиції» і воно продовжує обробіток земельної ділянки (арк. 19)» [157].

Даний приклад судової практики свідчить про важливу роль процесуальної дії – огляду речового доказу у місці його знаходження для вирішення спору, що виник із орендних правовідносин щодо земель сільськогосподарського призначення.

На наш погляд, огляд речового доказу – земельної ділянки сільськогосподарського призначення у місці її знаходження, доцільно здійснювати у тому випадку, коли: 1) обставини, про перевірку яких просить заявник клопотання, є очевидними і можуть бути встановлені за допомогою

звичайного візуального огляду суддею без залучення додаткових засобів чи спеціалістів; 2) сторона спору заперечує проти існування певних очевидних обставин та не надає при цьому відповідних доказів на підтвердження своїх заперечень; 3) надані стороною спору докази викликають обґрунтований сумнів у суду щодо їх достовірності.

В той же час, у випадку документального підтвердження певних фактів чи обставин доказами, які не викликають у суду жодних сумнівів з приводу їх достовірності і законності задоволення такого клопотання як огляд речового доказу – земельної ділянки сільськогосподарського призначення не є обов'язковим, виходячи із економії процесуального часу.

Разом з тим, при задоволенні такого клопотання, для отримання об'єктивної інформації щодо фактичного землекористування орендованою площею під час огляду даного речового доказу у місці його знаходження, доцільним є залучення сертифікованого спеціаліста з агрономії, геодезії та картографії, природокористування та охорони земель – в залежності від конкретного предмету доказування у справі та з використанням фото- або відео-зйомки речового доказу. В той же час, матеріали фото- та відео-зйомки будуть мати статус електронних доказів, оскільки фіксуватимуться на матеріальному носії в електронній формі та досліджуватимуться судом за допомогою безпосереднього зорового сприйняття.

Електронні докази як засіб доказування, за диспозицією ч. 1 ст. 100 ЦПК України, являють собою інформацію в електронній (цифровій) формі, що містять дані про обставини, які мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах

резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі «Інтернет»).

Такий уніфікований підхід до поняття електронних доказів свідчить про те, що суспільство поступово починає переходити на новий рівень – рівень електронного інтелекту. Одним із таких його проявів в цивільному судочинстві є поява інституту електронних доказів, концепція якого повністю узгоджується з одного боку із внутрішньою концепцією доказового права, де електронні докази набувають своєї виокремленої природи, яка породжує передачу і збереження доказової інформації у незмінному її вигляді як в часі, так і в просторі, а з іншого – зовнішньої її складової, яка сьогодні схиляється до формування не лише електронного суду, але і створення в перспективі електронної системи правосуддя, де кіберсудочинство буде набувати все більшої і більшої популярності. Уже сьогодні наявність інформаційно-комунікаційних технологій у судочинстві нашої держави, в тому числі у питаннях формування, подання, дослідження та оцінки електронних доказів у сфері земельно-орендних спорів спонукає до «переосмислення філософії правосуддя, що у контексті загальної тенденції сервісної держави зміщується в площину, де суд є надавачем послуг, а учасники справи їх споживачами» [319, с. 239].

Безумовно, така загально-суспільна концепція правосуддя заслуговує на увагу, але з точки зору доказового процесу вона виглядає не зовсім переконливо, оскільки у сфері змагальної форми судових процесів, де згідно з ч. 1 ст. 81 ЦПК України «кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень» питання послуг тут не стоїть. Сьогодні інститут електронних доказів викликає широку наукову дискусію, оскільки прискорений розвиток інформаційних технологій обумовлює наявність все нового і нового «переліку електронних доказів, форми та видів електронних носіїв» [64, с. 86], що викликає безліч

неврегульованих питань щодо використання, поширення, зберігання та подання до суду електронних доказів [63, с. 129].

З точки зору доказового процесу у сфері земельно-орендних спорів електронні докази займають все більшу і більшу нішу, яка, зокрема, розширюється за рахунок інститутів електронної реєстрації в реєстраційній службі прав власності особи на землі сільськогосподарського призначення, реєстрації орендних прав та інших обтяжень в Державному реєстрі прав тощо. Безумовно, такий підхід до формування природи електронних доказів вносить свої особливості в доказовий процес, де «електронний документ може бути «прочитаним», тобто перетворений у форму, доступну для сприйняття людиною лише за допомогою технічних засобів або спеціальних програм [41, с. 61]. Отже, електронний доказ «не має матеріального виразу і існує у нематеріальній формі на технічних засобах» [96, с. 106]. При цьому, на думку М. О. Гетманцева електронним за своєю суттю є саме джерело (носій) інформації, а сама інформація залишається у формі письмових засобів, усного мовлення тощо, інакше кажучи, все те, що є придатним для безпосереднього сприйняття та розуміння учасників судового провадження [32, с. 19].

В той же час, відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» № 2145-IX від 24.03.2022 р. пп. Розділ X «Перехідні положення» ЗК України було доповнено п. 27, в пункті «в» якого закріплено норму, за якою під час дії воєнного стану при передачі в оренду для ведення товарного сільськогосподарського виробництва на строк до одного року земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, договір оренди земельної ділянки укладається лише в електронній формі, та засвідчується кваліфікованими електронними підписами орендаря і орендодавця [162].

Вказане положення було введено у правову систему нашої держави з метою оперативного розвитку договірних відносин у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення з огляду на нагальну необхідність у забезпеченні продовольчої безпеки, викликану війною.

Таким чином, договір оренди земель сільськогосподарського призначення з точки зору його процесуального статусу, трансформується із першорядного письмового доказу в першорядний електронний доказ, який в подальшому буде мати законну силу і після припинення або скасування воєнного стану в Україні протягом строку його дії. Разом з тим, вказана тенденція не знайшла свого нормативного відображення у спеціальному для земельно-орендних правовідносин Законі України «Про оренду землі», положення якого дотепер допускають укладення договору оренди землі виключно у письмовій формі. З метою усунення вказаної прогалини, доцільно внести зміни у статтю 14 вказаного Закону, виклавши її дефініцію у наступній редакції: «Договір оренди землі державної і комунальної власності укладається у письмовій формі, а з часу введення воєнного стану – виключно у електронній формі та зберігає свою чинність і після припинення чи скасування воєнного стану протягом строку його укладення. Такий договір посвідчується електронними підписами орендаря та орендодавця з подальшою державною його реєстрацією.» [82, с. 46].

Розширена у ч. 1 ст. 100 ЦПК України дефініція поняття «електронний доказ» в судовій практиці слугує засобом залучення до справи будь-якого виду носіїв електронної інформації. Зокрема, у цивільній справі № 612/678/19, предметом якої були вимоги щодо стягнення заборгованості з виплати орендної плати та розірвання договору оренди, Близнюківський районний суд Харківської області задовольним клопотання позивача про вивчення у судовому засіданні електронних доказів: СМС-повідомлень від 06.12.2019 з телефону моделі Redmi Njte 5 [272]. У справі № 142/563/23 в якості електронного доказу у Головного управління Держгеокадастру у Вінницькій області було витребувано «проект

формування території і встановлення межі Грабарівської сільської ради народних депутатів Піщанського району Вінницької області в електронному вигляді з накладенням кваліфікованого електронного підпису відповідно до вимог законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [290]. В іншій цивільній справі № 193/1009/22 суд обґрунтовував своє заочне рішення про витребування земельної ділянки з чужого незаконного володіння фактичними обставинами, встановленими з електронного доказу – проекту договору оренди землі № б/н від 05.03.2021 року, який було надано стороною на електронному носії інформації CD-R диску [240]. В свою чергу, у справі № 317/31/22 в основу рішення було покладено електронний доказ – відеозапис виступу голови селищної ради, у якому селищна голова зазначає про непроведення сесії у зв`язку з відсутністю кворуму депутатів [214].

Безумовно, формою подання електронного документа є відображення даних, які він містить електронними засобами або у паперовій формі, придатній для сприймання його змісту людиною (ст. 5 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг») [166]. Разом з тим, проблемою електронних доказів є надійність їх збереження у первісній незмінній формі і змісті, оскільки сучасні технології, що використовуються зловмисниками, дозволяють пошкодити або знищити дистанційно електрону базу даних, внести зміни у зміст електронного документу шляхом кібератак. Це ж саме може мати місце і у випадку підробки електронного документу з метою спотворення доказової інформації на електронному носії. З огляду на це, письмова копія електронного доказу (зокрема його змісту), за відсутності її електронного оригіналу, не може бути належним доказом через неможливість підтвердження його джерела походження і автентичності. При цьому судді, досліджуючи електронні засоби доказування, не є спеціалістами у сфері ІТ-технологій, а тому кожного разу зіштовхуються із проблемою оцінки електронного доказу на

предмет його належності і допустимості через неможливість переконатись у достовірності закріпленої в ньому інформації. Сучасні технології дозволяють підробити навіть фото та відео-матеріали за рахунок цифрового монтажу, що неможливо виявити суду без застосування спеціальних знань або спеціалістів відповідної кваліфікації.

В цій частині, А. С. Штефан зазначає: «ні на законодавчому, ні на теоретичному рівнях не вирішені питання про розмежування оригіналу та електронних копій електронних доказів, порядок засвідчення паперових копій електронних доказів, допустимість альтернативних способів фіксації інформації, вираженої в електронній (цифровій формі), коли її оригінал змінюється чи перестає існувати» [311, с. 66].

На наш погляд, належними електронними доказами є копії, що засвідчені електронним підписом уповноваженої особи держателя або адміністратора бази даних, яка містить електронний документ.

До прикладу, відповідно до ч. 2 ст. 5 Закону України «Про Державний земельний кадастр» Державний земельний кадастр ведеться адміністратором на електронних та паперових носіях, а у випадку виявлення розбіжностей між відомостями на електронних та паперових носіях пріоритет мають відомості на паперових носіях.

Відповідно до абз. 13 ст. 19 Закону України «Про топографо-геодезичну і картографічну діяльність», формування та ведення Державного картографо-геодезичного фонду України, приймання матеріалів та їх автоматизована перевірка (валідація) здійснюються адміністратором – визначеним державним унітарним підприємством, державною організацією (установою, закладом), що належить до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин. В свою чергу, з норм частин 4 т 5 статті 20 вказаного Закону вбачається, що Державна геодезична мережа та база топографічних даних, які містять інформацію в електронному

виді, є геодезичною та картографічною основою для Державного земельного кадастру, містобудівного та інших кадастрів [183].

Таким чином, витяг з Державного земельного кадастру буде належним електронним доказом у тому випадку, якщо його електронна копія засвідчена електронним підписом уповноваженої особи адміністратора Державного земельного кадастру.

Аналогічно, належним доказом можуть вважатись: витяг з Державного реєстру речових прав щодо наявності (або відсутності) зареєстрованого права оренди щодо земельної ділянки сільськогосподарського призначення, виданий нотаріусом або адміністратором даного реєстру; матеріали топографо-геодезичних і картографічних робіт з Державного картографо-геодезичного фонду України, видані адміністратором геопорталів державної геодезичної мережі та бази топографічних даних.

Отже, електронні докази мають складну внутрішню структуру, яка включає дві складові: а) матеріальну основу у виді носія текстової, аудіо-, відео-, чи графічної інформації, з якого доказову інформацію може бути відтворено, скопійовано та збережено; б) нематеріальну складову – інформацію (дані), що має інтелектуальну (цифрову) природу її створення; 3) базу даних, з якої нематеріальна інформація (дані) можуть отримуватись та в подальшому – закріплюватись на матеріальному носії. При цьому, доказове значення має саме інформація (дані) електронного доказу, за рахунок аналізу якої встановлюються фактичні обставини справи.

Ми вважаємо, що поняття електронних доказів, яке міститься в ч. 1 ст. 100 ЦПК України є занадто розширеним та ускладненим на рівні його сприйняття, а при стрімкому розвитку електронних технологій може мати дискусійний характер на рівні практичного правозастосування. З цих підстав, є необхідність частину першу статті 100 ЦПК України викласти у наступній редакції: «Електронні докази – це нематеріалізована форма фіксування інформації, яка

створена інтелектуально за допомого технічних засобів і розміщена на різних матеріалізованих електронних носіях та містить в собі належні, допустимі та достовірні відомості про обставини чи факти, які мають значення для справи».

2.2. Показання свідків та висновки експертів як засоби доказування у спорах, що виникають із відносин оренди земель сільськогосподарського призначення

Механізм доказування в правосудді за своїм алгоритмом носить процесуально правовий характер, оскільки він обумовлений процесуальними нормами права із цих підстав завжди має місце лише в межах процесуальної форми судових засідань. За своїм же змістом такий процес обумовлений різноспрямованою по відношенню до тих чи інших обставин (фактів), інформацією, яку надають сторони суду через свої засоби доказування.

Не дивлячись на те, що всі засоби доказування різняться за своєю процесуальною формою, все ж їх всіх об'єднує одна і та ж обставина: вони містять в собі певну інформацію. Саме інформація є тим об'єднуючим чинником, який притаманний всім засобам доказування, в тому числі і показанням свідків та висновкам експертів. При цьому, інформація яку містять в собі показання свідків та висновки судових експертів, природно ґрунтується на інтелектуальні складовій, оскільки в обох випадках мова йде про логіко-розумову діяльність, яка хоча і має різний спосіб свого прояву, але в обох випадках їх змістовна частина завжди буде спрямована в бік єдиного предмету доказування.

За великим рахунком можна сказати про те, що показання свідків та висновки судових експертів, в тому числі і у спорах, які витікають із оренди земель сільськогосподарського призначення, мають для суду рівнозначне, а для сторін – різноцінне значення, хоча юридична природа як показань свідків, так і висновки експертів ґрунтується на одних і тих же основах – основах

інтелектуальної складової. Саме з цих підстав, показання свідків та висновки експертів нами виділено в окрему підгрупу засобів доказування .

Відповідно до частини 1 статті 90 ЦПК України показання свідка – це повідомлення про відомі йому обставини, які мають значення для справи. Не є доказом показання свідка, який не може назвати джерела своєї обізнаності щодо певної обставини [305]. В цій частині М. М. Ясинок дає більш стисле поняття показанням свідків – «це мовне відтворення змісту певних дій, подій чи станів у розумово-логічній їх послідовності [328, с. 121].

На думку Ю. М. Грошевого та С. М. Стахівського, показання свідка – це свідчення, які повідомляються викликаною до суду особою з приводу фактів, які покладені в основу позову або заперечень проти цього, а також з приводу фактів, які мають значення для вирішення справи [36, с. 154].

А. І. Семенченко і Ю. І. Вітик вказують на те, що «показання свідка – це усне повідомлення юридично не зацікавленою особою відомостей про обставини, що стосуються справи, про які вона проінформована особисто або з відомих джерел». При цьому, вони підкреслюють, що «свідком може бути будь-яка людина, яка здатна правильно відтворювати і сприймати події, які відбуваються в навколишньому світі» [260, с. 143-144]. В цій частині слід навести позицію грузинського процесуаліста С. Барнабішвілі, який зауважує, що свідок є важливим суб’єктом процесуальних правовідносин, який усвідомлює значення своєї думки щодо конкретних фактів і добросовісно надає суду інформацію про відомі йому фактичні обставини, не маючи жодних правових інтересів щодо судової справи [1, с. 17-18].

Отже, поняття «показання свідків» як на законодавчому, так і доктринальному рівнях, характеризуються тим, що вони є: а) засобом доказування; б) за своїм змістом такі засоби мають значення для справи; в) показання свідків за процесуальним механізмом – це повідомлення суду про обставини конкретної справи; г) за якісним показником показання свідка – це

джерело доказової інформації, яке ґрунтується на законності її отримання; ґ) за юридичним інтересом показання свідка характеризується відсутністю зацікавленості в останнього відносно предмета спору.

Разом з тим, ми вважаємо, що такі характеристики щодо поняття «показання свідків» як засобів доказування, були б неповними без врахування критерію оцінки показань свідків, зміст яких повинен характеризуватись належністю показань до предмета доказування (стаття 77 ЦПК України) [305], а також психологічним критерієм, оскільки свідками можуть бути лише дієздатні особи. Саме виходячи із критерію дієздатності свідків, вони попереджаються про кримінальну відповідальність в порядку ст. 384 та ст. 385 Кримінального кодексу України та приводяться до присяги, текст якої підписується свідком і разом з його розпискою приєднується до справи (частина п'ята та шоста статті 230 ЦПК України) [305]. Разом з тим, свідок у судовому процесі завжди має особливий статус, оскільки при його явці в судове засідання він не може відмовитись від дачі своїх показань, якщо мова не йде про нього самого чи членів його сім'ї або близьких родичів (ст. 63 Конституції України) [65].

В цій частині слід зауважити, що кожен свідок внаслідок різного рівня своєї інтелектуальної складової, спостерігаючи за однією і тією ж подією, по різному буде відтворювати її суть. Це означає, що свідки з буквальною точністю об’єктивно не зможуть відтворити за рахунок мовлення як побачене, так і почуте. Додатково на цю складову об'єктивно впливає і рівень освіченості особи, який пов'язується із наявністю низького чи високого рівня словарного запасу [85].

Безумовно, свідками у справах, змістом яких є земельно-орендні відносини, які набули спірного характеру із цих підстав стали предметом судового розгляду, часто стають друзі сторін, їх знайомі або родичі, які в пошуках «справедливості» в тій чи іншій мірі можуть спотворювати реальний зміст наявних фактів чи обставин, ігноруючи при цьому присягу, яку тільки-но принесли перед судом, підписавши розписку про можливість кримінального переслідування. Так, у

рішенні по цивільній справі № 544/807/20, ухваленому 15 березня 2021 року Пирятинським районним судом Полтавської області за позовом орендодавця до Товариства з обмеженою відповідальністю «Альянс Агро» про визнання неукладеним договору оренди та скасування запису про державну реєстрацію речового права – права оренди, суд не взяв до уваги покази свідків – зятя та падчерки позивача, вказавши, що вказані особи «володіють інформацією щодо обставин справи зі слів матері ОСОБА_4 та базуються на здогадках з почутого» [227]. Аналогічно, у справі про розірвання договору оренди земельної ділянки та стягнення заборгованості з орендної плати, розглянутій 28 серпня 2023 року, Софіївський районний суд Дніпропетровської області критично поставився до показань свідків у справі, якими були: мати відповідача та його рідний брат, невістка та племінник відповідача та які повідомляли суду про факт передачі 5000 грн. позивачу відповідачем в рахунок орендної плати. В обґрунтування свого рішення суд зазначив, що «знаходить такі покази цих свідків, як загалом і всіх допитаних свідків по цій справі, з огляду на те, що вони є всі близькими родичами відповідача, дещо сумнівними з огляду на те, що будь-яких інших доказів, які підтверджують факт передачі грошей позивачці відповідачем суду надано не було» [241].

Все це вказує на те що, така процесуальна атрибутика, як присяга свідка перед судом, сьогодні не працює ефективно, оскільки довіра і повага до сьогоднішнього правосуддя внаслідок корупційних скандалів, в які часто потрапляють судді, нівелює таку довіру. Крім того, як слушно зауважує в цій частині В. Локайчук «Навіть незважаючи на те, що (свідків – *авт*.) перед допитом попереджають про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивих показань, це їх не лякає, з огляду на мізерну судову практику з цього питання, ймовірність притягнути особу до відповідальності за ст. 384 КК України досить мала [76]. Вказані твердження підкріплюються і даними судової статистики Державної судової адміністрації, що наведена у звітах судів першої

інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2023, 2022 та 2021 роки. Зокрема, у 2023 році за ст. 384 КК України кількість осіб, провадження щодо яких перебували в суді, склала 100 чол., а з 91 кримінального провадження, що перебували на розгляді, було розглянуто лише 43, з яких ухвалено 23 вироки та укладено 7 угод про визнання винуватості [49]. У 2022 році кількість осіб, відносно яких кримінальні провадження щодо надання завідомо неправдивих показів суду перебували у судах загальної юрисдикції, склала 103 чол. При цьому, з 93-х проваджень, що перебували на розгляді, розглянуто було лише 41 та ухвалено 24 вироки і укладено 8 угод про визнання винуватості [48]. У 2021 (року, що передував повномасштабному вторгненню рф в Україну) статистичні дані за числовими показниками не набагато відрізнялися від попередніх двох років: 153 особи мали статус обвинувачених; із 143 справ, що перебували у провадженні судів, було розглянуто лише 62 з постановленням вироку – 31 справа та в 11 справах укладено угоди про визнання винуватості [47].

Саме з цих підстав сьогоднішня ситуація потребує не тільки нового підходу з точки зору підбору суддівських кадрів, а і нової процесуальної атрибутики, до якої є загальносуспільна довіра і повага. Враховуючи, що Верховна Рада України, приймаючи Конституцію України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, зазначила в її преамбулі про усвідомлення своєї відповідальності перед Богом та власною совістю, такою атрибутикою в Україні як переважно державі православного віросповідання, могла б стати Біблія. Судова клятва на Священному Писанні не є новою у світовому правосудді. Вона має місце в багатьох країнах християнського світу і мало хто з віруючих християн, прийнявши судову присягу на цьому Священному Писані, наважиться навмисне порушити восьму біблійну заповідь «Не свідчи неправдиво на ближнього твого» – спотворювати зміст тих чи інших фактів чи обставин. Таку, по суті, процесуальну традицію, яка має глибокі історичні корені, в тому числі і в нашій державі, є всі підстави відновити і в правосудді. Саме з цих підстав, на

наш погляд є доцільним уточнити частину п'яту статті 230 ЦПК України, додавши після слів «приводить його до присяги» словами «на Біблії». В той же час, слід враховувати, що оцінка свічень будь-якого свідка на предмет їх достовірності не може залежати від його віросповідання або ж відсутності такого. Зокрема, подібне правило закріплене у нормі 610 Федеральних правил про докази (що є законодавчим актом США), за якою «докази релігійних переконань або поглядів свідка не є прийнятними для заперечення або утвердження довіри до такого свідка» [5, с. 13].

Отже, під поняттям «показання свідка» у справах, що виникають із земельно-орендних правовідносин розуміються усні повідомлення незацікавленої в результатах вирішення спору дієздатної фізичної особи про відомі їй обставини справи, які витікають із договірних відносин сторін спору, які є належними, допустимими та значимими для справи.

З огляду на значну кількість земельних спорів, які витікають із оренди земель сільськогосподарського призначення, при розгляді яких виникають процесуальні ускладнення з точки зору доказування тих чи інших обставин і фактів, які мали місце у непублічний спосіб за безпосередньої лише участі сторін спору. Якщо на думку позивача чи відповідача ці обставини чи факти є значимими для досягнення істини у справі, сторони можуть скористатися процесуальними можливостями щодо тимчасової «зміни» свого процесуального статусу позивача чи відповідача на статус свідка, заявивши про це клопотання про їх допит в якості свідків (стаття 92 ЦПК України).

Так, у цивільній справі № 414/1572/19 з предметом позову – про визнання договорів оренди землі недійсними, Кремінський районний суд в Луганській області відмовив представнику відповідача у задоволенні клопотання по допит позивачів по справі як свідків з приводу обставин виплати їм орендної плати. Мотивуючи свою відмову, суд у своїй ухвалі від 27 серпня 2020 р. зазначив наступне: «З огляду на права і обов`язки сторони, а саме позивача, передбачені

чинним ЦПК України, та статус позивачів, набутий у цій цивільній справі, суд вважає доцільним відмовити у задоволенні клопотання представника відповідача щодо допиту позивачів, як свідків у цій справі» [291]. Тобто, незважаючи на наявність процесуальної можливості допиту сторони спору в якості свідка, суд вважав недоцільним дану «процесуальну трансформацію», вбачаючи в цьому фактичну зміну процесуального статусу позивачів.

В іншій цивільній справі № 629/4498/23, яка перебувала в провадженні Первомайського міськрайонного суду Харківської області, суд відмовив представниці відповідача у задоволенні клопотання про виклик та допит в якості свідка позивача щодо факту отримання ним орендної плати, мотивуючи свою ухвалу тим, що «позивач в особі саме свого представника 30.01.2024 року чітко визначив, що він гроші від відповідача у 2021 та 2022 роках не отримував та бажає представляти свої інтереси через представника, що є його правом гарантованим Конституцією України» [292].

В свою чергу, Юр'ївський районний суд Дніпропетровської області у цивільній справі № 198/81/21 про розірвання договору оренди земельної ділянки відмовив відповідачу у задоволенні його клопотання про допит позивача як свідка з тих підстав, що останній письмовою нотаріально посвідченою заявою повідомив суд про відсутність своєї згоди на вчинення вказаної процесуальної дії [298].

Як вбачається у наведених прикладів судової практики, ініціатива допиту позивачів як свідків у всіх випадках виходила від сторони відповідача, яка таким чином намагалась отримати додаткові докази, які підтвердили б їх правову позицію у справі. Оскільки у всіх трьох розглянутих випадках підставою позову було невиконання орендарем свого грошового зобов'язання перед відповідачем, а предметом доказування – факт отримання позивачем грошових коштів в якості орендної плати, то ствердні покази відповідача щодо цього означали б фактичну відмову від свого позову, що в свою чергу відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 49 ЦПК

України є виключним диспозитивним правом відповідача. В цій частині допит позивача як свідка, навіть за його згоди на це, зважаючи на обов'язок «говорити правду, нічого не приховуючи і не спотворюючи» (ч. 5 ст. 230 ЦПК України), фактично означав би його примус до відмови від свого позову (у випадку, якщо факт повної або часткової оплати дійсно мав місце), що зважаючи на змагальний характер цивільного процесу, є неприпустимим. З цих підстав, вбачається необґрунтованим в цілому наявність процесуальної можливості у відповідача клопотати перед судом про допит позивача у статусі свідка, оскільки задоволення такого клопотання матиме форму сприяння судом відповідачу у зборі доказів на його користь та фактично змінювати процесуальний статус позивача на статус свідка у справі.

Безумовно, така зміна процесуального статусу основних учасників справи (позивача чи відповідача) на статус свідка, породжує певну дискусію, хоча і не викликає заперечень проти допиту третіх осіб, які не заявляють своїх вимог на предмет спору, в якості свідків при наявності такого клопотання, оскільки за своєю змістовною суттю такі пояснення третіх осіб нічим, окрім свого процесуального статусу, не будуть відрізнятись від пояснень свідків. В той же час, при зміні процесуального статусу позивача на статус свідка, виникає юридична колізія, яка призводить до відсутності в судовому процесі позивача чи відповідача, що в свою чергу є нелогічним, оскільки за відсутності однієї чи обох сторін спору судочинство неможливе. Звісно ж, можна сказати, що така умовність ні на що фактично не впливає, оскільки зміст пояснень чи показань від цього не зміниться, різниться лише статусне значення самої доказової інформації, яка міститься в поясненнях чи показах. Така плутанина з теоретичної точки зору, обумовлена тим, що пояснення сторін, які донедавна (за дії попередніх редакцій ЦПК України 1963–2004 років) визнавались доказами у справі, сьогодні такими не є. Законодавча зміна даного статусу в першу чергу передбачала усунення критики з доктринального боку, а з іншого – сприяти чесності в показаннях

сторін, яке може досягати за рахунок тиску на свідка (чи сторону процесу) через загрозу кримінального переслідування за неправдивість чи відмову в наданні показів та офіційною письмовою присягою свідка.

В той же час, практика показує, що суди у цивільних справах, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення, не дивлячись на те, що сторони і не змінювали свій процесуальний статус на статус свідка, беруть до уваги їх усні чи письмові пояснення, оскільки їх зміст безпосередньо спрямовується до предмету доказування. Як приклад, можна навести постанову Харківського апеляційного суду від 17 жовтня 2023 року у справі № 626/3726/21 про скасування запису про державну реєстрацію додаткової угоди та розірвання договору оренди землі в зв`язку зі зміною власника, в якій суд, вирішуючи питання розподілу судових витрат, послався на письмові пояснення відповідача, викладені в окремій заяві, про те, що той не був згодний з розміром витрат на правничу допомогу та вважав його дуже завищеним [150].

Поясненнями позивача обґрунтовував своє рішення і Ярмолинецький районний суд Хмельницької області у справі про розірвання договору оренди земельної ділянки (паю) № 689/1694/20, розглянутій 8 лютого 2022 року, встановивши за їх допомогою той факт, що відповідач у 2020 році частково виконав перед позивачем своє грошове зобов’язання, виплативши йому орендну пату в натуральній формі кукурудзою [256].

У справі № 383/605/21, розглянутій 07 жовтня 2021 року Бобринецьким районним судом Кіровоградської області суд, частково задовольняючи позов про стягнення заборгованості з орендної плати зазначив наступне: «З пояснень позивача вбачається, що і у 2020 році відповідач не сплатив йому орендної плати за вказаним вище Договором. Доказів на спростування цих обставин відповідачем до суду не надано» [195]. Тобто, суд фактично надав доказового значення поясненням позивача через неспростування відповідачем певними

доказами даного усного твердження, застосувавши «концепцію негативного доказу».

Задовольняючи позов про розірвання договору оренди землі відносно земельної ділянки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, Чорнобаївський районний суд Черкаської області у своєму заочному рішенні від 18 грудня 2020 року у справі № 709/1423/20 зазначив: «Зі змісту позовної заяви та пояснень позивача вбачається, що відповідач обґрунтовував зменшення розміру орендної плати зменшенням розміру нормативної грошової оцінки землі… Отже у відповідача перед позивачем виникла заборгованість зі сплати орендної плати внаслідок несвоєчасної її виплати протягом 2019 і 2020 років у повному обсязі» [253].

Таким чином, є всі підстави повернути попередню концепцію, що існувала у цивільному процесі та надати поясненням сторін статусу засобів доказування, оскільки доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин чи фактів, які містяться в тому числі і в поясненнях сторін. Такі пояснення завжди будуть першоджерелом доказової інформації, оскільки їх зміст буде ґрунтуватися на тих чи інших діях, подіях, фактах чи обставинах, які безпосередньо породжували самі сторони і в яких вони брали безпосередню участь, що є характерним як для орендодавця, так і для орендаря, які при виникненні спірних відносин, що витікають із договору оренди земель сільськогосподарського призначення, можуть набувати процесуального статусу позивача чи відповідача. В той же час, слід зауважити, що доказове значення повинні мати лише однозначні твердження сторони справи щодо певних обставин або фактів спору, але не думки, розмірковування, правова кваліфікація фактичних обставин чи юридична оцінка дій опонента.

Отже, пояснення сторін фактично мають статус «прямого доказу», із якого суд може зробити висновок про існування тих чи інших фактів чи обставин. Як слушно зазначає О. Штефан, «безпосередньо від сторін в усній і письмовій формі

суд одержує первинні відомості про фактичні обставини справи, що входять до предмету дослідження, що надає йому можливість обрати найбільш раціональний шлях дослідження всього доказового матеріалу по справі, необхідного для встановлення об'єктивної істини» [315, с. 8].

До прикладу, пояснення сторін як один із шести видів законодавчо визначених доказів, закріплено в Цивільному процесуальному кодексі Грузії, за нормами якого всі види доказів мають однакову юридичну силу і вони не мають вищої сили один над одним [1, с. 13]. В свою чергу, за п. 6 норми 52 Федеральних правил цивільного судочинства США (Federal Rules of Civil Procedure) висновки щодо фактів, які ґрунтуються на усних чи інших свідченнях, не можуть бути відхиленими (якщо лише вони не є явно помилковими) і суд, який їх перевіряє, повинен належним чином розглянути їх та оцінити [4, с. 76].

Таким чином, доречно було б частину другу статті 76 ЦПК України доповнити пунктом 4 у якому віднести «пояснення сторін» до переліку засобів доказування.

Однією із важливих складових у сфері доказового процесу з точки зору пізнання змісту спірних обставин, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення займають висновки судових експертів. Під поняттям висновок експерта розуміється «докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені експертові, складений у порядку, визначеному законодавством» (ч. 1 ст. 102 ЦПК України). Отже, судову експертизу потрібно сприймати: «як інститут доказового права; як систему процесуальних відносин; як систему процесуальних дій» [300, с. 2]. Така різновекторність характеристик судових експертиз ще на початку XIX століття носила дискусійний характер, оскільки одні юристи доводили те, що експертиза є лише одним із видів доказів, другі вважали що експерт є науковим суддею, треті розглядали експертизи як один із різновидів показань свідків [90, с. 52]. На сьогодні питання судових

експертиз так і залишається у сфері дискусійності. В цій частині науковцями ставиться питання: що таке експертиза – доказ, який створено штучно однією навіть не заінтересованої особою, чи це думка свідка, якому присвоєно статус експерта з метою розширення сфери засобів доказування [326, с. 146].

В цій частині Р. Кросс зазначає, що різниця між експертом і свідком полягає в тому, що експерт робить свій висновок, який виведено із фактів, які сприймаються ним не з особистого знання фактів, як це має місце у свідків, а із матеріалів, наданих йому судом, а відтак він формує свою «доказову думку» на основі особистих досліджень та встановлення на їх основі тих фактів, про які він не міг бути проінформований ким-то [3, с. 15].

Згідно з ч. 1 ст. 102 ЦПК України «висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені експертові, складений у порядку, визначеному законодавством».

До основних нормативно-правових актів України, спрямованих на урегулювання експертної роботи відносяться: Закон України «Про судову експертизу» від 25.02.1994 року № 4038-XII (із змінами та доповненнями) [182], Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 [170], Закон України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» від 12.07.2001 р. № 2658-III [178], Інструкція про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 12.12.2011 року № 3505/5 [169].

Практика проведення земельно технічних експертиз, які мають місце при урегулюванні земельно-орендних спорів, пов'язаних із орендою земель сільськогосподарського призначення показує, що окрім вищезазначеного

матеріального законодавства, яке регулює порядок призначення експертиз, місцем проведення експертних досліджень, суб'єктного складу експертів, форми і складових частин експортних висновків тощо експерти широко застосовують різні методики у своїй дослідницькій роботі. При цьому, право вибору конкретної методики залишається за судовим експертом, що було визнано в судовій практиці Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 23 березня 2021 року у справі № 233/3473/17 [141]. В практиці вирішення земельно-орендних спорів суди першої інстанції застосовують вказаний висновок у випадку виникнення спірних питань, пов'язаних з проведенням судових експертиз.

Так, у цивільній справі № 441/2416/23 представник відповідача подав клопотання про призначення у даній справі повторної судової почеркознавчої експертизи, обґрунтовуючи його тим, що експерт Львівського НДІСЕ (Волинське відділення при проведенні експертизи, використав ряд методик (1.1.12, 1.1.16 та 1.1.04), застосування яких було припинено ще у 2022 році згідно даних Міністерства юстиції України. Для вирішення заявленого клопотання суд викликав у судове засідання експерта, який пояснив, що використані ним методики дійсно припинили застосовувати згідно Реєстру методик проведення судових експертиз, однак вони продовжують використовуватись іншими експертами в якості додаткової літератури, оскільки діюча методика 1.1.53 фактично включила в себе усі вище наведені методики. Керуючись вказаними поясненнями, Городоцький районний суд Львівської області постановив ухвалу про відмову у призначенні повторної судової почеркознавчої експертизи, в якій з посиланням на судову практику Верховного Суду у справах № 233/3473/17 та № 758/6794/18 зазначив, що «визначення способу проведення експертизи (вибір певних методик та методів дослідження) належить до виключної компетенції експерта», і «суд не уповноважений надавати власну оцінку використаним експертом при проведенні експертизи методик та підходів, а також способу їх

застосування, оскільки він не наділений спеціальними знаннями у відповідній галузі» [159].

В іншій цивільній справі № 144/1213/17 про визнання недійсною угоди про внесення змін до договору оренди землі відповідач обґрунтовував свою касаційну скаргу тими обставинами, що судові експерти, встановлюючи справжність підпису орендодавця у договорі оренди, не використали при здійсненні експертного дослідження методику для визначення підпису людини похилого віку. Однак, Верховний Суд відхилив такий аргумент як безпідставний, наголосивши, що висновок експертів «відповідає вимогам належності, достовірності і допустимості, та узгоджується з іншими наявними у справі доказами» [126].

Разом з тим, в судовій практиці вирішення земельно-орендних спорів зустрічаються випадки, коли сторона просить суд призначити судову експертизу через наявність різних методик встановлення певного факту. Як приклад, у цивільній справі № 583/466/24 за позовом фізичної особи – орендодавця до Товариства з обмеженою відповідальністю «Райз Північ» про розірвання договорів оренди землі та стягнення індексації, представник позивача подав клопотання про призначення судово економічної експертизи, обґрунтовуючи його тим, що в законодавстві існують різні методики визначення розрахунку суми орендної плати з урахуванням індексації: Методика розрахунку орендної плати за державне майно та пропорції її розподілу», затверджена постановою КМУ від 04.10.1995 р. № 786, а також «Методика розрахунку орендної плати за державне майно», затвердженої постановою КМУ від 28.04.2021 № 630. Однак, в цілому ряді цивільних справ суд апеляційної інстанції при визначенні розміру орендної плати застосував Порядок проведення індексації грошових доходів населення», затверджений постановою КМУ від 17.07.2003 № 1078. Постановляючи ухвалу про задоволення вказаного клопотання, суд взнав обґрунтованою позицію представника позивача, за якою існують дві різні

методики (порядки) розрахунку орендної плати за землю з урахуванням індексації (які практично одночасно використовувалися Сумським апеляційним судом при розгляді подібних справ), які мають абсолютно різні результати, а тому є підстави до застосування спеціальних знань судового експерта [175].

Як бачимо, цілком обґрунтованим є висновок Чебишева М. Р. про те, що земельно технічна експертиза – це по суті науково- професійний вид робіт, який доповнює доказовий процес у цивільних справах, предметом яких є судовий захист прав та законних інтересів учасників земельних правовідносин» [307, с. 132].

В той же час, деякі види експертиз, наприклад, земельно-технічна експертиза, в технічному плані є досить трудомістким і складним дослідженням, оскільки з метою отримання точних результатів потребує застосування сучасного геодезичного обладнання, зокрема шляхом проведення топографо-геодезичних зйомок досліджених земельних ділянок [259, с. 201].

Судова експертиза, відповідно до статті 13 Закону України «Про судову експертизу» визначається як «дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об’єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду» [182].

Звісно, самі судді мають певний життєвий досвід, а відповідно і знання в питаннях землеобробітку, хімічного захисту рослин, землекористування чи землеволодіння, але це не означає того, що вони можуть використовувати такий досвід і знання в процесі доказування. Разом з тим, при дискусійності висновків в земельно-технічній, почеркознавчій, оціночно-земельній або іншій експертизі, як за своєю ініціативи, так і ініціативи сторін договору оренди землі, суд має право викликати експерта в судове засідання з метою уточнення, роз'яснення чи доповнення свого експертного висновку.

Зокрема, у цивільній справі № 143/1539/20 про скасування речового права оренди та повернення земельної ділянки сільськогосподарського призначення

Погребищенський районний суд Вінницької області викликав у судове засідання для роз'яснення висновку судового експерта, який зазначив, що при дослідженні підписів в наданих йому вільних та умовно-вільних зразках, він дійшов до висновку, що вони виконані однією і тією ж особою, а саме ОСОБА_1. Керуючись даними поясненнями суд прийшов до думки, що «наведені представником відповідача обставини не могли вплинути на обґрунтованість висновку експерта» [230].

В іншій цивільній справі № 573/1800/20, розглянутій 31 серпня 2021 року Білопільським районним судом Сумської області, в судове засідання також було викликано судового експерта, який пояснив, що «в експертизі були перераховані збіжні загальні та окремі ознаки стійкі, істотні, у своїй сукупності достатні лише для ймовірного висновку про те, що досліджувані підписи від імені ОСОБА_1 у примірнику договору оренди землі № б/н від 24.02.2017 року – усього 6 підписів, що розташовані у графі «Орендодавець», виконані ймовірно, позивачем ОСОБА_1, відповідно до зразків наданих на експертизу» [192].

Як бачимо, пояснення судового експерта суди розцінюють як доказ належності та достовірності висновку судової експертизи у справах, що виникають із відносин оренди земель сільськогосподарського призначення, ґрунтуючись на отриманій від суду інформації. Самі ж по собі пояснення експерта по відношенню до висновків експертизи не можуть вважатись доказом у цивільній справі, оскільки вони не стосуються її обставин, а відносяться до інформації, пов'язаної із ходом експертного дослідження.

Відповідно до ч. 3 ст. 102 ЦПК України висновок експерта може бути підготовлений на замовлення учасника справи або на підставі ухвали суду про призначення експертизи. Такий висновок експерта викладається у письмовій формі і приєднується до справи (ч. 4 ст. 102 ЦПК України). В той же час, і наданий стороною, і виконаний на підставі ухвали суду висновок експерта, обов'язково оцінюються судом на предмет його належності і допустимості. Як

приклад, у цивільній справі № 613/1145/21, що перебувала у провадженні Богодухівського районного суду Харківської області, суд першої інстанції відхилив наданий позивачем експертний висновок Харківської філії ДУ «Держгрунтохорона» Державної установи Інституту охорони ґрунтів України від 09.06.2020 року, на дані якого позивач посилався як на підставу дострокового розірвання договору оренди. Оцінюючи даний висновок на предмет його відповідності вимогам чинного процесуального законодавства, суд зауважив, що: «В порушення вимог ч.ч. 6, 7 ст. 102 ЦПК, у наданому позивачем висновку не зазначено: коли, де, ким (ім`я, освіта, спеціальність, а також, за наявності, свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта, стаж експертної роботи, науковий ступінь, вчене звання, посада експерта), на якій підставі була проведена експертиза, хто був присутній при проведенні експертизи, питання, що були поставлені експертові, які матеріали експерт використав; у висновку експерта не зазначено, що він попереджений (обізнаний) про відповідальність за завідомо неправдивий висновок [197].

Таким чином, правова природа призначення експертиз ґрунтується з одного боку на диспозитивності волевиявлення сторін (сторони) спору, а з іншого – на процесуально-організаційному характері повноважень самого суду, який розглядає правовий спір, що виникає із оренди земель сільськогосподарського значення та його істотних умов, чи питань, узгоджених сторонами (орендодавцем та орендарем) при підписанні такого договору.

В той же час, за нормою ч. 3 ст. 103 ЦПК України при призначенні експертизи судом експерт або експертна установа обирається сторонами за взаємною згодою, а якщо такої згоди не досягнуто, суд самостійно визначає експерта чи експертну установу. Разом з тим, в Україні в питаннях земельно-технічного, земельно-оціночного характеру, ще поки що на рівні досудового розслідування, починає формуватися практика тендерного призначення експерта. Так, 17 лютого 2022 року Юридичним департаментом Одеської міської ради було

розміщено в електронній системі закупівель «Prozorro» оголошення про закупівлю послуг комплексної судової земельно-технічної та оціночно-земельної експертизи, за результатами якої було укладено договір на її проведення [92]. Така практика, на думку М. Р. Чебишева, «не відповідає нормам чинного законодавства та прямо суперечить вимогам статті 7-1 Закону України «Про судову експертизу», оскільки в даному випадку підставою до проведення земельно-технічних чи оціночно-земельних експертиз по суті є господарський договір» (який укладається між експертом та замовником), але «процесуальні дії не можуть мати характер господарської або підприємницької діяльності» [307, с. 134]. Ми підтримуємо в цій частині М. Р. Чебишева і вважаємо, що така практика закупівлі експертних послуг не може бути розповсюдженою у сферу цивільного судочинства, оскільки це буде суперечити частині 1 та 3 статті 103 ЦПК України, адже суд призначає, а не «купує» послуги експерта. При дорученні ж проведення експертизи тому чи іншому експерту чи експертній установі, наявною повинна бути взаємна згода сторін спору, а не наявність бажання будь-якого експерта, який би самостійно забажав провести таку експертизу.

Безумовно, експерти не можуть самостійно збирати необхідні для експертизи матеріали, оскільки вони повинні аналізувати та досліджувати лише ті джерела, які їм надав суд (ч. 1 ст. 107 ЦПК України). Отже, експертне дослідження повинно ґрунтуватися: 1) на основі змісту засобів доказування: письмових, речових, електронних доказах, які містяться в матеріалах справи; 2) на основі безпосередніх досліджень, виконаних в лабораторно-дослідницьких умовах, що має місце при проведенні судово-ґрунтознавчої чи судово-екологічної експертизи з виходом на місце для відібрання зразків ґрунту чи проведення судово-економічної експертизи, земельно-технічної експертизи в якій експерт самостійно проводив заміри земельних ділянок з визначенням їх меж, площ (щодо їх можливого відхилення від наявної технічної документації та умов договору оренди землі, в якому безпосередньо зазначається не лише площа

орендованої земельної ділянки, а її кадастровий номер, місце її розташування, наявність на ній об'єктив нерухомого майна тощо).

Експертні дослідження, предметом яких є не лише визначення площі зараження хімічними, радіоактивними, технологічними відходами, а і визначення їх складу, необхідності проведення технічних, технологічних, дезактиваційних, рекреаційних робіт, встановлення їх вартості, часто потребують проведення комісійних, а іноді і комплексних експертиз. Такі експертизи як комісійна, яка проводиться не менш як двома експертами одного напрямку знань (ч. 1 ст. 111 ЦПК України), чи комплексна, в якій приймає участь не менше, ніж два експерта з різних галузей знань або різних напрямків у межах однієї галузі знань (ч. 1 ст. 112 ЦПК України), як правило, проводяться поза межами судових засідань. Така потреба обумовлена самим характером таких досліджень, що не протирічить вимогам частини 1 статті 108 ЦПК України. В той же час, на практиці, комісійна експертиза призначається і тоді, коли є сумніви у правильності попереднього висновку експерта, хоча у п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30 травня 1997 року «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» роз’яснено, що в такому разі призначенню підлягає повторна експертиза [181].

Зокрема, у справі № 703/1773/21 про усунення перешкод у користуванні земельними ділянками з цільовим призначенням для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, із двох взаємно-суперечливих висновків судових почеркознавчих експертиз, суд віддав перевагу висновку комісійної експертизи, зазначивши, що «у процесі вивчення досліджуваних підписів експертами використовувались більш сучасні прилади, що дають змогу з більшою вірогідністю встановити чи спростувати поставлені перед ними питання» [235]. Вказаний висновок, в цілому, узгоджується із роз’ясненнями п. 13 вказаної вище постанови Пленуму Верховного Суду України № 8, за якими «у випадках, коли в справі щодо одного й того ж предмета проведено декілька

експертиз, у тому числі комплексну, комісійну, додаткову чи повторну, суд повинен дати оцінку кожному висновку з точки зору всебічності, повноти й об'єктивності експертного дослідження», а також «не повинна віддаватись перевага висновку експертизи лише тому, що вона проведена комісійно, повторно, експертом авторитетної установи або таким, який має більший досвід експертної роботи, тощо» [181].

В свою чергу, незважаючи на те, що висновок експерта є одним із засобів доказування, а обов'язок подання доказів встановлено для кожної сторони спору, суд вирішує питання щодо призначення повторної або комісійної експертизи на власний розсуд, в залежності від сукупності наявних у справі доказів.

Так, у справі № 703/1773/21 Черкаський апеляційний суд визнав обґрунтованою ухвалу суду першої інстанції про призначення повторної комісійної почеркознавчої експертизи, через те, що у справі наявні два висновки експертів, «які кардинально різняться за своєю суттю», а тому для з`ясування обставин, що мають значення для справи (чи виконано підписи в договорах емфітевзису позивачем) виникла необхідність для призначення такої експертизи» [153]. Разом з тим, у іншій справі суд апеляційної інстанції скасував хвалу Ульяновського районного суду Кіровоградської області від 20 жовтня 2020 року у справі № 402/704/19 про призначення судової почеркознавчої експертизи, зазначивши, що у справі вже було проведено первісну експертизу, за висновком якої договори оренди землі від 22.04.2008 та від 08.09.2011 позивач не підписував, а тому питання, постановлене в оскаржуваній ухвалі не мають правового значення. При цьому, Кропивницький апеляційний суд зауважив, що «неповним, неясним, необґрунтованим або таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає сумніви в його правильності висновок експерта № 6832/6833/20-32 від 18.06.2020 у даній цивільній справі не визнавався», а тому підстав для призначення судової почеркознавчої експертизи відповідно до ст. 103 ЦПК України не існувало [146].

При проведенні судових експертиз, які також мають письмову форму закріплення щодо тих чи інших досліджень (ч. 4 ст. 102 ЦПК України) експерт самостійно у непублічний спосіб знайомиться і оцінює з точки зору своїх знань з об’єктом дослідження та змістом всіх засобів доказування, які надані йому судом, інтелектуально, поєднуючи та співставляючи таку інформацію із своїм особистим безпосереднім дослідженням та отримуючи в такий спосіб комплексну інформацію, на основі якої застосовує математичні формули, окремі наукові дослідження, положення, методики чи об'єктивно існуючі закони науки чи природи, формує на їх основі свої висновки. З цих підстав, особистість експерта з одного боку можна сприймати як дослідника, а з іншого – як «свідка-науковця», який підтверджує наявність існування тих чи інших фактів чи обставин.

Отже, висновок експерта у сфері земельних відносин, які виникають із договорів оренди земель сільськогосподарського призначення, є доказом, який має комплексний характер, оскільки в його змісті досліджується як сам договір оренди земельної ділянки, який за своїм процесуальним статусом є письмовим доказом, так і сама земельна ділянка, яку передано в оренду (яка є речовим доказом), так і витяги з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, яке передано в оренду, що є електронним доказом. Таким чином, саме така комплексна інформація, яка надається судовому експерту, досліджується останнім безпосередньо і є основою для констатації законності висновку експерта. Така доказова інформація, яку містять в собі письмові, речові чи електронні засоби доказування, при кожному публічному їх дослідженні, завжди носить відокремлений характер і сприймається судом індивідуально. Не дивлячись на те, що суд і оцінює кожен доказ окремо, загальний же висновок про обґрунтованість позовних вимог ґрунтується на сукупності всієї доказової інформації, на основі якої суд і формує свою правову позицію, яка в подальшому і закріплюється в судовому рішенні. Таке сприйняття має процесуальний

характер, оскільки саме на його основі суд при ухваленні судового рішення, враховує всі докази в їх сукупності, формуючи і закріплюючи у своєму рішенні свою правову позицію.

Зважаючи на вищевикладене, можна стверджувати, що висновок експерта – це комплексний структурований доказ, який створюється спеціальною особою – судовим експертом на основі отриманих від суду завдань і викладається письмово у непублічний спосіб на основі матеріалів цивільної справи, наданої судом, набуваючи своєї публічності та констатує наявність або відсутність фактів чи обставин, що мають значення для вирішення цивільної справи.

2.3. Роль судової практики та преюдиційних рішень загальних судів у справах щодо захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав сторін у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення

Будь-яке судове рішення, як результат інтелектуальної правової діяльності судді, після набрання ним законної сили, стає частиною національної судової практики, визначаючи її спрямування та стабільність. Одночасно, держава зобов’язує сторони, яких воно стосується, неухильно виконувати його приписи як правового акту індивідуальної дії, а всіх інших фізичних і юридичних осіб, державних, муніципальних та громадських суб’єктів правовідносин – рахуватись із ним, як з актом державного правосуддя.

Звісно ж, усі судові рішення відрізняються за своїх процесуальним видом та змістом, оскільки стосуються різних осіб, різноманітних правових спорів та окремих процесуальних стадій і процесуальних дій, щодо яких вони ухвалені. В той же час, судова практика формується на основі спільних рис та характеристик судових рішень, які і визначають їх роль у стабільності правосуддя в певній категорії цивільних справ. Однією із таких визначальних рис судового рішення є, зокрема, його преюдиційність.

На думку Д. М. Ясинка, під судовою практикою потрібно розуміти «вид накопичувально-правової інформації, яка почерпнута із судових рішень, уже розглянутих справ і сконцентрована в аналізах, узагальненнях, висновках Верховного Суду, за результатами розгляду касаційних скарг по окремих категоріях цивільних справ, де сформульовані правові положення (правові позиції), зміст яких заповнює, доповнює, розширяє, змінює змістовно-правову суть норми права з метою постійного її застосування в майбутньому невизначеним колом осіб» [324, с. 115].

Відповідно до ч. 2 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їх об'єднаннями на всій території України. Обов'язковість урахування (преюдиційність) судових рішень для інших судів визначається законом.

Дане законодавча норма розкриває суть значення «преюдиційності» судового рішення та вказує на безпосередній і нерозривний взаємозв'язок між даним поняттям та принципом обов'язковості судових рішень до їх виконання.

У Великій українській юридичній енциклопедії правило преюдиціальності означає, що основу правових висновків становлять без повторного дослідження й перевірки факти, встановлені попереднім рішенням суду, яке має індивідуальний характер і регулює конкретні правовідносини, але має значення для справи, що розглядається [22, с. 24]. Преюдиційність розглядається як складова єдності судової практики – одностайності та єдності правових позицій, що висловлені в судових рішеннях, які приймаються у подібних за своїм фактичним та юридичним змістом справах [22, с. 256].

Для більш детального встановлення сутності поняття «преюдиційність судового рішення» звернемось до доктринальних положень та висновків

Верховного Суду, яким дане питання неодноразово роз'яснювалось у його постановах при вирішенні справ різної юрисдикції.

Так, за твердженням М. М. Гудими та Д. І. Рудько, «преюдиційність судового рішення є характеристикою його обов'язковості, а обидві ці ознаки можуть стосуватись тільки того судового акта, що набрав законної сили. Преюдиційність є наслідком вступу рішення суду в законну силу, полягає в наданні обов'язкового значення висновку суду в цій справі для всіх наступних справ у межах установлених рішенням обставин. А обов'язковість судових висновків, відображених у судовому рішенні, нерозривно пов'язана з юридичною презумпцією істинності рішення чи вироку, що набрав законної сили» [38, с. 55].

В. В. Масюк розглядає преюдицію як «встановлене процесуальним законом (нетиповий нормативний припис) звільнення від доказування обставин, установлених рішеннями суду в цивільній, господарській, адміністративній справі, під час розгляду інших справ, у яких беруть участь ті ж особи чи особа, щодо якої встановлені ці обставини». Вчений вбачає у характеристиці преюдиційності «обов'язок суду, який розглядає цивільну справу, визнати такими, що не потребують доказування, обставини, установлені рішенням суду, що набрало законної сили» [78, с. 122].

Подібної думки дотримується також І. П. Зеленко, яка під преюдицією розуміє нормативний припис, встановлений процесуальними нормами, який звільняє державний орган, що розглядає юридичну справу від необхідності повторно доказувати обставини, встановлені раніше, які були закріплені у відповідному правовому акті; виступаючи при цьому правозастосовним фактом, рішенням, обов'язковим для іншого суду [53, с. 9].

А. С. Штефан розглядає преюдицію через призму преюдиціальності фактів, які кваліфікуються як обставини, звільнені законом від доказування. За позицією вченої, такі обставини, встановлені у судовому рішенні, яке набрало законної сили, за загальним правилом, не доказується в усіх наступних цивільних справах,

але в кожній з них встановлюється факт існування такої обставини. Тільки включення преюдиціального факту до предмету доказування породжує можливість оперувати ними та враховувати його в доказовій діяльності в процесі розгляду цивільної справи [312, с. 162-163].

В. М. Ягодинський стверджує, що «під терміном «преюдиція» (від лат. preajudicium – попереднє рішення) слід розуміти значення фактів, обставин і правових висновків, що містяться в раніше винесених судових рішеннях і вироках, які набрали законної сили, для правильного прийняття на підставі закону рішення в іншій справі» [320, с. 43].

Р. Д. Ляшенко розглядає преюдицію як засіб судової аргументації, визначаючи її як «правило, що звільняє від доказування обставин, які були встановлені рішенням іншого суду, що набрало законної сили, визнаються обов'язковими і не потребують повторної перевірки» [77, с. 22].

Таким чином, більшість вчених розглядають преюдицію як засіб звільнення від доказування певного раніше встановленого судовим рішенням факту, який одночасно має доказове значення для вирішення іншої справи, в якій беруть участі ті ж самі особи. Тобто, преюдиція є певною «доказовою аксіомою», врахування якої для розгляду певного спору є обов'язком і не залежить від бажання суду, що розглядає справу. Звідси, «преюдиційність» можна визначити як характеристику судового рішення, яке набрало законної сили і в якому встановлені певні факти чи обставини.

Для вивчення змісту преюдиційності слід звернутись до судової практики Верховного Суду, висновки якого слугують орієнтиром у формуванні судової правозастосовчої практики. В цій частині слід зауважити, що постанови суду касаційної інстанції містять як визначення терміну «преюдиція», так і формують розуміння щодо правової категорії «преюдиційності».

Так, за висновками постанови Верховного Суду у справі № 463/3704/15-а від 15 листопада 2019 року, преюдиція – це обов`язковість фактів, установлених

судовим рішенням, що набуло законної сили, в одній справі для суду при розгляді інших справ. Преюдиційно встановлені факти не підлягають доказуванню [123]. В той же час, у іншій своїй постанові від 21 липня 2021 року у справі № 505/3470/14-ц під характеристику обов`язковості для суду фактів, що встановлених судовим рішенням, яке набрало законної сили в іншій справі Верховний Суд підводить поняття «преюдиціальності» зазначаючи, що «преюдиціально встановлені факти не підлягають доказуванню, оскільки їх з істинністю вже встановлено у рішенні і немає необхідності встановлювати їх знову, тобто піддавати сумніву істинність і стабільність судового акта, який набрав законної сили. Суть преюдиції полягає в неприпустимості повторного розгляду судом одного й того ж питання між тими ж сторонами» [125].

В свою чергу, досить вагомі і ґрунтовні висновки щодо юридичної сутності преюдиційності були зроблені Верховним Судом у його постанові від 02 листопада 2022 року у справі № 140/6115/21. Ключовими тезами, що стосуються правової категорії «преюдиційність» можна виокремити наступні:

а) «преюдиційність безпосередньо пов`язана з презумпцією істинності судового рішення, конституційною нормою про обов`язковість судового рішення (частина друга статті 129 Основного закону України), а також такими складовими верховенства права як принцип правової визначеності, легітимних очікувань, процесуальної економії, а також заборони зловживати процесуальними правами (п. 69 постанови);

б) преюдиційність відрізняється від поняття передсудність, яке означає можливість ініціювати особою вирішення спору в суді лише після отримання судового рішення в іншій, напряму пов’язаній справі, якщо того вимагає процесуальний закон (п. 71 постанови);

в) преюдиційність також відрізняється від обов`язковості правових висновків (позицій) Верховного Суду, які мають прецедентних характер та стосуються тлумачення законодавства, що здійснює Суд під час касаційного

перегляду справи. На відміну від прецедентного характеру правових висновків (позицій) Верховного Суду, преюдиція зберігатися як при зміні законодавства, так і зміні судової практики (п.п. 72, 73 постанови);

г) преюдиціальність дає певний привілей стороні у справі не доказувати знову вже встановлені судом обставини (юридичні факти). Разом з тим, інша сторона повинна мати можливість заперечувати такі преюдиційні обставини (юридичні факти) з посиланням на належні та допустимі докази, а суд зобов`язаний навести мотиви відхилення або визнання цих заперечень. Суд, відхиляючи ці заперечення, повинен мотивувати, що існують встановлені іншим судом обставини (юридичні факти) преюдиційного характеру і вони, дійсно, не є «правовою оцінкою, наданою судом певній обставині (юридичному факту) (п.п. 74–76 постанови) [115].

Зі змісту правових позицій вищевказаних постанов можна зробити висновок, що Верховний суд ототожнює поняття «преюдиції» та «преюдиціальності» (преюдиційності), не відокремлюючи їх суті. Однак, на наш погляд, таке ототожнення є обґрунтованим виключно з правозастосовчої точки зору і не може вважатись таким, якщо розглядати його через призму науки і доктрини процесуального права. Зокрема, якщо розглядати дані поняття з точки зору науки логіки, то преюдицію можна розглядати як суб’єкт, тобто основне досліджуване явище, а преюдиційність – як предикат, тобто як характеристику досліджуваного явища. В такому ключі логічною є позиція, за якою сутність «преюдиції» як правової категорії, виражається через поняття «преюдиційності», яке і розкриває її юридичні властивості. Зокрема, преюдицію можна визначити як невід’ємний складовий елемент процесуального механізму доказування, який базується на принципах законності судового рішення і правової визначеності. В свою чергу, преюдиційність за своєю природою є якісною процесуальною характеристикою судового рішення, що набрало законної сили і у змісті якого, шляхом аманолізу доказової бази було встановлено певні факти. Тобто, з доктринальної точки зору

саме преюдиційність, а не преюдиція виражає обов`язковість фактів, установлених судовим рішенням, в той час, як преюдиція є елементом інституту доказування, в тому числі і у справах, які виникають із оренди земель сільськогосподарського призначення. В цьому взаємозв'язку преюдиція виступає загальним поняттям, характеризуючи доказову властивість невстановленого кола судових рішень, тоді як преюдиційність є підпорядкованим поняттям, що визначає якісну характеристику конкретного судового рішення та його доказове значення для окремо взятої цивільної справи.

Механізм застосування у процесі доказування певних преюдиційних фактів, встановлених судом у іншій справі можна розкрити на наступному прикладі судової практики вирішення земельно-орендного спору.

Зокрема, переглядаючи цивільну справу № 172/1195/19 у касаційному порядку, предметом якої було визнання недійсним договору оренди землі та скасування рішення про державну реєстрацію прав та їх обтяжень, Верховний Суд у своїй постанові від 31.03.2022 року зазначив: «Задовольняючи позов, суд першої інстанції, з висновками якого погодився апеляційний суд, врахував, що рішенням у справі № 172/764/17, що набрало законної сили, встановлено такі преюдиційні факти, які не підлягають доказуванню у цій справі: строк дії договору оренди землі від 01 липня 2007 року, укладеного між ОСОБА_2 та ФГ «Агрофірма «Віктор», сплинув 27 березня 2013 року; додаткова угода від 19 червня 2012 року до зазначеного договору оренди є недійсною; договір оренди від 01 серпня 2014 року, укладений між ОСОБА_1 та ТОВ «Садове», право оренди за яким зареєстровано 26 серпня 2014 року за номером 15361742, є правомірним та чинним» [137]. В той же час, якщо звернутись до мотивувальної частини рішення Васильківського районного суду Дніпропетровської області від 15.01.2018 року у справі № 172/764/17, то можна відзначити, що в ній відсутні перша та остання з вказаних вище обставин в тому їх формулюванні, як зазначено у вищевказаній постанові Верховного Суду. Зокрема, суд першої інстанції вказав,

що «1 липня 2007 року між ОСОБА_5 та ФГ «Агрофірма «Віктор» укладено договір оренди вказаної земельної ділянки строком на 5 років, який зареєстровано у Васильківському відділі Дніпропетровської регіональної філії ДП «Центр ДЗК» 27.03.2008 року» [200], однак будь-яких висновків щодо строку дії договору зроблено не було.

Постановою апеляційного суду, який переглядав справу № 172/764/17, рішення суду першої інстанції було скасоване та ухвалене нове про задоволення позовних вимог [100]. Однак, Верховний Суд задовольнив касаційну скаргу третьої особи та скасував постанову Апеляційного суду Дніпропетровської області від 03 травня 2018 року, а рішення Васильківського районного суду Дніпропетровської області від 15 січня 2018 року – залишив в силі. В своїй постанові суд касаційної інстанції зазначив, що «…строк дії договору оренди землі від 01 липня 2007 року, укладеного між ФГ «Агрофірма «Віктор» та ОСОБА_2, визначений у 5 років. Державну реєстрацію вказаного договору здійснено у Васильківському відділі Дніпропетровської регіональної філії ДП «Центр ДЗК» 27 березня 2008 року. Тобто зазначений договір оренди землі припинив свою дію 27 березня 2013 року, у зв`язку із закінченням строку, на який його було укладено» [127].

Таким чином, преюдиційний факт, на який суд посилався у цивільній справі (щодо строку дії договору оренди), був констатований не в рішенні суду першої інстанції, а у постанові суду касаційної інстанції. Тобто, Верховний Суд, переглядаючи цивільну справу № 172/1195/19, під поняттям «рішенням у справі № 172/764/17» фактично визнав комплексну сукупність всіх судових рішень судів першої та касаційної інстанцій, які були ухвалені в даній цивільній справі.

За розглянутим вище висновком Верховного Суду у постанові від 02 листопада 2022 року (справа № 140/6115/21) преюдиція зберігається як при зміні законодавства, так і зміні судової практики. Однак, слід зауважити, що її чинність припиняється зі зміною або скасуванням судового рішення, в якому були

встановлені певні преюдиційні факти. Зокрема, відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 423 ЦПК України скасування судового рішення, яке стало підставою для ухвалення судового рішення, що підлягає перегляду є підставою для перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами. Разом з тим, суд має встановити чи дійсно таке рішення мало визначальний вплив на вирішення земельно-орендного спору у іншій цивільній справі, або ж встановлені у ньому преюдиційні факти не були вирішальними.

Так, у цивільній справі № 750/544/20 відповідач звернувся до суду із заявою про перегляд рішення Деснянського районного суду міста Чернігова від 19.01.2022 року у цій справі за нововиявленими обставинами, мотивуючи її тим, що постановою Чернігівського апеляційного суду від 14.11.2023 року у цивільній справі № 750/6665/20 було визнано укладеною додаткову угоду про поновлення укладеного відповідачем з Чернігівською міською радою договору оренди земельної ділянки від 05.07.2006 року. Таким чином, у відповідача наявне право оренди земельної ділянки площею 0,0491 га кадастровий номер 7410100000:02:026:6157 і підстав для її звільнення немає, що є, на його думку, преюдиційною обставиною для перегляду судового рішення про усунення перешкод у користуванні земельними ділянками з кадастровими номерами 7410100000:02:026:6157 та 7410100000:02:026:5294 Рішенням суду першої інстанції дану заяву було задоволено частково: змінено рішення Деснянського районного суду м. Чернігова від 19.01.2022 року у зв`язку з нововиявленими обставинами та відмовлено позивачу у задоволенні позову в частині зобов`язання відповідача звільнити самовільно зайняту земельну ділянку з кадастровим номером 7410100000:02:026:6157 [207].

Переглядаючи вказане рішення в апеляційному порядку та залишаючи рішення суду першої інстанції без змін, Чернігівський апеляційний суд у своїй постанові від 12 серпня 2024 року відзначив, що рішення суду від 18.11.2023 р. у справі № 750/6665/20 дійсно є нововиявленими обставинами у розумінні вимог

ст. 423 ЦПК України. Однак, воно не спростовує встановленого актом перевірки дотримання вимог земельного законодавства факту порушення земельного законодавства відносно земельної ділянки з кадастровим номером 7410100000:02:026:5294 [156]. Тобто, суд апеляційної інстанції відмежував преюдиційні факти, встановлені у судовому рішенні, що набрало законної сили від інших доказових фактів, що встановлені письмовими доказами, наявними у справі, визнавши їх допустимими окремо для вирішення кожної із позовних вимог.

В іншій цивільній справі № 143/42/20, предметом якої було про скасування рішення приватного виконавця про накладення арешту на право оренди земельної ділянки скаржник звернувся із заявою про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами. Дана заява була обґрунтована тим, що 01.07.2020 року ухвалою Погребищенського районного суду Вінницької області у даній справі скаржнику було відмовлено у скасуванні рішення приватного виконавця про накладення арешту на право оренди земельної ділянки кадастровий номер 0523484200:02:002:0017. Свою ухвалу суд першої інстанції мотивував тим, що скарга на рішення приватного виконавця була обґрунтована тими ж вимогами, що і позовна заява у справі 127/4715/20 про визнання недійсними результатів електронних торгів щодо права оренди земельної ділянки, провадження у якій закрито ухвалою Погребищенського районного суду Вінницької області від 04.06.2020 року на підставі поданої позивачем (скаржником) письмової заяви про відмову від позову, внаслідок чого результати електронних торгів щодо права оренди земельної ділянки є дійсними. Однак, в подальшому ухвала від 04.06.2020 року у справі № 127/4715/20 була скасована постановою Вінницького апеляційного суду від 11.11.2020 року, який постановив направити справу №127/4715/20 до суду першої інстанції для продовження розгляду. Такими чином, скаржник вважав, що зі скасуванням в апеляційному порядку ухвали Погребищенського районного суду Вінницької області від

04.06.2020 року у справі № 127/4715/20, яка стала підставою для постановлення ухвали Погребищенського районного суду Вінницької області від 01.07.2020 року у справі № 143/42/20, а тому остання підлягає перегляду [284].

Суд першої інстанції не погодився з такою аргументацією та відмовив у задоволенні заяви про перегляд судового рішення (ухвали) за нововиявленими обставинами. В своїй ухвалі від 24 січня 2022 Липовецький районний суд Вінницької області зазначив: «Посилання заявника на те, що Вінницький апеляційним судом скасоване судове рішення Погребищенського районного суду Вінницької області від 04.06.2020 у справі №127/4715/20, яке стало підставою для ухвалення судового рішення Погребищенського районного суду Вінницької області від 01.07.2020 у справі № 143/42/20 не є підставою для перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами згідно з ч. 2 ст. 423 ЦПК України, оскільки суд мотивувався не наявністю відповідної ухвали, а тією обставиною, що вимоги тотожні і результати електронних торгів дійсні. У мотивувальній частині ухвали Погребищенського районного суду Вінницької області від 01.07.2020 у справі №143/42/20 обставини і на даний час існують, що не заперечувалось представником ОСОБА_2» [284].

Отже, вказаний приклад судової практики свідчить про те, що при скасуванні судового рішення, що містило певні преюдиційні факти, оцінці підлягає не лише зміст скасованих фактів, але і ті фактичні та правові (процесуальні) підстави, з яких було скасоване судове рішення, яке мало преюдиційне значення.

Разом з тим, у теорії цивільного процесу та в правозастосовчій практиці судів першої інстанції існує невирішене теоретико-прикладне питання: Чи залишається чинною преюдиція у тому випадку, коли рішення, яке містить преюдиційні факти, було ухвалене на підставі судового рішення, яке в подальшому скасоване в апеляційному чи касаційному провадженні?

Подібна дилема виникла у цивільній справі № 359/3663/21, яка перебувала у провадженні Бориспільського міськрайонного суду Київської області. В даній справі Бориспільська окружна прокуратура Київської області, діючи в інтересах держави, звернулась із позовом до фізичних осіб про усунення перешкод у здійсненні права користування та розпорядження земельними ділянками шляхом їх повернення, які раніше перебували в оренді. Даний позов було обґрунтовано тим, що раніше, рішенням Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 14 квітня 2014 року ухваленим у справі № 359/11279/13-ц вказані земельні ділянки з цільовим призначенням для ведення садівництва було витребувано з чужого незаконного володіння відповідачів на користь Дніпровського басейнового управління водних ресурсів і вказане рішення було залишено без змін рішенням Апеляційного суду Київської області від 04 серпня 2014 року та постановою Верховного Суду України від 29 червня 2016 року. В свою чергу, представник відповідача мотивував свої заперечення тим, що позовні вимоги прокуратури ґрунтуються на рішенні Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 14 квітня 2014 року, яке, в свою чергу, ухвалене з урахуванням судового рішення від 03 грудня 2010 року у справі за № 2-46/2010. Останнє ж, постановою Київського апеляційного суду від 31 травня 2023 року було скасовано в частині визнання неправомірним та скасування розпорядження про надання відповідачам у приватну власність спірних земельних ділянок та державного акту на право власності на земельну ділянку, виданого на підставі такого розпорядження [198].

Відмовляючи Бориспільській окружній прокуратурі Київської області у задоволенні її позову в цивільній справі № 359/3663/21, суд взяв до уваги позицію відповідача зазначивши, що: «Ухвалюючи рішення від 14 квітня 2014 року Бориспільський міськрайонний суд Київської області виходив з преюдиції, встановленої судовими рішеннями у справі за № 2-46/2010. Також судом встановлено, що 31 травня 2023 року постановою Київського апеляційного суду

апеляційну скаргу особи, яка не брала участі у справі ОСОБА_2, задоволено частково, рішення Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 03 грудня 2010 року ухваленого у справі за № 2-46/2010 скасовано. Відтак обставини, які стали підставою та мали преюдиційне значення, згідно ч. 4 ст. 84 ЦПК України, для ухвалення судового рішення від 14 квітня 2014 року у цивільній справі за № 359/11279/13-ц перестали існувати. Разом з тим, саме дане судове рішення стало передумовою для звернення до суду з цивільним позовом у справі № 359/3663/21» [198].

Однак, переглядаючи дану справу в апеляційному порядку, Київський апеляційний суд не погодився з такою позицією суду першої інстанції та скасував його рішення, ухваливши нове про задоволення позовних вимог прокуратури у повному обсязі. Аргументуючи свою постанову від 20 лютого 2024 року, суд апеляційної інстанції послався на те, що задовольняючи апеляційну скаргу частково та скасовуючи рішення Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 03 грудня 2010 року у справі № 2-46/2010, апеляційний суд виходив з того, що суд першої інстанції не залучив ОСОБА_1 до участі у справі, але ухваленим рішенням вирішив питання про права та інтереси останньої. В той же час, за позицією апеляційної інстанції, при ухваленні рішення у справі № 359/3663/21 Бориспільський міськрайонний суд Київської області мав керуватись такою засадою приватного права як розумність, яка «характерна як для оцінки/врахування поведінки учасників цивільного обороту, тлумачення матеріальних приватно-правових норм, що здійснюється при вирішенні спорів, так і для тлумачення процесуальних норм». З цих підстав, суд першої інстанції мав би встановити той факт, що «відповідачі використовуючи право на зло, будучи обізнаними про рішення Верховного Суду за червень 2016 року в липні 2016 року, з метою перешкоджання виконанню рішення суду та порушення прав держави в особі Міжрегіонального офісу захисних масивів дніпровських водосховищ Державного агентства водних ресурсів України на землі водного

фонду, проводять їх об`єднання з метою присвоєння іншого кадастрового номеру таким земельним ділянкам» [143].

Тобто, суд апеляційної інстанції по суті висловив позицію, за якою суд першої інстанції у даній спірній ситуації, повинен був проаналізувати підстави до скасування судового рішення від 03 грудня 2010 року, яке стало преюдиційним для ухвалення рішення від 14 квітня 2014 року, а також встановити наявність інших належних і допустимих доказів у справі, на підставі яких можна було б зробити висновок про правомірність заявленого позову.

Отже, правову ситуацію, яка виникла у даній цивільній справі можна назвати «спірною преюдиційністю», оскільки «вторинне» преюдиційне рішення, яке набрало законної сили, не було скасоване та не було переглянуте за нововиявленими обставинами у передбаченому цивільним процесуальним законом порядку, ґрунтується на «первісному» судовому рішенні, яке хоча раніше і набрало законної сили, однак в подальшому було скасоване судом апеляційної інстанції. В цьому випадку встановлені судом преюдиційні факти мають «доказовий дефект», оскільки на момент ухвалення рішення вони приймались за істину, однак після переоцінки доказів судом апеляційної інстанції їх дійсність лишається під питанням. Тобто, зі скасуванням «первинного» судового рішення де-факто відпала правова підстава (комплекс преюдиційних фактів) до ухвалення вторинного судового рішення, однак де-юре вторинне рішення суду лишається в силі і є обов'язковим до його виконання сторонами спору в силу приписів ч. 2 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

У випадку «спірної преюдиційності» перед судом виникає правова дилема: 1) вирішувати спір із суворим дотриманням приписів процесуального законодавства (у дусі так званого «правового пуризму») та вважати вторинне судове рішення належним, допустимим та достовірним доказом, а викладені у ньому встановлені судом обставини – преюдиційними, або ж 2) керуючись процесуальними принципами верховенства права та змагальності сторін,

відкинути вторинне рішення як недопустимий доказ та розглянути цивільну справу шляхом переоцінки преюдиційних фактів і обставин.

В цій частині слід зауважити, що негативними правовим явищами, які визнаються шкідливими для правосуддя є як надмірний формалізм – безумовна вимога дотримуватися процедур, визначених законодавством, у ситуації, за якої негативні наслідки поступаються принципу розумності (доцільності, раціональності), так і надмірна гнучкість – здебільшого, негативне оціночне поняття, яке означає нехтування процедурою, визначеною законодавством, у ситуації, за якої негативні наслідки недотримання такої процедури переважають принцип розумності (доцільності, раціональності) [275]. Про необхідність уникати надмірного формалізму і надмірної гнучкості неодноразово наголошував і Європейський суд з прав людини, зазначивши зокрема у своєму рішенні по справі «ТОВ «ФРІДА» проти України» (заява № 24003/07)), що «Застосовуючи процесуальні норми, національні суди повинні уникати як надмірного формалізму, який може вплинути на справедливість провадження, так і надмірної гнучкості, яка призведе до анулювання вимог процесуального законодавства (див. рішення у справі «Волчлі проти Франції» (Walchli v. France), заява № 35787/03, п. 29, від 26 липня 2007 року)» (п. 33 рішення) [211]. Аналогічна позиція була висловлена ЄСПЛ ще у рішенні по справі Běleš and Others v. the Czech Republic № 47273/99 (п. 50, 51) [2].

Вказане базується на двох принципах римського права, першим з яких є «Summum jus sum povredria est»: абсолютне виконання закону призводить до найбільшої несправедливості (тобто надто суворе тлумачення закону породжує несправедливість) [148]. Другий принцип – «Placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae aequitatisque quam stricti iuris rationem» активно застосовується Верховним Судом при відправленні правосуддя і означає, що «у всіх юридичних справах правосуддя й справедливість мають перевагу перед строгим розумінням права» [128].

Крім того, Венеціанською комісією на 131-му пленарному засіданні (Венеція, 17-18 червня 2022 року; CDL-AD (2022)012) на запит Конституційного Суду України було хвалено висновок amicus curiae, за яким «коли рішення суду ґрунтується лише на формальних або процесуальних підставах… слід брати до уваги матеріальні наслідки такого рішення та застосовувати критерій пропорційності [114].

З вищевикладеного можна зробити висновок, що процесуально-правовий принцип res judicata – остаточності рішень суду, на якому базується категорія преюдиційності встановлених судовим рішенням фактів, не є абсолютним та може бути знівельований на користь принципу Placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae aequitatisque quam stricti iuris rationem. Вказане підтвердив і законодавець, ввівши свого часу у правову систему нашої держави процесуальний інститут перегляду судових рішень, що набрали законної сили, за нововиявленими обставинами.

Отже, проведене дослідження дозволяє сформулювати доктринальну дефініцію нового терміну процесуального права – «спірна преюдиційність», під яким, на наш погляд, слід розуміти процесуально-правову колізію, за якою обов'язковість встановлених преюдиційних фактів у судовому рішенні, яке набрало законної сили та залишається чинним на момент розгляду конкретної цивільної справи, спростовується через скасування в апеляційному чи касаційному порядку того, судового рішення, яке стало підставою до ухвалення рішення суду в якому такі преюдиційні обставини встановлені. Спірна преюдиційність є підставою до визнання судового рішення, що містить преюдиційні факти, недопустимим доказом та зумовлює переоцінку встановлених раніше обставин справи на підставі сукупності доказів у справі, що розглядається.

Аналізуючи судову практику у спорах, що виникають у відносинах оренди земель сільськогосподарського призначення слід окремо зупинитись на оцінці

судами преюдиційності фактів укладення таких договорів або їх чинності. Правозастосовча практика в цьому напрямку є неоднозначною та формується в залежності від сукупності наданих сторонами доказів.

Так, 21 липня 2022 року Долинський районний суд Кіровоградської області розглянув цивільну справу № 388/965/21 за позовом фізичної особи до Фермерського господарства «Вершино-Власівське» про усунення перешкод у користуванні земельними ділянками, скасування державної реєстрації договору оренди землі та додаткової угоди до нього та задовольнив позовні вимоги у повному обсязі. В даній справі суд, на підставі висновку експертів за результатами проведення судово-почеркознавчої експертизи встановив, що позивачка не підписувала спірних договорів оренди земель від 05 жовтня 2006 року, укладених з відповідачем, від 09.10.2017 року, а відповідно зробив висновок, що і додаткові угоди за номерами № 1 від 01.07.2010 року до вказаних оренди земель від 12.12.2016 року, які є невід`ємними частинами договорів не має жодної юридичної сили. За висновком суду, у зв'язку з цим спірні договори не було укладено [209].

Кропивницький апеляційний суд не погодився із встановленими судом першої інстанції обставинами та скасував його рішення повністю, ухваливши нове про відмову у задоволенні позовних вимог. Обґрунтовуючи свою постанову, суд апеляційної інстанції врахував аргументи відповідача про те, що судом першої інстанції, в порушення норми ч. 4 ст. 82 ЦПК України, не було враховано преюдиційне рішення Апеляційного суду Кіровоградської області від 19 листопада 2008 року у справі № 22-2054/2008 за позовом цього ж позивача до ФГ «Вершино-Власівське» про визнання спірних договорів оренди землі недійсними, яким встановлено факт укладення і виконання договорів між цими ж сторонами. Дослідивши зміст вказаного судового рішення, Кропивницький апеляційний суд прийшов до висновку, що «враховуючи обов`язковості рішення Апеляційного суду Кіровоградської області від 19 листопада 2008 року у справі

№ 22-2054 2008 для сторін у справі (ч. 1 ст. 18 ЦПК України) та його преюдиційність для суду, позивачка не має право оспорювати істинність раніше встановлених судовим рішенням фактів, а суд досліджувати і спростовувати факт укладення договорів оренди від 05 жовтня 2006 року, зокрема приймати нові докази на спростування цих фактів, наприклад висновок експертів за результатами проведення судово-почеркознавчої експертизи від 09 жовтня 2017 року» [144].

Постановою Верховного Суду від 04 липня 2023 року постанову Кропивницького апеляційного суду від 25 жовтня 2022 року було скасовано, а рішення Долинського районного суду Кіровоградської області від 21 липня 2022 року залишити в силі. Суд касаційної інстанції не погодився з висновком про преюдиційність рішення Апеляційного суду Кіровоградської області від 19 листопада 2008 року у справі № 22-2054 2008 зазначивши наступне: «Вказуючи про преюдиційність обставин, установлених у справі № 22-2054/2008, зокрема і щодо укладеності договорів від 05 жовтня 2006 року, суд апеляційної інстанції не врахував того, що підставою звернення ОСОБА_1 та інших співпозивачів до суду у січні 2008 року була відсутність у оскаржуваних договорах усіх істотних умов для договору оренди землі, а не відсутність волевиявлення орендодавця на їх укладення – як установлено у цій справі, а тому вказані обставини не є преюдиційними у справі, що є предметом перегляду» [117].

Таким чином, у вказаній справі Верховний Суд фактично обґрунтував процесуальний принцип застосування преюдиційності, який полягає в тому, що при оцінці встановлених судовим рішенням обставин щодо чинності договору оренди землі на предмет їх преюдиційності для вирішення спору, обов’язковим є аналіз фактичних і правових підстав позову, за яким було ухвалено потенційно преюдиційне рішення суду.

В іншій цивільній справі № 394/85/21-ц, об’єктом спору в якій була орендована земельна ділянка сільськогосподарського призначення, позивачка

стверджувала, що не підписувала договір оренди землі, хоча і визнавала той факт, що відповідач користувався земельною ділянкою на підставі їхньої усної домовленості, сплачуючи їй узгоджений розмір орендної плати. З метою захисту свого права, вона звернулась до Новоархангельського районного суду Кіровоградської області з позовом про визнання недійсним договору оренди земельної ділянки, який судом першої інстанції був задоволений, однак в подальшому суд апеляційної інстанції таке рішення скасував через обрання позивачкою неефективного способу захисту порушеного права (справа № 394/38/20). При цьому, при розгляді вказаної справи суди досліджували висновок експерта від 02 червня 2020 року № 1775/1776/20-27, за яким підпис від імені позивачки у договорі оренди земельної ділянки від 20 серпня 2006 року, укладеному між нею та ПСП «ЛАН», виконані не самою ОСОБА_1, а іншою особою без наслідування її підпису. Незважаючи на скасування рішення суду першої інстанції у справі № 394/38/20 про задоволення позовних вимог позивачки, Верховний Суд, переглядаючи справу № 394/85/21-ц, зауважив, що «висновок експерта від 02 червня 2020 року № 1775/1776/20-27 про те, що підпис у договорі оренди землі виконаний не ОСОБА_1, був предметом дослідження судом апеляційної інстанції, де у постанові Кропивницького апеляційного суду від 14 січня 2021 року суд встановив обставини справи на підставі зазначеного експертного висновку», а тому встановлені у справі № 394/38/20 факти підроблення підпису позивачки, мають преюдиційне значення для вирішення справи № 394/85/21-ц. При цьому, Верховний Суд визнав мотивованою відмову першої та апеляційної інстанції у задоволенні клопотання відповідача про проведення у справі повторної судово-почеркознавчої експертизи з тих підстав, що відповідач при розгляді справи № 394/38/20 заперечень проти висновку експерта не висловлював, клопотання про призначення іншої експертизи не заявляв [122].

Отже, можна підсумувати, що преюдиційність як юридична категорія, значною мірою спрямована на економію процесуального часу, оскільки слугує перешкодою як до повторного розгляду та встановлення одних і тих же обставин спору, так і до повторного збирання та оцінки доказової бази, яка стосується вже встановленого раніше факту чи обставини. В цій частині слушним є висновок Рівненського районного суду Рівненської області у рішенні від 24 січня 2022 року у справі № 570/3326/21, за яким немає винятків стосовно преюдиціальності фактів, що не входили у предмет доказування в раніше розглянутій справі. Якщо суд помилково включив факт у предмет доказування, це не позбавляє його властивостей преюдиціального факту в розгляді іншої справи. Лише згадувані, але такі, що не одержали оцінку суду, обставини не можуть розглядатися як встановлені судом і не набувають властивості преюдиціальності [232].

В той же час, значення преюдиції у питаннях чинності договорів оренди земель сільськогосподарського призначення полягає у можливості встановлення правової визначеності у триваючих земельно-орендних правовідносинах, унеможливлюючи подальші маніпулювання будь-якою із сторін у питанні законності їх договірних відносин при вирішенні інших спорів, пов’язаних із виконанням такого договору.

Разом з тим, преюдиційність мають виключно обставини, встановлені судовим рішенням, що набрало законної сили, а не будь-які факти, існування яких підтверджується доказами, наявними у тій справі, в якій преюдиційне рішення було ухвалене. В цій частині суди керуються правовою позицією, яка свого часу була сформульована Великою Палатою Верховного Суду у справі № 917/1345/17, за якою «Преюдиціальне значення у справі надається обставинам, встановленим судовими рішеннями, а не правовій оцінці таких обставин, здійсненій іншим судом. Преюдиціальне значення мають лише рішення зі справи, в якій беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини. Преюдицію утворюють виключно ті обставини, які безпосередньо

досліджувались і встановлювались судом, що знайшло своє відображення у мотивувальній частині судового рішення. Преюдиціальні факти відрізняються від оцінки іншим судом обставин справи.» [101].

Зокрема, керуючись вищевказаним правовим висновком при вирішенні спору про усунення перешкод у користуванні орендованою земельною ділянкою шляхом зобов`язання (заборони) вчиняти певні дії, Теплицький районний суд Вінницької області у своєму рішенні роз'яснив, що «відомості з матеріалів кримінального провадження, досліджені судом в ході розгляду даної цивільної справи не є тими обставинами, що не підлягають доказуванню, в тому числі і письмові пояснення ОСОБА_1, надані в межах кримінального провадження, оскільки безпосередньо у судовому засіданні остання не підтвердила факту самовільного обробітку земельної ділянки, відтак вони не знайшли свого підтвердження під час судового розгляду та навпаки спростовані сукупністю безпосередньо досліджених судом інших доказів» [246].

Вказаними правовими роз'ясненнями керувався Верховний Суд, роз'яснюючи у цивільній справі № 601/1700/18 які обставини слід вважати судженнями, а які – преюдиційними. Зокрема, в своїй постанові суд касаційної інстанції наголосив, що судження щодо неприпинення права користування позивачкою спірною земельною ділянкою, оскільки вона прийняла спадщину після померлих батьків, не є обставиною справи, а є висновком, зробленим судом на підставі встановлених ним обставин справи. Натомість, за позицією Верховного Суду, судове рішення має преюдиціальний характер у частині наступної встановленої судом у постанові від 10 жовтня 2019 року у справі № 601/1700/18 обставини: «Разом з тим, матеріали даної справи не містять належних, допустимих і достатніх доказів, які б свідчили про порушення прав позивача відповідачами Старопочаівською сільською радою та ОСОБА_18. Зокрема, відсутні докази, які б підтверджували, що батьками позивача ОСОБА_8 – ОСОБА_6 чи ОСОБА_5 було розпочато процес приватизації належної їм на

праві користування земельної ділянки площею 0,37 га та не завершено такий у зв`язку зі смертю» [130].

Отже, преюдиційність, як процесуально-правова категорія, з одного боку сприяє більш ефективному досягненню завдань цивільного судочинства, вносячи правову визначеність у існуючі земельно-орендні правовідносини, спрощує процес доказування для сторін спору та економить процесуальний час суду. З іншого боку, преюдиційність може ускладнити процес відновлення порушених, невизнаних або оспорюваних прав та інтересів у тому випадку, якщо судове рішення, в якому встановлені преюдиційні факти, буде скасоване в апеляційному чи касаційному порядку, що зумовить необхідність перегляду усіх без винятку судових рішень, які використали такі преюдиційні факти, за нововиявленими обставинами.

РОЗДІЛ 3. СУБ'ЄКТИ ДОКАЗОВОГО ПРОЦЕСУ, СУДОВІ РІШЕННЯ ТА ЇХ ВИКОНАННЯ У СПРАВАХ ЩОДО ЗАХИСТУ ПОРУШЕНИХ, НЕВИЗНАНИХ ЧИ ОСПОРЮВАНИХ ПРАВ У СФЕРІ ОРЕНДИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

3.1. Суб'єкти доказового процесу та їх особливості у справах щодо захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав та інтересів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення

Глобалізація суспільства в економічній, технологічній, фінансовій, будівельній, сільськогосподарській сферах часто обумовлюється протиріччями, що витікають із природного, соціального, виробничого, фінансового буття фізичних осіб, як у сфері майнових, так і немайнових прав та інтересів [327, с. 20]. Такі протиріччя, насамперед, виникають з підстав недотримання однією чи іншою стороною як своїх домовленостей, так і своїх зобов’язань, які така особа брала на себе по відношенню до іншої сторони, в тому числі і при укладенні договору оренди земель сільськогосподарського призначення.

Кожен договір оренди земель сільськогосподарського призначення є двостороннім правочином з різноспрямованими по відношенню один до одного правами та обов’язками, де орендодавцем завжди є власник земельної ділянки. Таким власником може бути як фізична, так і юридична особа (ч. 7 ст. 93 ЗК України, ч. 1 ст. 4 Закону України «Про оренду землі»). Передача ж земельних ділянок, що перебувають у державній чи комунальній власності в оренду фізичним чи юридичним особам здійснюється на підставі рішення відповідного органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень, закріплених в ст. 122, 123 ЗК України з укладенням на цій підставі договору оренди земельної ділянки (ч. 4 ст. 124 ЗК України). В той же час, під час дії воєнного стану передача в оренду земельних ділянок

сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності можлива лише для ведення товарного сільськогосподарського виробництва на строк до одного року, а договір оренди укладається лише в електронній формі, та засвідчується кваліфікованими електронними підписами орендаря і орендодавця [162].

За наявності будь-яких сумнівів щодо законності процедури передачі земельної ділянки державної чи комунальної власності в оренду, заінтересована в укладенні договору оренди особа має можливість оскаржити таке рішення в суді адміністративної юрисдикції. Якщо ж спір виникає відносно неналежного виконання існуючих орендних зобов'язань, то він розглядається судом загальної або господарської юрисдикції в залежності від юридичного статусу особи-орендаря. В той же час, земельні ділянки, які уже перебувають в оренді (окрім земельних ділянок державної та комунальної власності), за згодою орендаря, без зміни їх цільового призначення, можуть передаватись в суборенду (ч. 6 ст. 93 ЗК України). В такому разі земельна ділянка і право на її використання та володіння переходить до іншої особи – суборендаря.

Отже, однією із сторін договору оренду земель сільськогосподарського призначення є орендодавець, який передає в оренду свою земельну ділянку, а відтак він одночасно набуває правової активності, яка спрямовується на узгодженість тих чи інших умов оренди щодо своєї земельної ділянки та підписання договору оренди землі. Після реалізації активної частини орендодавець переходить у сферу пасивного управління своїми активами, оскільки за договором оренди землі він передає не лише власну земельну ділянку, а і своє право користування та володіння нею. Саме ці обставини породжують правовий статус, а з ним – і економічний інтерес у орендаря, який узгодив всі положення істотних умов договору оренди землі та підписав такий договір з наступною державною реєстрацією права оренди земельної ділянки (ч. 5 ст. 6

Закону України «Про оренду землі») з можливістю його нотаріального посвідчення (ч. 1 ст. 14 Закону України «Про оренду землі»).

В цій частині слушною є позиція науковців про те, що сторони договірних відносин стають суб'єктами в доказовій процесуальній діяльності у разі виникнення спору в судовому процесі, в якому вони беруть участь як учасники справи [33, с. 14].

Під істотними умовами договору оренди земельної ділянки з точки зору його типової форми, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України № 220 від 3 березня 2004 року, яка ґрунтується на вимогах ст. 15 Закону України «Про оренду землі» розуміються в тому числі положення двостороннього правочину щодо характерних особливостей земельної ділянки як об'єкта оренди, які спрямовуються на урегулювання всіх майнових відносин, які передбачені законом або узгоджені сторонами договору. Зокрема, в примітках до Типового договору оренди землі рекомендовано зазначати дані агрохімічного паспорта земельної ділянки (земельних ділянок) за його наявності. Так, у пункті 7 передбачаються і «Інші особливості об'єкта оренди, які можуть вплинути на орендні відносини» у разі оренди земельної ділянки (земельних ділянок) сільськогосподарського призначення (сільськогосподарських угідь) державної, комунальної та приватної власності [174].

Саме такі вихідні положення договору оренди земель сільськогосподарського призначення, які до того ж обумовлюються правами та обов'язками як орендодавця, так і орендаря у сфері цільового використання земельної ділянки, отримання продукції і доходів, охорони земель від хімічного, біологічного, радіаційного чи техногенного забруднення, пролонгації, розірвання та закінчення орендних відносин тощо, потенційно можуть набути спірного характеру і з цих підстав – стати предметом розгляду в судах загальної юрисдикції в порядку позовного провадження (чч. 1, 2 ст. 19 ЦПК України). Отже, статусні положення сторін (орендодавець, орендар), які формуються і

витікають із договірних відносин оренди земель сільськогосподарського призначення, при наявності спірних відносин, предметом яких є істотні умови договору, можуть трансформуватись із сфери матеріального права у сферу процесуального права, набуваючи таким чином процесуального статусу позивача та відповідача.

Таким чином, регулювання орендних відносин щодо земель сільськогосподарського призначення обумовлюється перш за все інтересами, як орендодавців, так і орендарів, які закріплюються договором оренди землі і спрямовані на захист своїх прав в разі їх порушення, невизнання чи оспорювання або своїх законних інтересів.

Разом з тим, практика показує, що між орендарем і орендодавцем доволі часто виникають ті чи інші неузгодженості по виконанню своїх зобов'язань, обумовлених договором оренди землі, які в подальшому набувають спірного характеру і стають предметом судового розгляду в судах загальної юрисдикції.

Зокрема, судова статистика свідчить, що до судів загальних судів у 2021 році було подано 2956 позовних заяв, предметом яких був спір, який витікає із оренди земель сільськогосподарського призначення [50]. З початком повномасштабного вторгнення у 2022 році таких проваджень було менше і вони склали 1493 позовів [51], а в 2023 році їх кількість вже становила 2670 [52].

Отже, якщо говорити про суб'єктів цивільного судочинства з точки зору доказового процесу, який має місце у спорах, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення, то ми можемо говорити про сторони спору, якими у статусі позивачів чи відповідачів можуть бути як орендарі, так і орендодавці, які самостійно формують свою систему доказів як за рахунок збору доказів, так і подання та дослідження їх в судовому засіданні. При цьому, потрібно враховувати, що сторони мають свої виокремлені процесуальні права і обов'язки, які є характерними лише для позивачів і ті, які притаманні лише відповідачам. Так, позивачі мають виключне право: а) наполягати на

задоволенні позову в повному обсязі позовних вимог чи в якійсь їх частині; б) відмовитись від позову (ст. 49 п. 4; ст. 255 ЦПК України); в) залишити позов без розгляду (ст. 49, п. 5 ст. 257 ЦПК України); г) укласти мирову угоду з відповідачем (ст. 49, ч. 5 ст. 255 ЦПК України); ґ) збільшити чи зменшити розмір своїх позовних вимог (п. 2 ч. 2 ст. 49 ЦПК України).

Відповідач же у свою чергу має виключне право: а) визнати позов повністю чи в його якійсь частині (п. 1 ч. 2 ст. 49 ЦПК України); б) не визнавати позов взагалі (п. 1 ч. 2 ст. 49 ЦПК України); в) подати зустрічний позов (п. 3 ч. 2 ст. 49 ЦПК України); г) укласти мирову угоду з позивачем (ч. 7 ст. 49 ЦПК України).

Разом з тим, особливістю характеристики суб'єктів доказового процесу у справах, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення є те, що позивач і відповідач позбавлені процесуального права передати орендно-земельний спір на розгляд третейського суду, оскільки згідно з п. 7 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про третейські суди» третейські суди в порядку, передбаченому цим Законом, можуть розглядати будь-які справи, що виникають із цивільних та господарських правовідносин, за винятком справ у спорах щодо нерухомого майна, включаючи земельні ділянки [184]. Крім того, за ч. 2 ст. 158 ЗК України виключно судом вирішуються земельні спори з приводу володіння, користування і розпорядження земельними ділянками, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб.

Отже, сторони цивільної справи, предметом якої є вирішення земельно-орендного спору, позбавлені вказаного у ч. 1 ст. 21 ЦПК України права передачі його на розгляд третейського суду.

Таким чином, процесуальні права сторін доказового процесу можна назвати спеціальними, оскільки вони є: а) невідчужуваними; б) виокремленими; в) спрямованими виключно на предмет спору; г) мають виключно процесуально-правове значення.

Так, у цивільній справі № 136/319/21 Липовецький районний суд Вінницької області своєю ухвалою від 06 листопада 2023 року прийняв відмову позивача від позову до ПАТ «Зернопродукт МХП» про розірвання договору оренди землі та закрив провадження у справі, посилаючись на те, що право відмови є безумовним для особа, що бере участь у справі і розпорядження ним щодо предмета позову здійснюється на власний розсуд, така відмова не порушує права сторін спору, не суперечить вимогам чинного законодавства, а представник позивача згідно з наявних у справі документів не обмежений у повноваженнях на реалізацію даного процесуального права. При цьому, мотивом такого рішення позивача став обмін сторін земельними ділянками та добровільне вирішення спору таких шляхом [283].

В той же час, у іншому земельному спорі Козятинський міськрайонний суд Вінницької області відмовив Махнівській сільській раді у прийнятті її визнання позову, посилаючись на те, що позивач не довів законність своїх вимог, а суд не мав можливості роз'яснити відповідачу наслідки визнання позову, оскільки останній не приймав участі у судовому засіданні. З цих підстав, суд вважав, що визнання та задоволення позову у даній справі буде суперечити вимогам закону [279].

Вказані приклади судової практики показують, що позивач та відповідач як суб'єкти доказового процесу, навіть у випадку відмови або визнання позову і констатації таким чином відсутності орендно-земельного спору, залишаються зобов'язаними довести суду ті факти, що розпорядження ними своїми процесуальними правами відносно предмета позову є добросовісним і не порушить таким чином прав інших осіб та не суперечитиме нормам чинного законодавства.

Така класифікація процесуальних прав і обов'язків позивача та відповідача є природною, оскільки вони являють собою процесуальних супротивників, які мають різноспрямований інтерес по відношенню до предмета спору, а відтак

такий інтерес з процесуальної точки зору відстоюється за рахунок подання до суду різнозмістовних, але належних, допустимих, достовірних та достатніх доказів.

Отже, кожна справа, яка виникає із орендно-земельних правовідносин «не виникає сама по собі. Її початок завжди прихований у диспозитивному імпульсі позивача, який як активний суб'єкт судового процесу відповідно до моделі, зафіксованої в нормах процесуального права «запускає механізм» судового процесу шляхом подання позову до суду, переслідуючи при цьому свій обособлений інтерес» [328, с. 57].

Якщо під сторонами земельно-правового спору у сфері орендних відносин розуміються орендарі та орендодавці, то з процесуальної точки зору вони набувають статусу позивачів та відповідачів. Саме між ними виникає спір про право, зміст якого закріплено в договорі оренди земель сільськогосподарського призначення та в іншому земельному законодавстві. Це означає, що спеціальних прав для ведення змагального судочинства є недостатньо. Якість доказування завжди залежить від цілого ряду процесуальних можливостей, обумовлених іншими процесуальними правами, закріпленими в Цивільному процесуальному кодексі України.

Серед таких прав особливе місце, з точки зору процесу доказування, займають права щодо: а) ознайомлення сторін з матеріалами справи та з можливістю робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень; б) подавати докази, брати участь у дослідженні доказів; ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам; в) подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб; г) оскаржувати судові рішення (ч. 1 ст. 43 ЦПК України).

Як бачимо, законодавець по суті закріпив у законі основні процесуально-технічні права, які ґрунтуються на диспозитивній основі дій сторін, третіх осіб та їхніх представників. В той же час, вони мають рівні права стосовно реалізації своїх процесуальних прав та обов'язків в процесі доведення обставин, що мають значення для справи і які вони вважають підставою для своїх вимог і заперечень [88, с. 8]. Таким чином, перелік таких прав дає можливість як сторонам, так і третім особам та їх представникам діяти в обраний ними спосіб, спрямований на досягнення своєї процесуальної мети. Не дивлячись на це, ми вважаємо, що до процесуально-технічних прав сторін, третіх осіб та їх представників необхідно уточнено зазначити в законі і право сторін, третіх осіб та їхніх представників на судові дебати, що є важливо з точки зору доказового процесу. Судові дебати є частиною цього процесу, оскільки саме на цьому етапі доказування сторони, треті особи та їх представники не лише звертають увагу суду на суть змісту засобів доказування, а і інтерпретують його з точки зору своєї правової позиції, піддаючи критиці засоби доказування іншої сторони спору, а тому це право формує важливий доказовий інструмент в змагальній формі правосуддя.

З цих підстав доречно було б доповнити ч. 1 ст. 43 ЦПК України пунктом четвертим наступного змісту: «виступати в судових дебатах» (окрім справ спрощеного провадження). В такому випадку пункти 4, 5 та 6 вважати відповідно п. 5, 6 та 7.

Практика показує, що хоча і нечасто, але у справах, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення, приймають участь треті особи, які не претендують на предмет спору, хоча і можуть виступати як на боці позивача, так і відповідача. Така їх особливість рідкість обумовлена тим, що ні юридично, ні фактично права та інтереси таких осіб ніким не порушені. В той же час, предмет спору сторін може бути настільки дотичним до майнових прав та інтересів третіх осіб, що їх участь у судочинстві є необхідною з тим, щоб вони мали можливість контролювати весь хід судового

процесу аби ні сторони, ні суд при ухваленні судового рішення, не могли порушувати їхніх майнових прав та інтересів, які уже сформовані та узаконені.

Треті особи, хоча і є учасниками цивільного процесу та суб'єктами процесу доказування, однак обсяг їх процесуальних повноважень у порівнянні з позивачем та відповідачем є обмеженим. З цих підстав, доказова діяльність третіх осіб (зокрема, в частині реалізації процесуального права на дослідження доказів та надання усних пояснень суду) значною мірою залежить від реалізації своїх процесуальних повноважень сторонами справи.

До прикладу, у справі № 366/1608/23 Іванківський районний суд Київської області відмовив третій особі у задоволенні її клопотання про розгляд даної справи у судовому засіданні з викликом сторін. Мотивуючи свою відмову, суд першої інстанції наголосив на тому, що треті особи «є учасниками справи, що не є тотожним терміну «сторони», якими є позивач та відповідач, а тому «ЦПК не наділяє третю особу правом заявляти клопотання про розгляд справи у судовому засіданні з викликом сторін» [277]. Аналогічно, у справі про визнання недійсним договору оренди землі Черкаський районний суд Черкаської області відмовив третій особі на стороні позивача, що не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору у задоволенні її клопотання про заміну неналежної сторони відповідача. У своїй ухвалі суд вказав, що третя особа не наділена даним процесуальним правом, оскільки питання про залучення до участі у справі співвідповідача чи заміна неналежного відповідача відповідно до вимог ст. 51 ЦПК України суд має право вирішити лише за клопотанням позивача [296]. У справі ж № 626/1496/21 про розірвання договору оренди земельної ділянки, третя особа заявила клопотання щодо визначення її правового статусу, обґрунтовуючи його тим, що «позивач у позовній заяві не зазначив який правовий статус його як третьої особи у справі, зокрема чи є він третьою особою с самостійними вимогами чи ні та на чиїй стороні, позивача чи відповідача, він приймає участь у справі». Суд відмовив у задоволенні такого клопотання, оскільки позивач

самостійно визначає статус третьої особи і остання не має будь-яких важелів впливу на позицію даної сторони спору [282].

Разом з тим, з точки зору доказового процесу пояснення третіх осіб хоча і не є засобом доказування, але їх пояснення з точки зору доказової інформації про причини виникнення конфлікту, його розвиток та наслідки є суттєвим для розуміння земельного спору в цілому.

Зокрема, у описовій частині рішення Шполянського районного суду Черкаської області, ухваленого у цивільній справі № 710/883/22, предметом якої були позовні вимоги про скасування державної реєстрації права оренди з одночасним припиненням речових прав, суд виклав повний текст пояснень третьої особи на стороні позивача – Головного управління Держгеокадастру у Черкаській області, які підтверджували позов. Однак, в мотивувальній частині свого рішення, суд першої інстанції зазначив лише про встановлення ним обставин справи на підставі пояснень та доводів представників сторін та матеріалів справи у їх сукупності [254].

Отже, кожна із сторін спору, який виникає із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення, зіштовхується не лише з проблемою щодо оперативного зібрання в першу чергу письмових, електронних доказів, узгодження щодо можливостей показів свідків в судовому засіданні, отриманні висновків експертів та надання інформації щодо речових доказів, якими є земельна ділянка за рахунок фото-, відеозйомки, але і відповідності таких доказів, їх належності, допустимості, достовірності та достатності.

Таким чином, кожна дія як орендодавця, так і орендаря по безумовному виконанню договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення відразу «сканується» в природі простору і часу у вигляді інформаційної голограми, в якій «віддзеркалена реальність. Зміст такого віддзеркалення можливо відтворити у різний спосіб: усно, письмово, електронно,

матеріально. Головне щоб сторони могли віднайти ті засоби доказування, в яких зафіксовано зміст такого віддзеркалення» [267, с. 121-122].

Практика показує, що весь доказовий матеріал має різну за своїм об'ємом і значимістю інформативність. Таким чином, засоби доказування можуть «відтворювати» доказову інформацію в більшому чи меншому її об'ємі, висвітлюючи певний факт, обставину, дію чи подію, які стосуються різних періодів часу орендних відносин, оскільки останні характеризуються своєю довготривалістю.

Безумовно, така доказова інформація при її зборі носить хаотичний характер, тому кожна із сторін, пізнаючи зміст кожного засобу доказування, одночасно упорядковує його з одного боку на предмет часової їх послідовності, а з іншого – на предмет змістовно-послідовної їх єдності. В цій частині доказування є набором послідовних процесуальних дій сторін, обумовлених процесуальними нормами права, в його основі перш за все лежить процес подання до суду доказів, які на вимогу законодавця повинні містити не лише достовірну інформацію, якої достатньо для висновку про спірні факти і обставини, але і бути належними до предмету доказування та допустимими з точки зору закону [87, с. 211].

Такий методологічний підхід дає можливість визначити об'єм латентного простору, який об'єктивно має місце при відтворенні тих чи інших подій минулого за рахунок засобів доказування, що у свою чергу спонукає кожну із сторін до віднайдення не будь-яких доказів, а лише тих, зміст яких би зменшив об'єм такої латентності [267, с. 202-203].

Можна стверджувати, що доказування з точки зору розгляду справ у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення – це перш за все розумова діяльність сторін земельно-правового спору, обумовлена процесуальним законодавством і спрямована на досягнення того чи іншого правого результату. Вказаний висновок узгоджується із доктринальними поглядами, утвердженими в

науці цивільного процесу, за якими «концепція розумово-процесуальної діяльності найкраще пояснює сутність процесу судового доказування в цивільному судочинстві» [11, с. 14], оскільки «доказування є різновидом» процесу пізнання, бо в ньому об'єктивно віддзеркалюються закони логіки» [258, с. 24]. В цій частині М. Й. Штефан зауважив, що «виходячи з діалектичного розуміння пізнання як процесу відбиття у свідомості людини об'єктивної реальності, зовнішнього світу природи і суспільства, пізнання у цивільному судочинстві є процесом відбиття у свідомості суддів і учасників справи, обставин конкретної справи і доказів, що їх підтверджують та існують в об'єктивному світі» [313, с. 274].

В той же час, доказування тієї чи іншої обставини, входячи із її змісту та процесуально-правового значення, яке є важливим для позивача або для відповідача, окремо покладається на кожного з них, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 81 ЦПК України «кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень…». При цьому, незважаючи на те, що суд також є суб'єктом доказової діяльності, однак його права в ній істотно відрізняються від прав сторін.

Як приклад, у справі № 475/843/22 про розірвання договорів оренди земельних ділянок позивач подав заяву про відвід апеляційної колегії суддів, мотивуючи її тим, що головуючий суддя Коломієць В.В. в судовому засіданні запропонувала представнику відповідача надати додаткові докази, чим на думку позивача втрутилась в процес доказування та скомпрометувала своїх колег. Ухвалою суду апеляційної інстанції від 05.06.2024 року такий відвід було визнано необґрунтованим [286], що, однак не утримало позивача від повторного заявлення відводу з тих же підстав [287].

В цій частині О. В. Гетманцев зазначає: «Правила розподілу доказових обов'язків утворюють складну систему, в яку разом із загальними положеннями, закріпленими в ЦПК України, входять численні несистематизовані спеціальні

положення – презумпції та фікції, як юридико-технічні способи, що використані законодавцем». Загальні ж правила діють для всіх справ, незалежно від їх матеріально-правової природи. Спеціальні ж правила застосовуються відносно певних категорій справ або при вирішенні окремих процесуальних питань. Змістом і тих, і інших є припущення про наявність чи відсутність відшукуваних фактів» [306, с. 195].

Малиновський районний суд міста Одеси у своїй ухвалі також навів досить ґрунтовні доктринальні висновки щодо розподілу обов'язків по доказуванню, зазначивши наступне: «Об`єктивний, повний та всебічний розгляд цивільної справи в значній мірі залежить від ефективного та всебічного дослідження судом доказів, які надаються сторонами конфлікту та аргументують їхню позицію по справі і тим самим надають судді можливість вивчити обставини, які спричинили конфлікт. Процес доказування та докази, які надаються в обґрунтування позиції сторін, використовуються сторонами для того, щоб довести свою правоту в конфліктних правовідносинах і захистити чи відновити свої права. Від якості та повноти поданих доказів, залежить майбутня позиція суду у вирішенні цього конфлікту між сторонами і прийняття мотивованого рішення» [285].

Одним із найактивніших суб'єктів у сфері справ, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення є представник. Інститут представництва за своєю юридичною природою має різноспрямований характер, обумовлений його процесуальним положенням, оскільки представники з одного боку можуть заміняти собою позивачів та третіх осіб в судовому засіданні (ч. 1 ст. 58 ЦПК України), а з іншого – вони здійснюють одночасно професійний захист їх інтересів, оскільки за своїм процесуальним статусом вони не мають права претендувати на предмет спору, а відтак вони захищають інтереси лише свого довірителя.

В цій частині К. Б. Дрогозюк обґрунтовано відносить представників учасників справи до кола суб'єктів доказування у цивільному процесі,

відмежовуючи їх від інших учасників цивільного процесу (свідків, експертів, спеціалістів, перекладачів), які на думку вченої «не є суб'єктами доказування, оскільки вони тільки сприяють вирішенню справи по суті та не здійснюють ніяких дій щодо доказування» [40, с. 8]. З такою позицією погоджується і Н. Волкова, яка пов'язує «доказову правосуб'єктність» представника із законодавчим наділенням його усіма правами і обов'язками особи-довірителя [30, с. 22].

В той же час, інститут представництва в ході судового процесу може тимчасово змінювати свій процесуальний статус, оскільки за згодою представника останній може бути допитаний як свідок «про відомі йому обставини, що мають значення для справи» (ч. 1 ст. 92 ЦПК України) [305].

Законодавець сьогодні не дає, а відтак і не закріпляє в ЦПК України поняття представництва. З цих підстав поняття представництва сприймається на рівні конверсійних суджень. Так, одні вчені стверджують, що представництво – це процесуальна діяльність особи, яка спрямована на захист суб'єктивних прав та законних інтересів [308, с. 96]. Другі не розглядають представників як суб'єктів процесу, посилаючись на те, що вони не мають власного юридичного інтересу, а їх права мають походження від прав інших осіб [58, с. 62]. Треті вказують на те, що процесуальні права, які зазначаються довірителем в довіреності, не є «передачею» таких «прав», це не є створення нових прав, які походять від прав довірителя, це є простим легітимним дозволом довірителя своєму представникові користуватися певним обсягом своїх процесуальних прав в судовому засіданні, використовуючи лише той перелік процесуальних прав, які зазначені в його довіреності чи договорі, оскільки саме на використання цих прав представник отримав дозвіл від довірителя, бо власних процесуальних прав представник не має [329, с. 213].

Разом з тим, іноді суди безпідставно ототожнюють представника та сторону цивільної справи, яку той представляє, формулюючи таке ототожнення у своїх

рішеннях та ухвалах. Прикладом цього є ухвала Городоцького районного суду Хмельницької області від 25.08.2020 року, постановлена у справі № 672/550/20. У даній справі інтереси приватного підприємства «Аграрна компанія 2004» представляв адвокат Лозюк С. Ф., який подав до суду заяву про відмову від позову, прохаючи закрити провадження у справі. Задовольняючи дане клопотання, суд у своїй ухвалі зазначив, що учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд і дане право визначено в ч. 3 ст. 13 ЦПК України. В той же час, підсумовуючи своє рішення, суд вказав: «З огляду на наведене, суд вважає за можливе прийняти відмову представника позивача ОСОБА_2 від вищезазначеного позову, оскільки останній саме таким чином вирішив розпорядитися своїми правами» [274].

Таке формулювання заключного висновку ухвали суду, на наш погляд, є некоректним із процесуально-правової точки зору, оскільки представник у цивільному процесі, незалежно від свого статусу (адвокат, законний представник, прокурор) розпоряджається виключно правами свого довірителя щодо предмету позову, оскільки будь-яке судове рішення породжує, змінює або припиняє певні права виключно позивача та відповідача і жодним чином не впливає на права представника. Отже, повноваження представників є похідними від процесуальних прав та обов'язків довірителя, що вбачається із норми ч. 1 ст. 64 ЦПК України.

Інститут представництва за своїм суб'єктивним складом сьогодні звужено до двох суб'єктів: адвокатів та законних представників. Останні представляють інтереси малолітніх осіб віком до чотирнадцяти років, а також недієздатних фізичних осіб чи осіб, цивільна дієздатність яких обмежена (ст. 59, ч. 1 та 3 ст. 60 ЦПК України). В цій частині можна стверджувати, що у випадку представництва інтересів сторони земельно-орендного спору адвокатом, суб'єктами доказового процесу у такій справі є як учасник справи, інтереси якого представлено, так і адвокат. Відносно ж категорії малолітніх осіб віком до чотирнадцяти років та

недієздатних фізичних осіб, а також осіб, що обмежені в цивільній дієздатності, застосування вказаного статусу, на наш погляд, буде помилковим. Даний висновок ґрунтується на юридичній категорії цивільної процесуальної дієздатності, яка за ч. 1 ст. 47 ЦПК України визначена як здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді. Вказану правомочність згідно наведено вище норми мають фізичні особи, які досягли повноліття, а також юридичні особи.

Разом з тим, за ч. 2 ст. 13 ЦПК України суд наділений власною ініціативою та правом у питанні збору доказів, які стосуються предмета спору, лише у тому випадку, якщо реалізація таких процесуальних повноважень є необхідною для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена. Тобто, у випадку з представництвом інтересів вказаної категорії осіб, суд може «перебирати» на себе певні функції по доказуванню, оскільки останні не мають цивільної процесуальної дієздатності.

Частиною 1 ст. 45 ЦПК України визначено перелік додаткових процесуальних прав малолітніх та неповнолітніх осіб, під час розгляду справи, окрім тих, що містяться у ст. 43 ЦПК України, до яких зокрема, належить право безпосередньо або через представника чи законного представника висловлювати свою думку та отримувати його допомогу у висловленні такої думки. Тобто, з одного боку законодавець формально наділяє малолітню та неповнолітню особу загальними процесуальними правами, серед яких чільне місце посідає право подавати докази, брати участь у дослідженні доказів, ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам (п. 2 ч. 1 ст. 43 ЦПК України). В той же час, з іншої сторони за ч. 3 ст. 13 ЦПК України правом розпоряджатися своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд окрім учасників справи мають також особи, в інтересах яких заявлено вимоги, за винятком тих, які не мають процесуальної дієздатності [305].

Тобто, процесуальний закон наділяючи малолітніх та неповнолітніх осіб процесуальними правами у сфері доказування, одночасно не допускає їх прямої участі у реалізації таких правомочностей, зобов'язуючи законного представника вчиняти всі процесуальні дії від імені таких осіб. Оскільки участь особи у доказовому процесі під час розгляду цивільної справи прямо залежить від наявності в учасника цивільної процесуальної дієздатності, то відсутність останньої виключає можливість у суб'єкта мати статус учасника доказового процесу. З огляду на вищевикладене, малолітні і недієздатні особи, незважаючи на наявність прямого інтересу відносно предмета спору та формальне наділення їх загальними і спеціальними процесуальними правами, не можуть бути суб'єктами доказового процесу у справах, предметом яких є захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав та інтересів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення. Натомість, даний статус матимуть виключно їх законні представники, які хоча і не мають відношення до майнового права, яке захищається, однак наділені цивільною процесуальною правоздатністю.

Разом з тим, в ч. 2 ст. 47 ЦПК України визначено, що неповнолітні особи віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, а також особи, цивільна дієздатність яких обмежена, можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь [305]. В свою чергу, земельні правовідносини в цілому та орендно-земельні правовідносин зокрема в судовій практиці не визнаються такими, які передбачають особистої участі таких осіб, не допускаючи їх до самостійного відстоювання своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав.

Так, Олександрійський міськрайонний суд Кіровоградської області у справі № 398/3913/20 про визнання недійсними договорів оренди землі та витребування земельних ділянок залучив батька малолітніх та неповнолітнього відповідачів як

їх законного представника з метою забезпечення захисту прав останніх під час розгляду справи [288]. В іншій справі № 492/958/22 Арцизький районний суд Одеської області встановивши, що на дату подання позову відповідачка досягла лише віку 17 років, заключив, що «вона не може особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов`язки в суді (цивільна процесуальна дієздатність) оскільки не досягла повноліття» [271], залучивши до участі у справі її матір як законного представника. У справі № 587/837/21 суддя Сумського районного суду Сумської області залишив позовну заяву про визнання права власності на земельні ділянки без руху з підстав її підписання та подання від свого імені особою, якій виповнилося лише 14 років, незважаючи на те, що у позовній заяві був зазначений і законний представник [294].

Тобто, можна зробити однозначний висновок, що аналогічно як і у випадку із малолітніми та недієздатними особами, неповнолітні особи та особи, дієздатність яких обмежена, не можуть мати статусу суб'єктів доказового процесу у справах щодо захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав та інтересів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення через відсутність у них цивільної процесуальної дієздатності.

В свою чергу, малолітні, неповнолітні, недієздатні особи найчастіше стають учасниками орендно-земельних спорів через успадкування ними орендованої земельної ділянки, оформлення спадкових прав та отримання статусу власника. Такі особи, як правило, своїми діями не вчиняють жодних порушень умов договору оренди, однак через новий майновий титул залучається до цивільних спорів в обов'язковому порядку, породжуючи у своїх законних представників процесуальні права і обов'язки суб'єктів доказування.

Таким чином, інститут процесуального представництва у справах, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення характеризується: а) наявністю процесуальних прав та обов'язків, які є похідними від прав та обов'язків довірителя і які закріплюються у довіреності,

яку надає і підписує довіритель (ч. 1 ст. 62 ЦПК України); б) обов'язком представника не лише представляти інтереси свого довірителя в судових засіданнях, але і відстоювати його права та законні інтереси в ході дослідження засобів доказування в цивільному процесі.

Такі характерні особливості інституту представництва з точки зору доказів та доказування дають можливість представникам на консультаційну роботу по відношенню до орендарів та орендодавців, які виступають в цивільному процесі в якості позивачів чи відповідачів, збором доказів, складанням процесуальних документів змагального характеру: позовних заяв, відзивів, відповідей на відзив, заперечень та їх обміну на стадії підготовчого провадження, поданням доказів до суду, участі в судових засіданнях та дослідженні доказі, висловлення заяв, клопотань, заперечень, доводів та міркувань, які носять доказовий характер безпосередньо в судових засіданнях.

Разом з тим, обсяг прав представника у доказовому процесі залежить від змісту зазначених у його довіреності (договорі) правомочностей, а також вчинення ним або його довірителем певних дій, спрямованих зокрема на збір доказів. До прикладу, Гайворонський районний суд Кіровоградської області своєю ухвалою від 20.03.2023 року відмовив представнику позивача у задоволенні його клопотання про витребування оригіналу додаткової угоди до договору оренди землі з метою призначення в подальшому почеркознавчої експертизи, мотивувавши своє рішення тим, що «представником позивача не наведено жодних обґрунтувань та причин неможливості самостійного отримання зазначених доказів та не надано жодних доказів щодо підтверджень вжиття позивачем або його представником всіх заходів для отримання доказів, які просить витребувати, у позасудовому порядку, наявності перешкод у отриманні доказів без застосування повноважень суду» [273]. Тобто, суд у даній справі фактично констатував у представника позивача наявність права самостійно,

незалежно від волевиявлення його довірителя, вчиняти дії щодо збирання доказів та їх подання суду.

Таким чином, під поняттям «процесуальний представник» розуміється визначена процесуальним законом особа, якій надається право на представництво інтересів як фізичних, так і юридичних осіб в судах загальної юрисдикції на основі домовленостей, які оформляються договором, в якому довіритель дозволяє своєму представникові користуватись певним об'ємом своїх процесуальних прав та виконувати покладені на нього процесуальним законом обов'язки.

Безумовно, захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав та інтересів сторін спору, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення, здійснюють суди загальної юрисдикції, оскільки вони «у порядку цивільного судочинства» розглядають справи, що виникають із земельних правовідносин (ч. 1 ст. 19 ЦПК України). Отже, важливе місце у сфері доказового процесу займає суд, хоча «суд і не виступає суб'єктом доказування, оскільки він за допомогою логічних законів пізнання робить певні умовиводи, оцінюючи в такий спосіб засоби доказування» [12, с. 70]. За твердженням Ю. О. Рябченка, свідомість здатна накопичувати і відтворювати всі дії, факти чи обставини в їх логічній послідовності [258, с. 244], а умовивід є такою формою мислення, коли з відомих знань отримують нові знання про невідоме [269, с. 201].

Разом з тим, суд повинен не лише сприяти сторонам у наданні та поглибленні всього доказового матеріалу, а і на умовах «рівновіддаленості від сторін» – організовувати і контролювати весь доказовий процес як на стадії підготовчого провадження, з точки зору контролю за обміном процесуальними документами (позов – відзив – відповідь на відзив – заперечення – ст. 175, 178, 179, 180 ЦПК України), так і на стадії безпосереднього розгляду справи по суті (гл. 6, розділ ІІІ ЦПК України). Саме на цій стадії цивільного процесу

доказування носить безпосередній характер (ст. 213 ЦПК України), обумовлений процесуальним законодавством (параграф 3 глави 6 розділу ІІІ ЦПК України), а відтак обумовлено імперативністю щодо їх змісту в частині належності, допустимості, достовірності та достатності засобів доказування (ст. 77, 78, 79, 80 ЦПК України). При цьому, лише ті докази, які були досліджені судом в межах процесуальної форми судових засідань, набувають процесуального статусу доказів, а відтак їх зміст може бути покладено в обґрунтування правової позиції суду, яка закріплюється судом в його рішеннях. В цій частині М. М. Ясинок звертає увагу на те, що «доказування по суті є ретроспективним відтворенням історичних подій в часі і просторі на день розгляду справи по суті [330, с. 316].

Зокрема, в цивільній справі № 341/1186/20 з предметом позову про стягнення з відповідача безпідставно збережених коштів у виді орендної плати за землю, суд частково задовольнив позов Івано-Франківської окружної прокуратури в інтересах Бурштинської міської ради Івано-Франківської області, взявши до уваги доводи представника відповідача про те, що спірна земельна ділянка була остаточно сформована як об`єкт цивільних прав лише 11.01.2018 року, що виключало можливість укладення договору оренди раніше, а відповідно і безпідставне користування земельною ділянкою не мало місця до вищевказаної дати [203].

Отже, основною характеристикою суб’єкта доказування є наявність у нього законних прав особисто здійснювати процесуальну діяльність у доказовому процесі при розгляді земельно-орендного спору, яка полягає у збиранні, поданні до суду та розкритті змісту визначених процесуальним законом засобів доказування з метою відстоювання інтересів позивача або відповідача.

3.2. Особливості мотивувальної частини судових рішень судів першої, апеляційної та касаційної інстанцій у справах щодо захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення

Судове рішення, є актом завершальної стадії правосуддя, а відтак воно відображає не лише позицію конкретного судді щодо застосування норм права по відношенню до спірних правовідносин, але одночасно, ухвалюючись іменем України, слугує віддзеркаленням офіційної позиції держави відносно врегулювання земельно-орендних суперечок. За визначенням Д. М. Сібільова, рішення суду розглядається як акт концентрації доказової діяльності, примусового застосування способу чи способів захисту права в форматі владно-розпорядчого припису [261, с. 201].

Завданням судової гілки влади є безумовне утвердження принципу верховенства права та зміцнення довіри громадянського суспільства до законодавчої та виконавчої гілок влади через ухвалення обґрунтованих, мотивованих та законних судових рішень. Найкращим відображенням успішної реалізації вищезазначеної мети є відсутність факту апеляційного оскарження судового рішення всіма учасниками справи, що свідчить про безумовну згоди позивача, відповідача та третіх осіб (якщо такі брали участь у справі) з позицією суду по урегулюванню їх спору та присудженими зобов'язаннями майнового або немайнового характеру. Разом з тим, в національній судовій практиці у більшості випадків сторони справи активно користуються процесуальним правом подання апеляційної, а в подальшому – і касаційної скарги.

Звісно ж, право апеляційного оскарження судового рішення суду першої інстанції входить до переліку основних засад (принципів) цивільного судочинства (п. 8 ч. 3 ст. 2 ЦПК України) та конституційних засад судочинства в

цілому (п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України) [65]. Конституційний Суд України у загальновідомому рішенні по справі про забезпечення апеляційного оскарження ухвал суду відзначив, що «встановлене законодавством апеляційне оскарження судових рішень є складовою права кожного на судовий захист, оскільки перегляд таких рішень в апеляційному порядку гарантує відновлення порушених прав і охоронюваних законом інтересів людини і громадянина [217, с. 9–10]. Однак, активне використання вказаного принципу на практиці в більшій мірі свідчить про високий рівень недовіри суспільства до судів першої інстанції та категоричну незгоду із встановленими судом фактичними обставинами справи, їх кваліфікацією через застосування норм матеріального права.

Так, за даними судової статистики кількість переглянутих судових рішень в апеляційному порядку в 2023 році у справах, що виникли із правовідносин оренди землі, склала 802 одиниці. З них лише 463 рішення було залишено без змін (тобто, трохи більше, ніж 57%), решту ж було скасовано та змінено. При цьому, відсоток ухвалених апеляційною інстанцією нових рішень по суті позовних вимог від кількості скасованих рішень склав більше 73 % (250 рішень з 339) [46], що об'єктивно є занадто низьким показником рівня якості судочинства в судах першої інстанції. Нажаль, така тенденція зберігалася і в минулих роках. Так, у 2022 році з 534 справ, у яких вирішувався земельно-орендний спір, лише у 304 з них судові рішення були залишені апеляційною інстанцією без змін, а з 230 скасованих та змінених судових рішень у 169 справах апеляційних суд ухвалив нові рішення по суті спору (тобто 73,4 %) [45]. У свою чергу, в 2021 році із 719 апеляційних скарг було задоволено 279, а відсоток ухвалених нових рішень склав 75,6 % [44].

В цьому зв'язку І. Котюк та О. Котюк слушно зауважують, що «обнадійливою тенденцією сучасного судочинства України є здійснення його з урахуванням загальновизнаних міжнародних стандартів у цій сфері, які, зокрема, орієнтують і на використання в його ході приписів, відомих ще з часів розквіту

римського права, й одним із яких є принцип «jura novit curia» [68, с. 18]. В той же час, за висновком вказаних науковців, зміст даної формули римського права по відношенню до сучасного правосуддя полягає не у тому, щоб грайливо констатувати вислів «суд знає закони», а імперативну вимогу, згідно з якою «рішення суду повинні базуватися на належній юридичній кваліфікації фактичного змісту конкретних правовідносин й ухвалюватися в суворій відповідності до вимог закону» [68, с. 21].

Цивільне процесуальне законодавство визначає вимоги до змісту будь-якого судового рішення, вказуючи на невід'ємні його складові: вступну, описову, мотивувальну і резолютивну частини (ч. 1 ст. 265 ЦПК України) та нормативно закріплюючи юридичну сутність кожної з них. Серед чотирьох перелічених вище елементів найбільший науковий та практичний інтерес становить саме мотивувальна частина рішення суду, оскільки згідно з ч. 4 ст. 265 ЦПК України її змістовне наповнення складають: 1) встановлені судом фактичні обставини справи з відсиланням на ті засоби доказування, на підставі яких їх було встановлено, а також зазначення суті спірних правовідносин; 2) перелік доказів, які були відхилені судом з мотивуванням невзяття їх до уваги; 3) мотивована оцінка судом всіх стосовних до предмета спору аргументів кожного учасника справи, якими ті обґрунтовують свої позовні вимоги та заперечення проти їх задоволення; 4) висновок суду про те, чи встановлено факт порушення, невизнання, або оспорення прав, свобод чи інтересів особи, яка звернулась до суду за їх захистом та чи саме відповідач посягнув на зазначені блага; 5) вказівку на норми права, якими суд мотивував своє рішення по суті спору; 6) перелік тих норм права, які суд не застосував при вирішенні спору, незважаючи на те, що сторони посилались на них, як на підставу своїх вимог чи заперечень, з наведенням відповідних мотивів їх відхилення.

Тобто, мотивувальна частина будь-якого судового рішення з усіх інших його структурних складових, найбільш повно відображає процес судового

доказування та правозастосування щодо конкретної спірної ситуації, будучи «процесуальним маркером» дотримання вимог законності і обґрунтованості судового рішення. Вказана складова відноситься до виключної інтелектуально-правової діяльності окремого судді, який на підставі поданих доказів, пояснень сторін, їх представників, свідків, експертів, формулює у справі власні висновки, спираючись на відповідне законодавство, яке на його думку, підлягає застосуванню.

Суддя Верховного Суду О. Кібенко, торкаючись питання стандартів написання судового рішення, наголосила, що почати писати мотивувальну частину рішення є найбільш складним етапом правосуддя, оскільки це вимагає від судді «перетворити хаос у голові (де перемішалися доводи сторін, законодавство, судова практика, власні міркування) у впорядкований та зрозумілий читачеві текст» [61]. З даним твердженням повністю погоджуються Р. Хофер та Н. Нетесайм, зазначаючи, що «Мистецтво написання судових рішень більшою мірою, ніж у будь-якій іншій частині рішення, проявляється в обґрунтуванні або мотивувальній частині» [301, с. 14].

Як відзначає О. М. Перунова, «Складність викладення судового рішення полягає в його багатогранності, яка до нього входить, суддя повинен при його складанні мати на увазі як застосування законодавства так його оформлення з додержанням великої кількості методологічних способів і прийомів. Висновком його викладення повинно бути законне і обґрунтоване судове рішення, яке б задовольнило усіх учасників цивільної справи» [98, с. 118].

Вимоги щодо змістовного наповнення мотивувальної частини судового рішення вперше були сформульовані у постанові Великої Палати Верховного Суду від 16 грудня 2021 року у справі № 11-164сап21. Зокрема, свідченням вмотивованості судового рішення у розумінні Великої Палати є наступні фактори: 1) доводи та міркування сторін (учасників) судового процесу були належним чином оцінені та враховані або відхилені судом на підставі конкретно

визначених мотивів; 2) усім зібраним у справі доказам (зібраним судом або поданим учасникам справи) було надано належну правову оцінку; 3) надано обґрунтування прийняття (врахування) та відхилення кожного доказу; 4) наведені норми права, якими урегульовані спірні правовідносини, з наданням обґрунтування того, чому ті чи інші правові норми мають бути застосовані у конкретній спірній ситуації, враховуючи попередні два пункти [105].

В цій частині слід зауважити, що з аналізу судової практики у справах, предметом яких є захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення, вбачається два основних підходи до формулювання мотивувальної частини судових рішень: шаблонний та індивідуальний. Вказані аспекти стосуються не лише обґрунтування норм права, суд які застосував, вирішуючи спір, але і висновків щодо змісту спірних правовідносин.

Шаблонний підхід полягає у запозиченні юридичної аргументації мотивувальної частини судового рішення із змісту іншого судового акту, ухваленого в іншій, аналогічній за своїм предметом спору справі, яка була ухвалена цим же складом суду, або ж іншим складом цього ж суду чи взагалі іншим судом першої інстанції. Як правило, він найчастіше застосовується у справах, розглянутих за правилами спрощеного позовного провадження та у спорах незначної складності. При цьому, в більшій мірі він характерний для судів першої інстанції і лише подекуди використовується апеляційними і касаційними судами.

Слід зауважити, що використання різними судами усталених словосполучень і виразів на кшталт «судом встановлені наступні правовідносини» [249], [213], «суд дійшов висновку, що позовні вимоги слід задовольнити» [216], [202], «позивачем не доведено порушення його прав» [212], [237] тощо не можна розцінювати як вид застосування шаблонності у формулюванні мотивувальної частини судового рішення оскільки такі фрази є

загальновживаними і лише допомагають формулювати позицію суду у справі. Шаблонним же є підхід, коли запозичено без змін цілі речення, окремі абзаци або навіть кілька абзаців.

Індивідуальний підхід є прямо протилежним шаблонному та полягає у формулюванні змісту мотивувальної частини рішення на власний розсуд без використання усталених виразів, словосполучень або речень. В цій частині у п. 33 Висновку № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень зазначено, що «кожен суддя може обрати власний стиль та структуру або використовувати стандартизовані моделі, якщо такі існують» [25]. Розширюючи дану тезу, автори «Посібника з написання судових рішень» (2016) зауважують, що суддя при формулюванні змісту судового рішення, не зв'язаний наявними в комп'ютерній програмі діловодства шаблонами і має змогу обрати власний, індивідуальний стиль, який забезпечуватиме надання відповідей на всі питання, які вимагає від нього процесуальний закон [71, с. 51].

В той же час, прикладом застосування шаблонного підходу можна, зокрема, назвати судові рішення у окремих справах про визнання недійсним договору оренди землі. Так, якщо ознайомитись із рішеннями Піщанського районного суду Вінницької області від 11 квітня 2023 року у справі 142/10/20 та від 24 квітня 2023 року у справі № 142/6/20, то можна помітити, що їх мотивувальні частини, кожна з яких складається із більше ніж 56 абзаців, дослівно повторюються (за виключенням чисельних показників площ спірних земельних ділянок, календарних дат укладення договорів оренди, направлення і отримання кореспонденції сторонами, календарних дат реєстрації права оренди тощо) і лише три абзаци є відмінними за своїм змістом, незважаючи на те, що як відповідачі, так і договори оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення у даних справах були різними. Зокрема, аналогічними за текстом у вказаних рішеннях є не лише опис диспозицій норм права, які застосував суд із вказівкою

мотивів їх застосування, але і оцінка наведених учасниками справи аргументів. Так, яскравим прикладом шаблонного підходу є наступне, спільне для обох судових рішень, речення мотивувальної частини: «…ОСОБА_1 надіслала на адресу СВКП «Колос» лист-повідомлення про відмову у поновленні договору оренди, в якому вимагає від орендаря СВКП «Колос» повернути належну їй земельну ділянку та припинити психологічний тиск, що підтверджується копією фіскального чеку про відправлення рекомендованого листа…» (абз. 12 резолютивної частини рішення у справі № 142/10/20) [228]. Аналогічне речення у справі № 142/6/20 сформульоване наступним чином: «…ОСОБА_1 знову надіслав на адресу СВКП «Колос» лист-повідомлення про відмову у поновленні договору оренди, в якому вимагає від орендаря СВКП «Колос» повернути належну йому земельну ділянку та припинити психологічний тиск, що підтверджується копією фіскального чеку про відправлення рекомендованого листа…» (абз. 13 резолютивної частини рішення у справі № 142/6/20) [229]. Провадження у вказаних справах тривали більше двох років і очевидно, що в обох випадках позов було задоволено повністю. При цьому, обидва рішення набрали законної сили без їх апеляційного оскарження.

У розглянутих випадках судової практики передумовами до застосування шаблонного підходу були: а) розгляд обох справ в одному суді одним і тим же складом суду (обидва спори вирішені головуючим суддею Щербою Н. Л.); б) подання позовів одним і тим же відповідачем; в) однотипний характер позовних вимог у сфері земельно-орендних правовідносин.

Протилежним до попереднього прикладу шаблонного формулювання змісту мотивувальної частини судового рішення у досліджуваній категорії спорів є справи № 581/1036/23 та № 581/52/24 про стягнення невиплаченої орендної плати, що розглядалась одним і тим же складом Липоводолинського районного суду Сумської області та участь у яких брав один і той же відповідач. В обох справах представником різних позивачів був один і той же адвокат, який від імені

своїх довірителів заявив однотипні позовні вимоги про стягнення пені, інфляційних втрат та 3% річних за прострочення виплати орендної плати. Незважаючи на ідентичність спірних правовідносин та значний відсоток подібності у формулюванні змісту мотивувальної частини судових рішень (зокрема, щодо зазначення норм права, які застосував суд, та мотивів їх застосування), суд зробив різні висновки щодо задоволення позовних вимог. Зокрема, у обох справах суд самостійно обрахував розмір коефіцієнтів інфляції, 3% річних та пені, за результатами чого у справі № 581/52/24 задовольнив позовні вимоги у розрахованому ним розмірі [220]. В той же час, вирішуючи аналогічний земельно-орендний спір у справі № 581/1036/23 суд, скориставшись нормою 3 статті 551 ЦК України, зменшив розмір пені через його перевищення розміру основної заборгованості за договорами оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Крім того, частково задовольняючи позовні вимоги у справі № 581/1036/23, суд звернув увагу на занижений розрахунок позивачем інфляційних втрат за 2021 та 2022 роки (у порівнянні з тим, який обрахував суд), однак, врахувавши принцип диспозитивності – не вийшов за межі позовних вимог, ухваливши присудження заявлених у позовній заяві сум [221].

Як бачимо, в останньому прикладі судової практики було поєднано шаблонний та індивідуальний підходи до формулювання мотивувальної частини судових рішень, що мало результатом різні остаточні висновки щодо обґрунтованості позовних вимог в аналогічних справах за своїм предметом та характером позовних вимог. Індивідуальність підходу, при цьому, була виражена у деталізації здійснених судом розрахунків у кожній окремо взятій справі та формулюванням заключних умовиводів по суті спору.

Використання шаблонного підходу до підготовки змісту судових рішень може мати наслідком допущення описок, помилок, використання нечинного

законодавства або неактуальної судової практики, що негативно позначиться на остаточному результаті вирішення земельно-орендного спору.

Як приклад, можна навести один із висновків мотивувальної частини постанови Кропивницького апеляційного суду у справі № 389/2280/22, предметом якої були позовні вимоги про усунення перешкод у користуванні земельною ділянкою сільськогосподарського призначення та скасування державної реєстрації права оренди землі. Мотивуючи свою постанову про залишення апеляційної скарги без задоволення, суд апеляційної інстанції, з метою роз'яснення суті значення преюдиційності судового рішення, зазначив: «Велика Палата Верховного Суду у постанові від 03 липня 2018 року у справі № 917/1345/14 (провадження № 12-144гс18) зазначила, що преюдиційне значення у справі надається обставинам, встановленим судовим рішенням, а не правовій оцінці таких обставин, здійсненій іншим судом. Преюдицію утворюють виключено ті обставини, які безпосередньо досліджувалися і встановлювалися судом, що знайшло своє відображення у мотивувальній частині судового рішення. Преюдиційні факти відрізняються від оцінки іншим судом обставин справи.» [145]. Аналогічний за змістом висновок містять також: постанова Черкаського апеляційного суду від 26 травня 2023 року у справі № 695/1038/22 [154], постанова Львівського апеляційного суду від 25 квітня 2023 року у справі № 465/2073/21 [147], постанова Київського апеляційного суду від 13 червня 2023 року у справі № 369/3999/22 [142], постанова Чернівецького апеляційного суду від 25 січня 2022 року у справі № 720/198/21 [155].

Разом з тим, вказаний висновок є невірним в частині номера справи, яка була розглянута Великою Палатою Верховного Суду, оскільки будь-якого рішення (постанови, ухвали) у справі з номером 917/1345/14 взагалі не існує в Єдиному державному реєстрі судових рішень. Натомість зазначений висновок щодо правильного застосування норм права в частині застосування преюдиційних фактів дійсно було сформульовано Великою Палатою у її постанові від 03 липня

2018 року. Однак, вказана постанова була прийнята у справі № 917/1345/17, провадження у якій здійснювалось Господарським судом Полтавської області [101].

Тобто, описка в номері справи, в даному випадку, не була допущена особою, яка друкувала текст постанови, механічно, а стала результатом шаблонного копіювання суддями (або їх помічниками) перелічених вище судів апеляційної інстанції раніше вже сформульованого висновку без перевірки його змісту. З огляду на це, можна стверджувати, що при ухваленні зазначених вище постанов судді не звертались безпосередньо до тексту Постанови Великої Палати Верховного Суду від 03 липня 2018 року у справі № 917/1345/17 (провадження № 12-144гс18), не досліджуючи всі обставини вказаної справи та не співставляючи їх із сформульованими висновками щодо правильного застосування норм права.

В той же час, слід відзначити, що аналогічна описка була шаблонно використана і Касаційним цивільним судом у інших його постановах, зокрема: від 15 листопада 2023 року у справі № 442/8622/19 [124], від 30 листопада 2022 року у справі № 676/6109/19 [136], від 01 лютого 2023 року у справі № 676/6114/19 [113]. Тобто, переглядаючи справу в касаційному порядку, Верховний Суд, через шаблонне запозичення юридичного висновку, фактично застосував помилкову правову аргументацію, не перевіривши висновки своєї ж раніше ухваленої постанови. Вказане, на наш погляд, абсолютно не корелюється із суттю касаційного провадження у цивільному процесі, яка на думку М. М. Гудими, полягає у винятковій можливості перегляду судових рішень першої і апеляційної інстанції лише задля забезпечення єдності судової практики, шляхом перевірки судом касаційної інстанції додержання нижчими судами норм матеріального і процесуального права при прийнятті ними відповідних рішень [37, с. 258]. Шаблонний підхід у діяльності Верховного Суду, на наш погляд, не спряє реалізації завдань цивільного судочинства, так як за твердженням судді

Конституційного Суду України М. А. Маркуш «за своєю правовою природою конституційна засада забезпечення касаційного оскарження рішення суду – це процесуальна засада, яка є вимогою до діяльності суду (до судочинства) та безпосередньо зв'язана з цілями судочинства, реалізація якої забезпечує гарантії їх досягнення» [93, с. 21–22].

Таким чином, вказаний приклад детально показує негативний вплив шаблонного підходу до формування резолютивної частини судового рішення на судову практику апеляційної та касаційної інстанцій, який відобразився в неточному формулюванні правового обґрунтування позиції суду щодо різних земельних спорів.

В той же час, як шаблонний, так і індивідуальний підходи до формулювання мотивувальної частини судових рішень суду першої інстанції не можна охарактеризувати виключно негативно або позитивно, оскільки кожен із них має свої переваги і недоліки. При цьому, індивідуальний підхід повністю не гарантує ухвалення законного і обґрунтованого рішення, а шаблонний – не має своїм безумовним наслідком невірне встановлення обставин справи.

Зокрема, застосування шаблонного підходу: а) сприяє економії процесуального часу суду; б) сприяє виникненню єдиної правозастосовчої практики через використання однотипного підходу до вирішення однотипних цивільних спорів. В свою чергу, до негативних аспектів шаблонного викладення мотивувальної частини рішення суду слід віднести: 1) високу ймовірність судової помилки щодо певних обставин справи через невірне тлумачення спору як подібного до спору із попередньої цивільної справи, неуважне ставлення до деталей справи та доказів, що в ній містяться; 2) імовірність невірної юридичної кваліфікації спірних правовідносин через зміну законодавства або судової практики Верховного Суду через відсутність перевірки їх актуальності станом на дату ухвалення судового рішення; 3) загрозу «застою» у професійному розвитку судді як фахівця у галузі права через використання напрацьованих раніше

висновків або чужих напрацювань; 4) ймовірність дублювання раніше допущених помилок технічного, арифметичного чи пунктуаційного характеру.

Індивідуальний підхід до формулювання мотивувальної частини рішення у кожному судовому провадженні, хоча і не сприяє економії процесуального часу, однак підкреслює індивідуальність судді, виокремлюючи його як професіонала у власній справі серед інших колег. На думку Р. Куйбіди та О. Сироїд «суддя повинен прагнути індивідуальності стилю своїх рішень» [71, с. 131], що на наш погляд, є цілком доречним з точки зору статусу судового рішення як індивідуального акту правосуддя. В той же час, індивідуальний підхід не повинен ускладнювати розуміння мотивувальної частини судового рішення. В цьому взаємозв'язку доцільно звернутись до висновків Верховного Суду, сформульованих у його постанові від 09 червня 2023 року у справі № 761/14615/21). Так, за позицією суду касаційної інстанції «всі судові рішення повинні бути зрозумілими, викладеними чіткою і простою мовою і це є необхідною передумовою розуміння рішення сторонами та громадськістю; для цього потрібно логічно структурувати рішення і викласти його в чіткому стилі, доступному для кожного; судові рішення повинні, у принципі, бути обґрунтованим; у викладі підстав для прийняття рішення необхідно дати відповідь на аргументи сторін та доречні доводи, здатні вплинути на вирішення спору; виклад підстав для прийняття рішення не повинен неодмінно бути довгим, оскільки необхідно знайти належний баланс між стислістю та правильним розумінням ухваленого рішення» [118].

Отже, як шаблонний, так індивідуальний підхід можуть мати місце при формулюванні мотивувальної частини судових рішень у справах щодо захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення, однак у апеляційному та касаційному провадженнях, на наша погляд, шаблонне викладення тексу акту суду повинно бути мінімізованим.

Дослідження в рамках даного підрозділу дисертації мотивувальної частини судового рішення, з точки зору оцінки засобів доказування, є важливим зокрема і тому, що саме у ній найбільш повно має бути розкритий процес доказування у справах щодо захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення. Це вбачається і зі змісту підпунктів 1, 2 ч. 4 ст. 265 ЦПК України, за якими у мотивувальній частині рішення зазначаються: фактичні обставини, встановлені судом, та зміст спірних правовідносин, з посиланням на докази, на підставі яких встановлені відповідні обставини, а також докази, відхилені судом, та мотиви їх відхилення.

Як вже зазначалось вище, кожен суддя має право самостійно обрати той стиль викладення тексту судового рішення, який буде вважати за потрібне. В той же час, у питанні доказової аргументації судовою практикою напрацьовані певні правила, дотримання яких є обов'язковим для ухвалення законного і обґрунтованого судового рішення у земельно-орендних спорах. Вказані правила отримали назву «стандарти доказування», формування яких здійснюється в основному під впливом практики Великої Палати Верховного Суду.

Зокрема, за висновками постанови Верховного Суду від 22 квітня 2021 року у справі № 904/1017/20 важливим елементом змагальності процесу є стандарти доказування, тобто, спеціальні правила, якими суд має керуватися при вирішення справи. Ці правила дозволяють оцінити, наскільки вдало сторони виконали вимоги щодо тягаря доказування і наскільки вони змогли переконати суд у своїй правовій позиції, що робить оцінку доказів більш алгоритмізованою та обґрунтованою. На сьогодні у праві існують такі основні стандарти доказування: «баланс імовірностей» (balance of probabilities) або «перевага доказів» (preponderance of the evidence); «наявність чітких та переконливих доказів» (clear and convincing evidence); «поза розумним сумнівом» (beyond reasonable doubt) (пункти 102–203 постанови) [129].

Крім того, Велика Палата Верховного Суду у своїй постанові від 18 березня 2020 року (справа № 129/1033/13-ц) сформулювала так звану «концепцію негативного доказу», згідно з якою певна обставина не може вважатися доведеною, допоки інша сторона її не спростує, оскільки за такого підходу принцип змагальності втрачає сенс. Дана правова позиція ґрунтується на покладенні тягаря доказування на сторони спору, що водночас не має для суду імперативного обов`язку вважати доведеною та встановленою обставину, про яку стверджує сторона. Означену обставину, за висновком Великої Палати, треба доказувати таким чином, аби реалізувати стандарт більшої переконливості, за яким висновок про існування стверджуваної обставини з урахуванням поданих доказів видається вірогіднішим, ніж протилежний [106].

Концепція негативного доказу підлягає застосовуванню при вирішенні будь-якої цивільної справи позовного провадження і спори, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення, не є виключенням із загального правила.

Прикладом вірного застосування вказаного підходу можна назвати рішення Юр'ївського районного суду Дніпропетровської області у справі № 198/143/24 за позовом ОСОБА_1 до Фермерського господарства МЮД, Фермерського господарства АНТОНІНА-2008, про розірвання договору оренди земельної ділянки. Відмовляючи у задоволенні позовних вимог, суд у мотивувальній частині рішення суду зазначив, що позивачка, ставлячи питання про розірвання додаткової угоди до договору оренди землі від 13.03.2012 року, не надала на підтвердження своїх позовних вимог жодних доказів на підтвердження того факту, що таку угоду вона не підписувала, а відповідно – і не мала волевиявлення на вчинення оспорюваного правочину. Клопотання позивачки про проведення судової почеркознавчої експертизи не було розцінене судом як реалізація нею свого обов'язку по доказуванню, оскільки у ньому сторона спору прохала поставити тільки питання про справжність її підпису лише

на договорі оренди землі від 13.03.2012, а не на спірній додатковій угоді. Суд також звернув увагу на невірне обрання особою способу захисту свого права, так як навіть у разі доведення факту непідписання додаткової угоди, у суду все одно не було підстав до задоволення такого позову, оскільки «відсутність волевиявлення сторони на укладення договору (додаткової угоди до договору) є підставою для визнання його неукладеним, а не для розірвання договору» [255].

Вирішуючи інший земельно-орендний спір, що виник у справі № 383/453/24, Бобринецький районний суд Кіровоградської області також звернувся до концепції негативного доказу при формулюванні мотивувальної частини свого рішення. Підставою позову, в даному випадку, було зазначено істотне порушення орендарем умов договору оренди землі через несплату орендної плати за період з 01.01.2021 року по 01.01.2024 року. На підтвердження своїх вимог позивачка в додатках до позову надала лише примірник своєї заяви, адресованої відповідачу, в якому повідомила факт набуття нею права власності на орендовану земельну ділянку в порядку спадкування і просила надати їй копію договору оренди та розрахунки нарахування і виплат орендної плати за період з 01.01.2021 року по 01.01.2024 року. В той же час, суд зауважив, що «Обґрунтовуючи позовні вимоги, позивач у позовній заяві лише зазначає, що не отримувала оренду плату від відповідача, разом з тим, не посилається на відповідні докази, які б могли підтвердити цю обставину… Наданий доказ не може бути належним та достатнім, оскільки не містить в собі інформації щодо предмета доказування. Інших доказів, які б доводили викладені в позовній заяві обставини, позивачем не надані. Позивачем не було використано право на витребування доказів, які не в змозі надати, в тому числі від відповідача щодо нарахування та виплати орендної плати» [196]. Слід зазначити, що у даній справі відповідач не подавав відзиву на позовну заяву та, відповідно, не заперечував проти задоволення позову. Однак, самого факту відсутності доказів з боку позивача для суду було достатньо для висновку про необґрунтованість позовних вимог.

В обох розглянутих прикладах судової практики суди першої інстанції достатньо повно і вичерпно аргументували свою позицію щодо наявних недоліків процесу доказування зі сторони позивача, посилаючись на процесуальні норми, що регламентують обов'язок доказування, зазначаючи факт його невиконання стороною спору та акцентували увагу на невикористанні позивачем наданий йому ЦПК України всіх процесуальних можливостей по збору, наданню і витребуванню доказів. Крім того, у вказаних справах суди в мотивувальній частині своїх рішень розкрили зміст наявних у справі засобів доказування та надали їм оцінку на предмет належності, допустимості, достовірності та достатності.

Разом з тим, в практиці вирішення земельно-орендних спорів є і рішення, в яких суд просто констатує недоведення стороною-позивачем своїх позовних вимог без деталізації у мотивувальній частині свого рішення наявних у справі доказів, відмовляючи у задоволення позову.

Прикладом такої ситуації слугує судове рішення у цивільній справі № 683/4348/23, яка перебувала у провадженні Старокостянтинівського районного суд Хмельницької області суду. Зокрема, відмовляючи у задоволенні позовної вимоги про розірвання договору оренди земельної ділянки, суд обмежився лише наступним формулюванням: «Суд вважає, що позивач та його представник не довели істотного порушення орендарем умов договору, а тому позов в цій частині не підлягає до задоволення. У зв`язку із відмовою у розірванні договору оренди землі, суд відмовляє у скасуванні її державної реєстрації від 29.01.2008 року за № 040874700192 договору оренди землі б/н від 20.12.2007 року» [242]. Вказане судове рішення 12.09.2024 року набрало законної сили без його апеляційного оскарження.

Тобто, суд першої інстанції констатував факт недоведення позовних вимог без розкриття у мотивувальній частині свого рішення аналізу змісту наданих сторонами (як позивачем, так і відповідачем) доказів. По суті, у змісті вказаного

рішення взагалі не було розкрито процес доказування, оскільки: 1) не вказано повного переліку доказів, якими сторони у справі обґрунтовували свої вимоги і заперечення; 2) не зазначено чи вживали учасники справи будь-які процесуальні заходи, пов'язані із доказуванням (подавали клопотання про витребування чи забезпечення доказів, призначення експертиз, допит свідків, долучення додаткових доказів, тощо); 3) не проведено оцінку наявних у справі засобів доказування на предмет їх належності, допустимості, достовірності та достатності; 4) не вказано, які докази були взяті до уваги судом, а які – відхилені, з розкриттям підстав їх відхилення. Як висновок, мотивувальна частина рішення у вказаній справі взагалі не містить відображення процесу змагальності сторін даної справи та не дає змоги зрозуміти мотиви ухвалення судом свого рішення, які у доказовому процесі можна класифікувати наступним чином: а) позивачем взагалі не надано жодних доказів на підтвердження своїх вимог; б) надані позивачем і його представником докази були відхилені як неналежні, недопустимі, недостовірні, або ж у своїй сукупності виявились недостатніми для ухвалення рішення на його користь; в) клопотання позивача про витребування доказів чи їх забезпечення не були задоволені через їх необґрунтованість, що унеможливило отримання ним відповідних доказів на підтвердження позовних вимог; г) надані відповідачем докази виявились більш переконливими, аніж докази позивача. Вказані обставини на наш погляд, унеможливлюють оцінку зазначеного судового рішення як обґрунтованого і такого, в якому суд дотримався всіх стандартів доказування.

В той же час, неналежне обґрунтування мотивувальної частини судового рішення є підставою до його зміни в апеляційному провадженні, що передбачено ч. 4 ст. 376 ЦПК України, згідно з якою зміна судового рішення може полягати в доповненні або зміні його мотивувальної та (або) резолютивної частин.

Так, Вінницький апеляційний суд 10 серпня 2022 року своєю постановою у справі № 127/2783/22 змінив рішення Вінницького міського суду Вінницької

області від 29 червня 2022 року, виклавши мотивувальну частину рішення в редакції своєї постанови. За обставинами справи спір виник між орендарем земельної ділянки сільськогосподарського призначення та Головним управлінням Держгеокадастру у Вінницькій області щодо передачі такої земельної ділянки в комунальну власність Тульчинській міській раді Вінницької області земельні ділянки зі зміною її кадастрового номера. Відмовляючи в задоволенні даного позову, суд першої інстанції зробив висновок про те, що відповідач, будучи лише розпорядником державних земель сільськогосподарського призначення, водночас не є власником спірної ділянки, а тому внесення змін до договору оренди землі або ж прийняття будь-яких рішень стосовно розпорядження земельною ділянкою знаходиться поза межами його компетенції [201]. Разом з тим, переглядаючи дану справу в апеляційному порядку, Вінницький апеляційний суд визнав правильними встановлені в мотивувальній частині рішення висновки, однак не погодився з обґрунтуванням підстав відмови в задоволенні позову. Суд апеляційної інстанції вважав, що Вінницький міський суд Вінницької області повинен був мотивувати своє рішення фактом пред`явленням позову до неналежного відповідача та навести відповідну аргументацію у мотивувальній частині ухваленого ним рішення [139].

Безумовно, в судовій практиці щодо вирішення земельно-орендних спорів національні суди, відносно вимог обґрунтованості мотивувальної частини свого рішення, посилаються на напрацьований Європейським судом з прав людини принцип у справі «Проніна проти України», за яким «пункт 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зобов`язує суди давати обґрунтування своїх рішень, але це не може сприйматись як вимога надавати детальну відповідь на кожен аргумент. Межі цього обов`язку можуть бути різними в залежності від характеру рішення. Крім того, необхідно брати до уваги, між іншим, різноманітність аргументів, які сторона може представити в суд, та відмінності, які існують у державах-учасницях, з огляду на положення

законодавства, традиції, юридичні висновки, викладення та формулювання рішень. Таким чином, питання, чи виконав суд свій обов`язок щодо подання обґрунтування, що випливає зі статті 6 Конвенції, може бути визначено тільки у світлі конкретних обставин справи» [120].

Роз'яснюючи суть вказаного принципу, Друга Дисциплінарна палата Вищої ради правосуддя у своєму рішенні від 26.06.2024 р. № 1966/2дп/15-24 зазначила наступне: «Згідно із традиційним підходом до доктрини «четвертої інстанції» стаття 6 завжди стояла на заваді скаргам щодо компетенції національних судів в питаннях встановлення фактів та дослідження права, і, відповідно, ухвалення цими судами неправильних рішень (рішення у справі «Каралевічус проти Литви»). Отже, критерій мотивованого рішення було скоріше зведено до кількісної, а не якісної оцінки; якщо було запропоновано хоча б якісь мотиви, відповідне рішення в принципі вважатиметься сумісним зі статтею 6 (рішення у справі «Гарсія Руїз проти Іспанії» (García Ruiz v. Spain), пункти 26–30). Лише у кількох виняткових випадках із використанням традиційного підходу ЄСПЛ зіштовхнувся не з повною відсутністю мотивів, а з їхньою явною неузгодженістю (рішення у справах «Татішвілі проти Росії» (Tatishvili v. Russia), пункти 59–63; «Антіка та суспільство «R» проти Румунії» (Antică and "R" company v. Romania), пункти 32–39), що вважалося ще одним прикладом свавілля. Проте ЄСПЛ ще кілька років тому відійшов від традиційного кількісного підходу відповідно до статті 6 і все частіше розглядає якість судового рішення з точки зору фактичного й правового аспектів» [160].

Разом з тим, при відправлення правосуддя потрібно прагнути до того, щоб вказаний принцип не використовується судами як негласний дозвіл до спрощеного формулювання мотивувальної частини ухвалюваного рішення, а навпаки – сприяв чіткості аргументації та визначеності суті спірних правовідносин.

Отже, на нашу думку, мотивувальна частина судового рішення у справах про захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення, повинна в обов'язковому порядку відображати процес змагальності учасників спору та містити: 1) перелік всіх наданих учасниками справи доказів, які безпосередньо стосуються позовних вимог; 2) ключові аргументи всіх учасників справи щодо правових підстав задоволення позовних вимог або відмову у їх задоволенні та оцінку їх судом на відповідність законодавчим нормам; 3) опис всіх процесуальних заходів, пов'язаних із доказуванням, які були вжиті сторонами (подання клопотань про допит свідків, сторін спору як свідків, витребування чи забезпечення доказів, призначення експертиз тощо) та їх результат; 4) оцінку кожного доказу, який безпосередньо стосується позовних вимог, на предмет його належності, допустимості, достовірності та достатності з викладенням мотивів його взяття до уваги судом або відхилення; 5) оцінку доказів у їх сукупності.

3.3. Особливості доказування в процесі виконання судових рішень у справах щодо захисту порушених, невизнаних, оспорюваних прав сторін у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення

Виконання судового рішення є завершальною стадією цивільного судочинства, завданням якої є фактичне отримання позивачем присудженого йому судом майнового блага або досягнення іншого немайнового результату, за активної процесуальної діяльності державного або приватного виконавця. Іншими словами, метою будь-якого виконавчого провадження, відкритого на підставі виконавчого листа суду, є перетворення резолютивної частини рішення суду із стану de jure у стан de facto.

За висновком А. І. Педана, виконавчий процес є гарантом реалізації завдань судочинства та адміністративної діяльності уповноважених органів і посадових

осіб, оскільки доводить процес захисту порушених чи оспорюваних прав або свобод людини до логічного завершення – виконання прийнятого (ухваленого) рішення, яке апріорі повинно бути справедливим і гуманістичним, орієнтованим на отримання позивного результату або загалом для соціуму, або ж для окремого його представника [97, с. 133].

Виконавче провадження за ч. 1 ст. 1 Закону України «Про виконавче провадження» є завершальною стадією судового провадження та визначається як сукупність дій визначених у цьому Законі органів і осіб, що спрямовані на примусове виконання рішень і проводяться на підставах, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією України, цим Законом, іншими законами та нормативно-правовими актами, прийнятими відповідно до цього Закону, а також рішеннями, які відповідно до цього Закону підлягають примусовому виконанню [158].

Диспозиція вказаної норми недвозначно відносить інститут виконання рішень суду до однієї із стадій судового провадження у справі, вбачаючи її заданням практичний захист прав та інтересів сторони спору через застосування спеціальних, визначених Законом України «Про виконавче провадження» примусових заходів. В цьому ключі можна стверджувати, що розгляд справи по суті судом і ухвалення рішення є формою відправлення правосуддя, тоді як стадія виконавчого провадження – судово-адміністративним механізмом реалізації завдань правосуддя.

В доктрині цивільного процесу наукова спільнота також є одностайною у визначенні виконавчого провадження як заключної складової процесу судочинства.

Зокрема, С. О. Кравцов та Е. К. Крікорова відзначають, що «виконавче провадження тісно пов’язано із попередніми стадіями. Воно фактично завершує усю діяльність суду із захисту прав та законних інтересів громадян та юридичних

осіб, забезпечує їх поновлення до попереднього стану та здійснює контроль за виконанням рішень суду у справах» [69, с. 72].

З вказаною думкою погоджуються і Н. В. Шелевер, яка у виконанні рішень судів вбачає один з елементів судового провадження, логічне завершення будь-якого судового процесу, так як без виконання зводиться нанівець весь судовий процес, тобто мета задля якої власне він і розпочинався [310, с. 212].

В свою чергу, І. Л. Булик, підкреслюючи важливість виконавчого провадження для правової системи держави в цілому, відзначає, що «виконавче провадження є однією з головних стадій судового процесу адже кожен громадянин, що звертається до суду або інших органів, прагне встановити порушені права та законні інтереси та лише завдяки виконавчому провадженню, якщо боржник не законослухняний громадянин, ці права може бути встановлено примусово» [20, с. 65].

Відносно прямого взаємозв'язку виконавчого і судового провадження висловлюється і С. О. Якимчук, погоджуючись із твердженням М. Й. Штефана про те, що дана стадія складається із сукупності норм цивільного процесуального права, які регулюють порядок примусового виконання постанов суду та інших юрисдикційних органів. Сам же порядок визначається системою взаємопов'язаних цивільних процесуальних прав і обов'язків органу судового виконання та учасників виконавчого провадження, а також здійснюваних його суб'єктом виконавчих дій [321, с. 81], [314].

Звідси можна зробити висновок, що виконавче провадження не може існувати окремо від цивільного процесу та при його реалізації можуть фактично застосовуватись процесуальні норми ЦПК України, які регламентують певні його аспекти: видання виконавчого листа, визнання його таким, що не підлягає виконанню, видання дубліката виконавчого документу, роз'яснення судового рішення за зверненням державного або приватного виконавця тощо.

Крім того, ефективне виконання рішення суду є неможливим без механізмів судового контролю за даним процесом.

Так, 19 листопада 2010 року Консультативною радою європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи було представлено висновок № 13 (2010) про роль суддів у виконанні судових рішень, в якому у п. 18 розділу II був визначений перелік повноважень стосовно виконання судових рішень, який має бути наділена судова влада задля реалізації суддями своїх завдань:

1) розгляд скарги в разі невиконання судового рішення або зволікання з його виконанням певними органами; судді також мають залучатися за наявності порушень основоположних прав сторін по справі; в усіх випадках суддя має бути наділений правом присудити справедливу компенсацію;

2) розгляд скарги чи звернення до судді в разі порушення процедури виконання судового рішення;

3) розгляд суддею скарги, спрямованої на врегулювання спору стосовно виконання судового рішення та надання приписів органам державної влади та іншим відповідним органам стосовно виконання рішення; на заключному етапі саме суддя повинен застосовувати всі можливі заходи, щоб забезпечити виконання рішення;

4) визначення та врахування прав та інтересів третіх осіб та членів сімей, включно з дітьми [26].

Отже, міжнародна правова спільнота вбачає у виконавчому провадженні не окрему гілку адміністративно-владної діяльності, яка не має спільних точок дотику з судовою владою, а навпаки – підкреслює їх взаємозалежність і єдину направленість в розрізі кінцевого правового результату.

Наявність тісного процесуального взаємозв’язку між судовим та виконавчим провадженнями у справі означає, що процес доказування, який пронизує увесь цивільний процес, продовжується і на стадії виконання судового рішення, а отже новим суб’єктом доказової діяльності стає державний або приватний виконавець.

Останній набуває статусу суб'єкта доказування і бере активну участь у дному процесі у тому випадку, коли будь-яка із сторін спору звертається до суду для здійснення судового контролю за виконанням ухваленого раніше судового рішення, провадження у якому регламентоване розділом VII ЦПК України. Правовим підґрунтям вказаного висновку є ряд норм ЦПК України та Закону України «Про виконавче провадження».

Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 447 ЦПК України сторони виконавчого провадження мають право звернутися до суду із скаргою, якщо вважають, що рішенням, дією або бездіяльністю державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця під час виконання судового рішення, ухваленого відповідно до цього Кодексу, порушено їхні права чи свободи. При цьому, така скарга, за ч. 1 ст. 450 ЦПК України, розглядається у судовому засіданні за участю стягувача, боржника і державного виконавця або іншої посадової особи органу державної виконавчої служби чи приватного виконавця, рішення, дія чи бездіяльність яких оскаржуються [305].

Нормативне правило, за яким саме судове засідання є формою розгляду скарги сторони та присутність на ньому уповноваженої законом на здійснення виконавчого провадження особи є свідченням наявності у останньої права заперечити проти аргументів, викладених у скарзі, повідомивши їх суду усно або письмово, що в свою чергу відноситься до складових елементів доказування. З цією метою, законодавець в ч. 6 ст. 14 ЦПК України відносить державних та приватних виконавців до переліку суб'єктів, які зобов'язані зареєструвати свої електронні кабінети в Єдиній судовій інформаційно-комунікаційній системі або її окремій підсистемі (модулі), що забезпечує обмін документами [305].

Окрім цього, державний або приватний виконавець також наділені процесуальним правом подання ряду процесуальних документів: 1) заяви про заміну сторони виконавчого провадження її правонаступником, що передбачено в ч. 2 ст. 442 ЦПК України; та 2) подання про тимчасове обмеження боржника у

праві виїзду за межі України (ч. 4 ст. 64-1 Закону України «Про виконавче провадження») [158]. З диспозиції підпункту 17.4 підпункту 17 пункту 1 розділу XIII ЦПК України слідує, що державний і приватний виконавець також є і належним суб'єктом щодо подання заяви суду про видачу дублікату виконавчого документу у разі втрати його оригіналу.

Перелічені вище заяви є різновидом регламентованих § 2 глави 1 розділу III ЦПК України заяв з процесуальних питань і на їх форму та зміст поширюються загальні вимоги, визначені в ст. 183 ЦПК України. В свою чергу, за пунктами 5 та 6 ч. 1 ст. 183 ЦПК України будь-яка письмова заява, клопотання, заперечення повинні містити підстави їх подання, а також перелік документів та інших доказів, що додаються до заяви (клопотання, заперечення).

Таким чином, державний і приватний виконавець, при поданні будь-яких заяв, клопотань чи заперечень, обов'язані на рівні з іншими учасниками цивільної справи, обґрунтовувати їх належними, допустимими, достовірними і достатніми доказами, що автоматично означає участь даних суб'єктів у доказовому процесі, незалежно від їх особистої присутності у судовому засіданні.

В судовій практиці можна знайти достатньо судових актів, в яких суди прямо констатують наявність у державного/приватного виконавця певних процесуальних обов'язків у сфері доказування. До прикладу, в рішенні суду від 27 жовтня 2022 року у справі Тернопільський апеляційний суд зазначив, що «…саме виконавець повинен довести суду чи дійсно особа свідомо не виконувала належні до виконання зобов`язання в повному обсязі або частково.» [247].

У справі № 391/233/17 про стягнення заборгованості з орендної плати за договором оренди землі, розірвання договору оренди та повернення земельної ділянки, розглядаючи скаргу на дії державного виконавця, Компаніївський районний суд Кіровоградської області у своїй ухвалі констатував, що «Компаніївським районним ВДВС не подано належних доказів, які б свідчили про вжиття усіх, передбачених Законом, заходів з примусового виконання

рішення суду, що свідчить про неповноту виконавчих дії, що є недопустимим з огляду на ст. 129-1 Конституції України» [280].

В іншому земельно-орендному спорі, розглядаючи скаргу на бездіяльність державного виконавця та задовольняючи її, суд мотивував свою ухвалу тим, що «в судовому засіданні державний виконавець Глушко В.В. не надала належних та допустимих доказів на підтвердження зазначених нею обставин про те, що заяву представника ТДВ «Маяк» про закінчення виконавчого провадження вона отримала 28.07.2020, після того як вийшла з відпустки [295].

Тобто, проаналізувавши зміст вищевказаних ухвал суду можна зробити висновок, що юридичні факти, пов'язані зі здійсненням виконавчого провадження за результатами вирішення земельно-орендного спору, зокрема щодо вчинення державним або приватним виконавцем визначених Законом України «Про виконавче провадженні» дій, прийняття рішень, повинні доводитись державним або приватним виконавцем, що робить його одночасно і спеціальним суб'єктом доказового процесу. В свою чергу, покладення на сторону справи тягаря доказування щодо фактів належного виконання державним або приватним виконавцем своїх повноважень під час здійснення виконавчого провадження є порушенням принципу змагальності.

Процесуальне законодавство також визнає матеріали виконавчого провадження, якщо воно здійснювалося за результатами розгляду справи, як належний і допустимий доказ та зобов'язує суд брати їх до уваги при розгляді заяви про відновлення втраченого судового провадження, що визначено у п. 3 ч. 1 ст. 493 ЦПК України. Разом з тим, статусу обов'язкового до подання та дослідження судом доказу, матеріали виконавчого провадження набувають при розгляді заяви однієї із сторін земельно-майнового спору про поворот виконання рішення суду у цивільній справі. Вказане як ґрунтується на вимогах процесуального закону, так і вбачається із сформульованих у науці цивільного

процесу доктринальних положень щодо завдань наведеного вище процесуального інституту.

Зокрема, відповідно до ч. 6 ст. 444 ЦПК України, до заяви про поворот виконання рішення шляхом повернення стягнутих грошових сум, майна або його вартості додається документ, який підтверджує те, що суму, стягнуту за раніше прийнятим рішенням, списано установою банку або майно вилучено державним або приватним виконавцем. Вказана норма, по суті, встановлює обов'язок суду, який вирішує питання про поворот виконання раніше ухваленого рішення, встановити юридичну долю присудженого судом майна чи грошових коштів та переконатись у тому, що судове рішення було виконане де-факто. Даний висновок опосередковано підтримується і М. В. Клубань та А. О. Івановим, які відзначають, що «при повороті виконання судового рішення особі-боржнику підлягають поверненню лише ті об'єкти цивільних прав, що були стягнуті з нього при виконанні згодом скасованого чи зміненого рішення суду» [62, с. 92].

Разом з тим, вказане набуває особливої актуальності при вирішенні питання повороту виконання судового рішення, ухваленого у земельно-орендному спорі. Як вже зазначалось у попередніх підрозділах даного дослідження, характерною особливістю правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення є законодавчо передбачена у ст. 22 Закону України «Про оренду землі» можливість для сторін договору оренди землі домовитись про здійснення розрахунків щодо орендної плати за землю у натуральній формі. На практиці ж це означає, що у випадку застосування орендарем і орендодавцем даного механізму, суд при вирішенні спору повинен керуватись ним за принципом свободи договору.

Так, у цивільній справі № 387/435/16-ц Товариство з обмеженою відповідальністю «Агрогран» звернулось до Добровеличківського районного суду Кіровоградської області із заявою про поворот виконання рішення даного ж суду від 14 липня 2016 року. Вказаним судовим рішенням, яке в подальшому

будо скасоване постановою Кропивницького апеляційного суду від 24 вересня 2019 року, із заявника на користь ОСОБА_1 було стягнуто орендну плату в натуральному вигляді за 3 роки, а саме: 10800 кг пшениці, 10800 кг ячменю, 900 кг соняшника, 1800 кг кукурудзи та 450 кг цукру. На підставі наданих стороною матеріалів виконавчого провадження, судом було з'ясовано, що постановою Добровеличківського РВДВС ГТУЮ у Кіровоградській області від 06.11.2017 року виконавче провадження за виконавчим листом суду було закрито оскільки боржник сплатив орендну плату в натуральному вигляді шляхом передання стягувачу присудженої йому судом сільськогосподарської продукції. Вказаний факт суд встановив на підставі документів виконавчого провадження, а саме: актів приймання-передачі орендної плати, виданої у натуральній формі від 18.07.2017 р., 24.07.2017 р., 24.07.2017 р. та 27.10.2017 р. Враховуючи фактичні обставини виконавчого провадження, суд задовольнив заяву ТОВ «Агрогран» та допустив поворот виконання рішення Добровеличківського районного суду Кіровоградської області від 14 липня 2016 року [276].

Фактично, у вказаній цивільній справі суд своєю ухвалою лише констатував поворот виконання судового рішення, однак не зобов'язав стягувача – фізичну особу-орендодавця, повернути у повному обсязі одержане майно, визначене родовими ознаками, яке ймовірніше за все, було спожите стягувачем після отримання від орендаря. При цьому, позивач, який не є виробником сільськогосподарської продукції, з метою виконання зазначеної ухвали, повинен придбати за ринковими цінами отриману ним раніше зерно та цукор, щоб виконати вказану ухвалу суду в її буквальному значенні.

Слід зауважити, що практичний механізм виконання ухвали про поворот виконання судового рішення не прописаний ані в нормах ЦПК України, ані у законодавчих актах, які регламентують здійснення виконавчого провадження. Норми статті 444 ЦПК України містять лише перелік умов, за яких суд повинен вирішити питання про поворот виконання, підсудність вирішення вказаного

процесуального питання, порядок подання заяви про це та процедуру її розгляду. В той же час, процесуальний закон взагалі не встановлює жодних вимог до формулювання резолютивної частини рішення, постанови чи ухвали, якими здійснюється поворот виконання як не містить і норми, яка б вказувала, що така ухвала (у випадку вирішення питання на підставі ч. 9 ст. 444 ЦПК України) є виконавчим документом та підлягає примусовому виконанню в прядку, визначеному Законом України «Про виконавче провадження». З огляду на вищевикладене, самої лише констатації факту повороту виконання судового рішення в резолютивній часині ухвали явно недостатньо для практичного її виконання та повернення боржнику всього, що раніше з нього було стягнуто.

Аналогічно, в нормах Закону України «Про виконавче провадження» та Інструкції з організації примусового виконання рішень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 02.04.2012 року № 512/5 [167] взагалі не згадується термін «поворот виконання», а відповідно – не передбачено юридичного алгоритму

Судова практика в цій частині не може похвалитись ґрунтовними та численними висновками, які б могли певним чином нівелювати наявні процесуальні прогалини. Слід відзначити, що Верховний Суд у своїх постановах сформулював певні основоположні роз’яснення щодо процесуального порядку здійснення повороту виконання рішення. Зокрема, у постанові від 28 липня 2021 року у справі № 201/8079/19 Суд висловив правову позицію, за якою питання про поворот виконання рішення не підлягає вирішенню в порядку ухвалення додаткового рішення, а обов`язком суду при його вирішенні є дотримання вимог щодо всебічності, повноти й об`єктивності з`ясування обставин справи та оцінки доказів [134].

Вказане роз’яснення з процесуальної точки зору дає можливість сформулювати наступного висновку: 1) у випадку розгляду заяви про поворот виконання рішення судом, який розглядав справу як суд першої інстанції, єдиним

належним судовим актом, що має бути постановлений у даному випадку є виключно ухвала суду, яка за своїм процесуальним змістом має відповідати вимогам ст. 260 ЦПК України; 2) наявність у резолютивній частині ухвали суду (на відміну від резолютивної частини рішення суду або додаткового судового рішення) висновку щодо матеріально-правових вимог відповідача до позивача, не передбачена п. 4 ч. 1 ст. 260 ЦПК України. Тобто, зважаючи на процесуальний статус ухвали суду як виду судового рішення, яким вирішуються процедурні та інші питання, які виникають у ході розгляду справи (ч. 2 ст. 258 ЦПК України), нею не можуть присуджуватись стороні певні грошові кошти або майно.

В той же час, за висновками постанови Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2019 року у справі № 569/15646/16-ц поворот виконання рішення – це процесуальна гарантія захисту майнових прав учасників справи, яка полягає у поверненні сторін виконавчого провадження в попереднє становище через скасування правової підстави для виконання рішення та повернення стягувачем відповідачу (боржнику) всього одержаного за скасованим (зміненим) рішенням. Тому суди на забезпечення такої гарантії відновлення прав учасників процесу, як поворот виконання рішення мають задовольняти відповідні заяви та повертати відповідачеві стягнуті кошти за скасованим судовим рішенням, у разі відсутності обмежень, установлених законом [102].

Тобто, за вказаним висновком суди мають не лише розглянути подану заяву і констатувати вжиття процесуального інституту повороту виконання рішення, але і «повертати» стороні стягнуті кошти (а відповідно, і майно), формулюючи відповідну резолютивну вимогу у постановленій ними ухвалі.

Разом з тим, в ч. 7 ст. 431 ЦПК України визначено імперативне правило, за яким у разі вирішення питання про стягнення на користь боржника безпідставно одержаного стягувачем за виконавчим документом, суд вносить відповідну ухвалу до Єдиного державного реєстру виконавчих документів не пізніше двох днів з дня її постановлення у порядку, передбаченому частиною четвертою цієї

статті [305]. Таким чином, опосередковано вказана норма дозволяє суду зазначити в своїй ухвалі про поворот виконання судового рішення про те, що з відповідача на користь позивача стягуються отримані у виконавчому провадженні кошти. В той же час, алгоритм дій суду при повороті виконання в частині повернення отриманого майна (зокрема у випадку його відсутності, або ж якщо речі, які отримав позивач, були визначені родовими ознаками і спожиті ним після закінчення виконавчого провадження) ЦПК України не встановлюється ані прямо, ані опосередковано.

Слід зауважити, що попередня редакція ЦПК України (до внесення змін Законом № 2147-VIII від 03.10.2017 року) містила більш конкретний і зрозумілий механізм повороту виконання, який у статті 380 ЦПК України 2004 року передбачав, що суд повинен був зобов`язати позивача повернути відповідачеві безпідставно стягнене з нього за скасованим рішенням, а у разі неможливості повернути майно в рішенні або ухвалі суду мало передбачатись відшкодування вартості цього майна в розмірі грошових коштів, одержаних від його реалізації (ч. 2, 3 ст. 380 ЦПК України 2004 року) [305]. Нова ж редакція ЦПК України не містить норм, які б регламентували дії суду у тому випадку, якщо стягнення відбулось шляхом передання відповідачу майна, яке на момент повороту виконання рішення втрачене або ж не збереглося. Вказане є характерним саме для більшості справ щодо захисту порушених, невизнаних, оспорюваних прав сторін у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення, зокрема за позовами про стягнення орендно плати у натуральній формі.

В свою чергу, без належного формулювання в резолютивній частині ухвали конкретних вимог щодо зобов’язання орендодавця повернути отримане в порядку виконання, або про стягнення з нього на користь орендаря-боржника у виконавчому провадженні присудженого йому судом майна (сільськогосподарської продукції) або коштів, така ухвала з великою вірогідністю може лишитись без її виконання, а відповідач – без реалізації свого

права на поворот виконання судового рішення у справі, яка виникла із земельно-орендних правовідносин.

В цій частині слід зауважити, що стягнення орендної плати в натуральній формі хоча і рідше, але практикується судами і дотепер, свідченням чого є рішення суду, ухвалені: Таращанським районним судом Київської області від 06 травня 2021 року у справі № 375/471/20 [244], Покровським районним судом Дніпропетровської області від 26 липня 2022 року у справі № 189/518/22 [231], Томаківським районним судом Дніпропетровської області від 15 лютого 2023 року у справі № 195/1156/21 [248], Тальнівським районним судом Черкаської області від 10 липня 2024 р. у цивільній справі № 704/197/24 [243] та іншими. Тому, питання вдосконалення механізму повороту виконання судового рішення у даній категорії справ залишається актуальним і потребує свого вирішення на законодавчому рівні.

З урахуванням даних обставин, вважаємо за доцільне статтю 445 «Особливості повороту виконання в окремих категоріях справ» ЦПК України доповнити новою частиною наступного змісту: «У справах з позовними вимогами про стягнення орендної плати у натуральні формі, в ухвалі про поворот виконання рішення суд зазначає про обов'язок відповідача повернути отриману ним продукцію у натуральній формі або за вибором відповідача – сплатити еквівалент її вартості у грошовій формі. Вартість продукції, що підлягає поверненню, визначається державним виконавцем на підставі оцінки ринкової вартості, витрати по проведенню якої здійснюються за рахунок відповідача».

Інститут виконавчого провадження може у певній мірі впливати і на процес провадження у цивільній справі через його застосування у випадку вжиття судом заходів забезпечення позову за заявою однієї із сторін. За ч. 1 ст. 157 ЦПК України ухвала суду про забезпечення позову є виконавчим документом та має відповідати вимогам до виконавчого документа, встановленим законом. Така

ухвала підлягає негайному виконанню з дня її постановлення незалежно від її оскарження і відкриття виконавчого провадження.

У справах щодо захисту порушених, невизнаних, оспорюваних прав сторін у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення сторони активно користуються правом забезпечення позову, якщо вбачають загрозу зловживання відповідачем своїм право розпорядження земельною ділянкою. До прикладу, у цивільній справі № 563/1948/18 з предметом позову про визнання договору оренди землі недійсним, Корецький районний суд Рівненської області своєю ухвалою наклав заборону будь-яким особам та/або суб'єктам державної реєстрації прав, державним реєстраторам прав на нерухоме майно вчинювати (здійснювати) будь-які реєстраційні дії та/або вносити будь-які відомості до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, приймати рішення про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень та проводити будь-які інші дії з державної реєстрації прав щодо земельних ділянок з кадастровими номерами 5623081000:05:008:0033 та 5623081000:05:007:0052. Мотивом такого рішення став висновок суду про те, що «відповідачі ТОВ «Рівнеагроленд» та ОСОБА_1, знаючи про можливість визнання недійсним договору оренди землі… вправі розірвати даний договір та укласти новий договір, що в подальшому утруднить або унеможливить виконання судового рішення у разі задоволення позову та для відновлення прав та інтересів позивача в майбутньому необхідно буде докласти значних зусиль та витрат» [281]. В подальшому, увалюючи судове рішення у даній справі, суд у його резолютивній частині зазначив, що накладені його ухвалою заходи забезпечення позову діють протягом 90 (дев`яноста) днів з дня набрання рішенням законної сили, а якщо протягом вказаного строку буде відкрито виконавче провадження, – до повного виконання судового рішення [218].

В іншій цивільній справі № 171/1885/20 Апостолівський районний суд Дніпропетровської області своєю ухвалою вжив заходи забезпечення позову у

виді заборони будь-яким особам, які не є власниками та/або користувачами земельної ділянки вчиняти дії, які перешкоджають здійсненню ТОВ «КСГ «Дніпро» сільськогосподарських робіт на ній, зауваживши, що дана ухвала підлягає примусовому виконанню в порядку та строки, передбачені Законом України «Про виконавче провадження» [270].

Разом з тим, матеріали виконавчого провадження та вчинені у ньому дії стягувачем або боржником, можуть бути належними та допустимими засобами доказування у позовному провадження у справах, щодо захисту порушених, невизнаних, оспорюваних прав сторін у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення.

Так, у цивільній справі № 683/2191/23 позивачка обґрунтовувала свої позовні вимоги про розірвання договору оренди землі неналежним виконанням орендарем СТОВ «Агрофірма «Україна» своїх договірних зобов`язань в частині несплати орендної плати. Позивачка посилалась на те, що протягом 2017–2022 років вона не отримала жодних коштів за користування позивачем належною їй земельною ділянкою сільськогосподарського товариства. Однак, суд першої інстанції встановив, що позивачка у вказаний нею період була боржником у двох виконавчих провадження: № 54760408 та виконавче провадження № 54758374, які здійснювались державним виконавцем Дунаєвецького районного ВДВС Центрально-Західного МУ МЮ (м. Хмельницький). У даних виконавчих провадженнях постановами державного виконавця було зобов`язано орендаря – СТОВ «Агрофірма «Україна» здійснювати відрахування з доходів позивачки у розмірі 100 % з кожної виплати орендної плати як частки від отриманого доходу боржника за оренду належної їй земельної ділянки до повного погашення загальної суми боргу 166877,86 грн. Стягнуті кошти розподілялися між виконавчими провадженнями із врахуванням ст.ст. 45, 46 Закону України «Про виконавче провадження» [210]. Оцінюючи вказані докази у своїй сукупності, та залишаючи рішення суду першої інстанції про відмову у позові без змін,

Хмельницький апеляційний суд у своїй постанові від 04 червня 2024 року підсумував, що та обставина, за якою СТОВ «Агрофірма «Україна» перераховувало всю суму орендної плати позивачки на рахунок органу ДВС на виконання постанов державного виконавця, не свідчить про неналежне виконання відповідачем умов договору оренди землі незалежно від того, що вказані виконавчі провадження вже завершені [151].

Аналогічно було вирішено і цивільну справу № 672/880/21 про стягнення боргу по орендній платі за договором оренди землі, яка перебула у провадженні Городоцького районного суду Хмельницької області. Суд не прийняв доводи позивача про неотримання ним орендної плати від ТОВ «Мрія Фармінг Поділля» за 2020 рік, оскільки останнє надало докази про те, що позивач є боржником за виконавчим листом про стягнення з нього аліментів на утримання дітей і відповідач згідно з постановою державного виконавця здійснив перерахунок 50 % річно орендної плати на користь Вінницького районного відділу ДВС Центрально-Західного Міжрегіонального управління Міністерства юстиції (м. Хмельницький) [206].

Вказані приклади судової практики дають змогу сформулювати наступну доказову аксіому у справах, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення: перерахування орендарем на рахунок органу державної виконавчої служби суми орендної плати, яка підлягала виплаті орендодавцеві, в рахунок погашення боргових зобов’язань останнього, є належним способом виконання орендарем свого грошового зобов’язання за договором оренди землі у тому випадку, якщо орендар діяв у відповідності до законних вимог державного/приватного виконавця і орендодавцем не доведено факту протиправності таких дій.

Слід зауважити, що сам факт відкритого та незакінченого виконавчого провадження суди інколи розглядають як доказ невиконання орендарем своїх грошових зобов’язань перед орендодавцем. Прикладом є судова справа №

547/865/24, вирішена 16 вересня 2024 року Семенівським районним судом Полтавської області. Мотивуючи своє рішення про розірвання договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення, суд першої інстанції визнав належним доказом факту систематичної несплати відповідачем орендної плати за 2022 і 2023 роки наявність у базі АСВП даних про відкрите виконавче провадження № 75614671 від 24.07.2024 року щодо виконання раніше ухваленого судового рішення про стягнення з відповідача суми орендної плати на користь позивача [234].

Досліджуючи судово-юридичні аспекти виконавчого провадження у земельно-орендних спорах, доцільно в рамках даного підрозділу дисертації торкнутись і проблеми виконання судового рішення за рахунок розпорядження майновим правом оренди землі, яке за вимогами Закону України «Про оренду землі» підлягає державній реєстрації. Чинне законодавство у даному питанні є неоднозначним, а судова практика – суперечливою.

Земельний кодекс України в первісній його редакції не передбачав можливості вільного розпорядження правом оренди землі та, зокрема, забезпечення виконання зобов'язань кредитора за його рахунок. З розвитком земельно-орендних правовідносин, Законом України № 5077-VI від 05.07.2012 року статтю 135 ЗК України було викладено в новій редакції, в абзаці п'ятому частини другої якої вперше було закріплено можливість стягнення у виконавчому провадженні права оренди земельної ділянки. Зокрема, вказана норм зазначала, що «звернення стягнення на земельні ділянки або прав на них (оренди, суперфіцію, емфітевзису) здійснюється державним виконавцем під час виконання рішень, що підлягають примусовому виконанню в порядку, встановленому Законом України «Про виконавче провадження», з урахуванням особливостей підготовки до проведення та проведення земельних торгів, визначених цим Кодексом» [163].

В подальшому, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо продажу земельних ділянок та набуття права користування ними через електронні аукціони» від 18.05.2021 року № 1444-IX [161] зазначена вище норма отримала нову редакцію. З того часу і дотепер, чинна редакція ч. 4 ст. 135 ЗК України не включає можливість звернення стягнення державним виконавцем, приватним виконавцем під час виконання рішень, що підлягають примусовому виконанню в порядку, встановленому Законом України «Про виконавче провадження» на право оренди земельної ділянки, діючи лише щодо прав суперфіцію та емфітевзису.

Одночасно, вказаним вище Законом № 1444-IX було внесено і зміни у ст. 124 ЗК України, де з частини першої виключено слова «чи договору купівлі-продажу права оренди земельної ділянки (у разі продажу права оренди) шляхом укладення договору оренди земельної ділянки чи договору купівлі-продажу права оренди земельної ділянки», а також виключено норму другого речення частини четвертої статті, за якою підставою для укладення договору оренди міг бути цивільно-правовий договір про відчуження права оренди [161].

Таким чином, речове право оренди земельної ділянки, за положеннями вищевказаного Закону, по суті, втратило важливу складову своєї оборотоздатності – можливість забезпечувати виконання майнових зобов'язань свого володільця у виконавчому провадженні, на відміну від прав суперфіцію та емфітевзису, які лишаються наділеними всією повнотою оборотоздатності.

Разом з тим, ч. 5 ст. 93 ЗК України делегує орендарю земельної ділянки сільськогосподарського призначення правомочність відчужувати та передавати у заставу (іпотеку) набуте ним право оренди за письмовим договором між її користувачем та особою, на користь якої здійснюється відчуження або на користь якої передається у заставу (іпотеку) право оренди землі. Такий договір є підставою для державної реєстрації переходу права оренди землі у порядку, передбаченому законодавством.

Частина шоста статті 7 Закону України «Про оренду землі» також містить чинну норму, за якою у разі відчуження права оренди земельної ділянки таке право переходить до особи, на користь якої воно відчужено. На додаток, стаття 8-1 Закону України «Про оренду землі» регламентує детальну процедуру відчуження права оренди земельної ділянки, визначаючи порядок отримання згоди орендодавця та строки вчинення такого правочину [177].

Тобто, вказані нормативні положення надають можливість відчужувати право оренди і закріплюють конкретний юридичний механізм і правові наслідки такого юридичного факту. В такому випадку, доцільність позбавлення позивача у земельно-орендному спорі змоги задоволення присудженого судом за рахунок примусового стягнення даного речового права є досить спірною та не має логічного пояснення.

Примітним є той факт, що навіть у період нормативного закріплення можливості примусового стягнення права оренди земельної ділянки, Верховний Суд не визнавав його як актив, за рахунок реалізації якого можливе задоволення вимог стягувача у виконавчому провадженні.

Так, Велика Палата у своїй постанові від 18 березня 2020 року у справі № 904/968/18, аналізуючи положення абз. 4 ч. 2 ст. 135 ЗК України (в редакції, що діяла до набрання чинності Законом № 1444-IX), дійшла до висновку, що вказаною нормою не врегульовано порядку звернення стягнення, а робиться лише відсилання до спеціального закону. Продовжуючи свою правову аргументацію, Велика Палата відзначила, що із системного аналізу статті 19 Конституції України, статей 10, 18, 56 Закону України «Про виконавче провадження» та статті 3 Закону «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» вбачається відсутність у виконавця права накладення арешту на право оренди земельної ділянки боржника-орендаря, яке як майнове право є за змістом наведених вище законодавчих норм відмінним від майна (коштів) об`єктом цивільних прав та має обмежену оборотоздатність

для боржника-орендаря. Застосування ж виконавцем такого заходу примусового виконання рішень, як звернення стягнення на право оренди земельної ділянки, можливе стосовно власника земельної ділянки (орендодавця), а також у тих випадках, коли право на таке відчуження щодо іншої, крім власника, особи, передбачено законом або договором (емфітевзис, суперфіцій, заставодержатель права оренди земельної ділянки тощо), оскільки за висновком Великої Палати виконавець, виконуючи рішення, не може бути наділений більшими повноваженнями щодо майнових прав, ніж має щодо цих самих майнових прав сам боржник (пункти 6.39–6.41 постанови) [107].

В той же час, в судові практиці існують випадки задоволення вимог кредитора за рахунок стягнення права оренди земельної ділянки, прикладом чого є цивільна справа № 621/535/21. Зокрема, згідно рішення Зміївського районного суду Харківської області, ухваленого 30 вересня 2021 року у вказаній справі, судом було встановлено, що «10.04.2021 року у виконавчому провадженні № 61737288 приватним виконавцем було прийнято акти про передачу права оренди земельних ділянок стягувачу у рахунок часткового погашення боргу. Вказані дії було вчинені на підставі укладеного між ПрАТ «ПЗ «Червоний Велетень» та ТОВ «Зміїв-Агро» договорів, якими передбачалась передача права оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення в рахунок погашення стягнутого судом боргу [215].

Майнове право (до якого відноситься і право оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення) за ч. 1 ст. 177 ЦК України відноситься до категорії об’єктів цивільних прав, основною характеристикою яких є їх оборотоздатність, тобто здатність вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином [303]. Законодавче обмеження оборотоздатності певного майнового права повинно бути належним чином мотивоване правотворчим органом, інакше вказані нормативі положення можна розцінювати як посягання на гарантоване ст.

1 першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод право на мирне володіння своїм майном та вільне ним розпорядження [188].

Таким чином, стадія виконавчого провадження у справах щодо захисту порушених, невизнаних, оспорюваних прав сторін у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення є невід'ємною частиною судового провадження та слугує продовженням доказового процесу. Метою доказування у виконавчому провадженні є здійснення належного і ефективного судового контролю за виконанням судового рішення, яке передбачає обов'язкове залучення до участі у справі спеціального суб'єкта доказового процесу – державного або приватного виконавця, яким здійснюється виконавче провадження по примусовому виконанню судового рішення, ухваленого у земельно-орендному спорі. При цьому, матеріали виконавчого провадження, незалежно від їх змістовного наповнення, є належними і допустимими доказами у справі.

ВИСНОВКИ

На основі комплексного системного аналізу існуючих напрацювань вітчизняних і зарубіжних вчених у сфері земельного, цивільного та цивільного процесуального права проведено теоретичне дослідження та узагальнення у сфері нового вирішення наукової проблеми, яка полягає у формулюванні концептуальних засад щодо розвитку процесуальних інститутів доказів та доказування у спорах, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення. За результатами дисертаційної роботи сформульовано такі основні висновки.

1. Договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення є двостороннім правочином земельно-правового характеру за своїм предметом та має змішаний характер за своїм змістом. Якщо розглядати даний правочин через призму процесуального законодавства, то вказаний договір має статус первинного письмового доказу, у змісті якого закріплюються певні важливі для встановлення обставин спору аспекти. При цьому, даний правочин може мати статус як письмового, так і електронного доказу.

Характеристика договору оренди земель сільськогосподарського призначення як письмового (електронного) доказу обумовлюється наявністю закріплених у ньому істотних умов, як базових положень, на основі яких і формується система доказів кожною із сторін спору із зазначенням переліку прав і обов'язків сторін земельно-орендних правовідносин щодо об'єкта оренди, яким є певна земельна ділянка. При цьому, доказове значення мають всі положення договору оренди землі, а не лише його істотні умови, а також всі персоніфіковані обов'язки, що включені сторонами у зміст такого договору. При цьому, даючи оцінку такому договору як письмовому доказу, суд має визнавати істотними і ті положення, які внесені в його зміст за погодженням сторін.

2. Договір оренди земель сільськогосподарського призначення в матеріально-правовому його розумінні є передбаченою матеріальним законом та систематизованою в межах правової форми двосторонньою угодою, в якій закріплені істотні умови, а також права та обов'язків орендодавця та орендаря відносно користування та володіння земельною ділянкою. В процесуально-правовому розумінні даний договір є комплексним письмовим (у певних випадках – електронним) доказом, який закладає основи для цілого ряду похідних письмових доказів, зміст яких завжди спрямовується відповідно до тієї чи іншої умови договору, порушення якої породило земельно-орендний спір, що став предметом судового розгляду.

Окрім комплексності, невід'ємною складовою характеристики договору оренди земель сільськогосподарського призначення як письмового (електронного) доказу є доказова базовість, оскільки вказаний правочин слугує першоосновою для виникнення інших похідних письмових доказів у спорах, що виникають із земельно-орендних правовідносин, заснованих даним договором. При цьому, статус письмового доказу договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення набуває лише за наявності його матеріалізованої форми, яка дозволяє суду встановити його точний зміст зазначених у ньому умов і таким чином – здійснити його оцінку через призму законності, достовірності, обґрунтованості та достатності.

Договір оренди землі є першорядним, ключовим письмовим доказом та одночасно – універсальним по відношенню до створення всієї похідної системи доказів щодо кожної істотної умови договору, яка набула спірного характеру і стала предметом судового розгляду.

3. Доказове значення договору оренди землі сільськогосподарського призначення полягає також і в тому, що зміст даного засобу доказування дає змогу суду встановити не лише обставини спору, але і дійти висновку про

обґрунтованість конкретного способу захисту свого порушеного права, обраного та вказаного позивачем у його позові.

4. Предмет доказування у цивільних спорах, що виникають із відносин оренди земель сільськогосподарського призначення включає в себе конкретні факти і обставини, які обумовлені як матеріальними, так і процесуальними нормами права, а також договором оренди землі і виникли внаслідок тих чи інших дій чи бездіяльності сторін, встановлення яких здійснюється систематизованими у хронологічній послідовності належними, допустимими, достовірними та достатніми доказами. З практичної точки зору конкретизація предмету доказування обумовлюється складом тих положень договору оренди земельної ділянки (ділянок) сільськогосподарського призначення, які мають бути застосовані для правильного вирішення спору в кожному конкретному випадку. Тобто, предметом доказування у цивільній справі, спір в якій виник із земельно-орендних правовідносин відносно земель сільськогосподарського призначення, є виключно обставини, що прямо пов’язані зі змістом позовних вимог, які вказані позивачем та на задоволенні яких він наполягає.

З метою нормативної конкретизації поняття частину другу статті 77 Цивільного процесуального кодексу України запропоновано викласти у наступній редакції: «Предметом доказування є факти та обставини, якими сторони підтверджують заявлені вимоги та заперечення, обумовлені матеріальним законодавством, положеннями спірного договору або мають процесуальне значення при розгляді справи, а відтак підлягають встановленню судом при розгляді цивільної справи».

5. Процесуальним підґрунтям встановлення судом належності і допустимості кожного конкретного письмового доказу при розгляді земельно-орендного спору є здійснення всебічного та комплексного аналізу законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють певний аспект спірних правовідносин.

6. Сформульовано перелік факторів, які впливають на оцінку будь-якого письмового доказу на предмет його належності, допустимості, достовірності та достатності у справах досліджуваної категорії: 1) визначення певного письмового документу за умовами договору оренди землі або додатків до нього, як засобу підтвердження виконання його сторонами взятих на себе зобов'язань; 2) відповідності змісту реквізитів письмового документу вимогам чинного законодавства або умовам, встановленим у договорі оренди землі (його додатках); 3) конкретизації змісту письмового документу відносно прав та обов'язків сторін договору оренди (точне зазначення реквізитів правочину, виконання якого стосується письмовий документ, найменування сторін договору та їх ідентифікуючих даних, сум грошових коштів, площі земельної ділянки, календарних періодів, змісту виконуваного зобов'язання); 4) відсутність законодавчо встановлених обмежень щодо використання певного письмового документу в якості засобу підтвердження певного факту чи обставини.

7. Доцільність застосування при вирішенні земельно-орендного спору такої процесуальної дії як огляд речового доказу – земельної ділянки сільськогосподарського призначення у місці її знаходження, обґрунтовується переліком наступних факторів: 1), є очевидність обставин, про перевірку яких просить заявник клопотання; 2) наявність заперечень іншої сторони спору щодо існування певних очевидних обставин без надання відповідних доказів на підтвердження таких заперечень; 3) докази, що надані учасником справи, викликають у суду обґрунтований сумнів щодо їх достовірності.

8. У зв'язку зі змінами, внесеними в Земельний кодекс України Законом України № 2145-IX від 24.03.2022 року, на період воєнного стану в Україні процесуальний статус договору оренди земель сільськогосподарського призначення, який стосується земель державної та комунальної власності, змінюється із першорядного письмового доказу на першорядний електронний доказ. У зв'язку з цим, з метою гармонізації земельного законодавства положення

статті 14 Закону України «Про оренду землі» потребує відповідної конкретизації, яку доцільно сформулювати нормою наступного змісту: «Договір оренди землі державної і комунальної власності укладається у письмовій формі, а з часу введення воєнного стану – виключно у електронній формі та зберігає свою чинність і після припинення чи скасування воєнного стану протягом строку його укладення. Такий договір посвідчується електронними підписами орендаря та орендодавця з подальшою державною його реєстрацією».

Одним із критеріїв належності письмової копії електронного доказу є наявність його електронного оригіналу, що дає змогу суду встановити джерело походження такого доказу та його автентичність. Разом з тим, копія електронного доказу, яка засвідчена електронним підписом уповноваженої особи держателя або адміністратора бази даних, яка містить електронний документ, є належним електронним доказом.

Пропонується внести зміни у частину першу статті 100 Цивільного процесуального кодексу України та викласти її зміст у наступній редакції: «Електронні докази – це нематеріалізована форма фіксування інформації, яка створена інтелектуально за допомого технічних засобів і розміщена на різних матеріалізованих електронних носіях та містить в собі належні, допустимі та достовірні відомості про обставини чи факти, які мають значення для справи».

9. У справах, що виникають із земельно-орендних правовідносин відносно земель сільськогосподарського призначення, дефініцією поняття «показання свідка» запропоновано сформулювати наступним чином – це усні повідомлення не зацікавленої в результатах вирішення спору дієздатної фізичної особи про відомі їй обставини справи, які витікають із договірних відносин сторін спору, які є належними, допустимими та значимими для справи.

Зважаючи на християнське віросповідання, якого дотримується значна частина українського суспільства та шанобливого ставлення до Священного Письма, є доцільним уточнити частину п'яту статті 230 ЦПК України, додавши

після слів «приводить його до присяги» словами «на Біблії». Разом з тим, суд має враховувати, що приведення свідка до присяги на Біблії автоматично не може означати правдивість його свідчень, а тому оцінка показань на предмет їх достовірності не може залежати від віросповідання особи або ж відсутності такого.

Процесуальний інститут допиту сторони спору в якості свідка має доволі суперечливий аспект, який полягає у тому, що у такому разі де факто відбувається зміна процесуального статусу позивача (відповідача) на статус свідка у справі, що в свою чергу породжує юридичну колізію, за якою в судовому процесі під час надання показань, сторона позивача чи відповідача є відсутньою. З урахуванням цього обґрунтовано доцільність повернення до концепції віднесення пояснень сторін спору то процесуальної категорії засобів доказування. З метою вдосконалення процесуального законодавства в частині процесуального статусу пояснень сторін як доказу, доречно було б частину другу статті 76 ЦПК України доповнити пунктом 4 у наступній редакції: «4) поясненнями сторін».

10. Виникнення висновку судової експертизи у справах досліджуваної категорії пов’язано із двома головними чинниками: диспозитивністю волевиявлення сторін (сторони) спору та процесуальному характері повноважень самого суду, який розглядає спір, що виникає із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення.

У спорах, які виникають із договорів оренди земель сільськогосподарського призначення, висновок експерта є комплексним доказом, оскільки в його змісті судовий експерт досліджує одночасно три види доказів: 1) положення договору оренди земельної ділянки, який за своїм процесуальним статусом є письмовим доказом; 2) саму земельну ділянку, яка є речовим доказом; 3) витяги з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, Державного земельного кадастру, обмінні файли ,які є електронним доказом.

Запропоновано уточнити доктринальне розуміння висновку експерта наступним авторським визначенням – це комплексний структурований доказ, який створюється спеціальною особою – судовим експертом на основі отриманих від суду завдань і викладається письмово у непублічний спосіб на основі матеріалів цивільної справи, наданої судом, набуваючи своєї публічності та констатує наявність або відсутність фактів чи обставин, що мають значення для вирішення цивільної справи.

11. В теорії цивільного процесуального права доцільно ввести нове поняття «спірної преюдиційності», яка проявляється в тій ситуації, коли обов'язкове для врахування судом, який розглядає земельно-орендний спір, преюдиційне рішення суду, ґрунтується на преюдиційних фактах, встановлених у іншому судовому рішенні, яке хоча раніше і набрало законної сили, однак в подальшому було скасоване судом апеляційної інстанції після переоцінки таких преюдиційних фактів.

Доктринальну дефініцію терміну «спірна преюдиційність» можна сформулювати наступним чином: це процесуально-правова колізія, за якою обов'язковість встановлених преюдиційних фактів у судовому рішенні, яке набрало законної сили та залишається чинним на момент розгляду конкретної цивільної справи, спростовується через скасування в апеляційному чи касаційному порядку того, судового рішення, яке стало підставою до ухвалення рішення суду в якому такі преюдиційні обставини встановлені.

12. В земельно-орендних спорах особливістю процесуального статусу сторін цивільної справи є відсутність у них вказаного у ч. 1 ст. 21 ЦПК України права передачі такого спору на розгляд третейського суду.

Водночас, процесуальні права сторін доказового процесу характеризуються а) невідчужуваністю; б) виокремленістю; в) спрямованістю виключно на предмет спору; г) процесуально-правовою значимістю у конкретній справі.

Право сторін, третіх осіб та їхніх представників на судові дебати відноситься до категорії процесуально-технічних та потребує свого окремого закріплення в процесуальному законі. В цьому зв'язку частину першу статті 43 ЦПК України доречно було б доповнити пунктом четвертим наступного змісту: «виступати в судових дебатах» (окрім справ спрощеного провадження).

13. За своєю процесуально-правовою суттю процес доказування є набором послідовних процесуальних дій сторін, в основі яких перш за все лежить процес подання до суду доказів, які на вимогу законодавця повинні містити не лише достовірну інформацію, якої достатньо для висновку про спірні факти і обставини, але і бути належними до предмету доказування та допустимими з точки зору процесуального закону.

14. У справах щодо захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав та інтересів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення неповнолітні особи та особи, дієздатність яких обмежена, не можуть мати статусу суб'єктів доказового процесу через відсутність у них цивільної процесуальної дієздатності. В свою чергу таким статусом наділені лише законні представники вказаних осіб, які незважаючи на відсутність будь-якого відношення до майнового права, яке захищається, наділені цивільною процесуальною правоздатністю. Даний висновок обґрунтовується тим, що в основі статусу суб'єкта доказування лежить наявність у нього законних прав особисто здійснювати процесуальну діяльність у доказовому процесі при розгляді земельно-орендного спору та право збирати, подавати до суду та розкривати в судовому засіданні зміст визначених процесуальним законом засобів доказування.

15. У справах досліджуваної категорії прослідковується два основні підходи судів до формулювання мотивувальної частини судового рішення: шаблонний та індивідуальний. На відміну від індивідуального, шаблонний підхід має цілий ряд недоліків, а тому в апеляційному та касаційному провадженнях у справах щодо

захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних прав у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення його застосування має бути мінімізованим.

16. У рішенні, ухваленому за результатами розгляду земельно-орендного спору, доцільне наступне наповнення мотивувальної частини: 1) зазначення переліку всіх наданих учасниками справи доказів, які безпосередньо стосуються позовних вимог; 2) розкриття ключових аргументів, наведених всіма учасниками справи відносно правових підстав задоволення позовних вимог або відмови у їх задоволенні з їх оцінкою судом на відповідність нормативним приписам закону; 3) деталізація опису всіх процесуальних заходів, які були вжиті сторонами для процесу доказуванням, (подання клопотань про допит свідків, сторін спору як свідків, витребування чи забезпечення доказів, призначення експертиз тощо) та результати таких заходів; 4) наведення оцінки для кожного доказу, який безпосередньо стосується позовних вимог, на предмет його належності, допустимості, достовірності та достатності з викладенням мотивів його взяття до уваги судом або відхилення; 5) аналіз оцінки наявних у справі доказів у їх сукупності.

17. Невід'ємною частиною судового провадження є стадія виконавчого провадження, яка слугує продовженням доказового процесу. Метою доказування на стадії виконавчому провадженні є належний і ефективний контроль суду за виконанням ухваленого судового рішення, що набрало законної сили. При цьому, державний або приватний виконавець, який здійснює виконавче провадження по примусовому виконанню ухваленого земельно-орендному спорі судового рішення, набуває статусу спеціального суб'єкта доказового процесу, а матеріали виконавчого провадження – статусу належних і допустимих доказів у справі.

Проблемним процесуальним аспектом виконавчого провадження у справах про вирішення земельно-орендного спору є здійснення повороту виконання судового рішення, за яким орендну плату було стягнуто з відповідача у натуральні формі. Закон України «Про виконавче провадження» і прийняті на

його основі підзаконні акти, а також цивільне процесуальне законодавство не містять детальної регламентації дій суду і державного (приватного) виконавця щодо забезпечення конкретного алгоритму повернення відповідачу неправомірно стягнутого майна.

З цих підстав процесуальне законодавство потребує уточнення шляхом внесення змін до статті 445 ЦПК України, яку слід доповнити новою частиною наступного змісту: «У справах з позовними вимогами про стягнення орендної плати у натуральні формі, в ухвалі про поворот виконання рішення суд зазначає про обов'язок відповідача повернути отриману ним продукцію у натуральній формі або за вибором відповідача – сплатити еквівалент її вартості у грошовій формі. Вартість продукції, що підлягає поверненню, визначається державним виконавцем на підставі оцінки ринкової вартості, витрати по проведенню якої здійснюються за рахунок відповідача».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Barnabishvili S. Comparative Analysis of Evidence Law within the Civil Process Comparative-Legal Research. *Journal of Legal Studies*. 2023. Volume 32. Issue 46. P. 1–26.
2. Běleš and Others v. the Czech Republic (Application no. 47273/99): the judgment of the European Court of Human Rights from 12 November 2002. URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-60750&filename=CASE%20OF%20B%C4%9ALE%C5%A0%20AND%20OTHERS%20v.%20THE%20CZECH%20REPUBLIC.docx&logEvent=False (date of access: 16.10.2024).
3. Cross R., Wilkins N. Outline of the Law of Evidence. Lexis Law Publishing, 1986. 394 p.
4. Federal Rules of Civil Procedure: accepted by 118th Congress, 1st Session (December 1, 2023). Washington, 2024. 140 p. URL: https://www.uscourts.gov/sites/default/files/civil_federal_rules_pamphlet_dec_1_2023.pdf (date of access: 02.10.2024).
5. Federal Rules of Evidence: accepted by 116th Congress, 1st Session (December 1, 2019). Washington, 2020. 43 p. URL: https://www.uscourts.gov/sites/default/files/federal_rules_of_evidence_-_dec_1_2019_0.pdf (date of access: 29.09.2024).
6. Fitzjames Stephen S. J. A Digest of the Law of Evidence; 1-st edd. London: Macmillan and CO, 1887. 274 p.
7. Keane A., McKeown P. The Modern Law of Evidence; 9th edn. Oxford: Oxford University Press, 2012. 689 p.
8. McEman J. Evidence and the Adversarial Process. The Modern Law. Oxford: Blackwell Publishers, 1992. 246 p.
9. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції в 2002 році за даними судової статистики. *Вісник Верховного Суду України*. 2003. №. 3. С. 51.

10. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції в 2004 році (за даними судової статистики). *Вісник Верховного Суду України*. 2005. №. 5. С. 30.
11. Андрійцьо В. Д. Судове доказування як розумово-процесуальна діяльність у цивільному процесі. *Адвокат*. 2013. № 7 (154). С. 13–15.
12. Андрійцьо В. Д. Теоретичні проблеми доказування в цивільному судочинстві України: монографія. Ужгород: ТОВ «Іва», 2014. 410 с.
13. Арсенюк А. О. Процесуально-процедурний порядок судового розгляду земельних спорів в Україні: автореф. дис. … канд.. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2016. 22 с.
14. Балабай Я. В. Умови угод земельної оренди в УСРР у період непу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія*. 2009. № 852. Вип. 41. С. 98–105.
15. Балтухіна О. М. Розвиток оренди на церковних землях Південної України (друга половина XIX ст. – 1917 р.). *Історичний архів.* 2013. Вип. 10. С. 16–24.
16. Баран О. І. Зміни в правовому регулюванні договору оренди землі: спроба наукового аналізу. *Право і суспільство*. 2015. № 5. С. 97–105.
17. Берлач А. Організаційно-правові проблеми становлення орендних відносин в Україні: історія і сучасність. *Право України*. 1999. № 2. С. 15–18.
18. Брунь А. Г. Договір оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2003. 16 с.
19. Будзілович І. Оренда землі в Україні (історико–правовий нарис). *Право України*. 1994. № 10. С. 63–67.
20. Булик І. Л. Особливості виконавчого провадження в Україні. *Київський часопис права*. 2021. № 1. С. 65–71.

21. Бурцев О. О. Правові засади вирішення спорів щодо меж земельних ділянок: автореф. дис…. канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2016. 21 с.
22. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 19: Кримінальний процес, судоустрій, прокуратура та адвокатура / редкол.: В. Т. Нор (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2020. 960 с.
23. Вилегжаніна В. В. Поняття та юридична характеристика договору найму (оренди) земельної ділянки. *Митна справа*.2014. № 5. С. 96–103.
24. Вилегжаніна В. В. Цивільно-правове регулювання договору найму (оренди) земельної ділянки: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2018. 21 с.
25. Висновок № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо якості судових рішень. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf (дата звернення: 04.10.2024).
26. Висновок № 13 (2010) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про роль суддів у виконанні судових рішень / Консультативна рада європейських суддів. URL: https://rm.coe.int/opinion-n-13-2010-on-the-role-of-judges-in-the-enforcement-of-judicial/16806a1fbf (дата звернення: 12.11.2024)
27. Височанська М. Я. Зарубіжний досвід використання земельних ресурсів. *Агросвіт*. 2015. № 15. С. 67–72.
28. Вовк Ю. І. Оренда землі в період становлення ринкових відносин в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 129–131.
29. Волкова І. М. Класифікація юридичних фактів-станів. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми*: тези доповіді круглого столу (м. Харків, 27 жовтня 2017 р.).

Харків, 2017. С. 39–42. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/27_10_2017/pdf/10.pdf (дата звернення: 08.05.2023).

30. Волкова Н. Суб'єкти доказування у справах про захист прав та інтересів дитини в цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 19–23.
31. Гадзало Я. Вітчизняне сільське господарство в сучасних умовах: виклики та шляхи їх подолання: Доповідь на сесії Загальних зборів Національної академії аграрних наук України 29 листопада 2023 р. Київ, 2023. 60 с.
32. Гетманцев М. О. Електронні докази в цивільному процесі: практика застосування новел законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 2 С. 12–23.
33. Гетманцев О., Гетманцев М., Осіпова І. Процесуальні особливості доказування в масових (групових) позовах у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 13–23.
34. Гнідан Р. М. Договір оренди земельної ділянки: дис…. канд.. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франківськ, 2017. 201 с.
35. Грабовська О. О. Теоретико-правові проблеми доказування у цивільному процесі України: автореф. дис… канд.. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2019. 34 с.
36. Грошевий Ю. М., Стахівський С. М. Докази і доказування у кримінальному процесі: наук.-практ. посіб. Київ: КНТ Видавець С. Я. Фурса, 2006. 272 с.
37. Гудима М. М. Принцип забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення як конституційна засада українського судочинства. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* 2024. Вип. 84. Ч. 1. С. 253–259.

38. Гудима М. М., Рудько Д. І. Преюдиційність судових актів як інститут цивільного процесуального права. *Право і суспільство*. 2017. № 5. Ч. 2. С. 52–56.
39. Дремлюга К. О. Підстави набуття прав на землю громадянами України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2010. 201 с.
40. Дрогозюк К. Б. Предмет та суб'єкти доказування у цивільному процесі України та Франції: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 22 с.
41. Дрогозюк К. Б. Сучасні джерела доказування в цивільному процесі України та Франції. *Право і суспільство*. 2016. № 1 С. 52–63.
42. Єрмолаєва В. О. Цивільний процес України: навчальний посібник. Харків: «Одіссей», 2003. 352 с.
43. Звід законів цивільних Російської Імперії 1832 р. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях; Укладачі: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. Київ: Правова єдність, 2009. 1240 с.
44. Звіт судів апеляційної інстанції про розгляд апеляційних скарг у поряду цивільного судочинства за 2021 рік. Форма № 2-ц (річна) URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/2c_2021.xlsx (дата звернення: 03.10.2024).
45. Звіт судів апеляційної інстанції про розгляд апеляційних скарг у поряду цивільного судочинства за 2022 рік. Форма № 2-ц (річна) URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/2-c%20_%204-%202022.xls (дата звернення: 03.10.2024).
46. Звіт судів апеляційної інстанції про розгляд апеляційних скарг у поряду цивільного судочинства за 2023 рік. Форма № 2-ц (річна) URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/2-ts_4-2023.xls (дата звернення: 03.10.2024).

47. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2021 рік № 1-к / Державна судова адміністрація України. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1k_2021_02.xlsx (дата звернення: 29.09.2024).
48. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2022 рік № 1-к / Державна судова адміністрація України. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1-k%20_%204-%202022.xls (дата звернення: 29.09.2024).
49. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2023 рік № 1-к / Державна судова адміністрація України. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1-k_4_2023_2.xls (дата звернення: 29.09.2024).
50. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2021 рік. Форма № 1-ц. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1c_2021.xlsx (дата звернення: 04.06.2024).
51. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2022 рік. Форма № 1-ц. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1-c%20_%204-%202022.xls (дата звернення: 04.06.2024)
52. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2023 рік. Форма № 1-ц. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/1-ts_4-2023.xls (дата звернення: 04.06.2024).
53. Зеленко І. П. Преюдиція: поняття та співвідношення з суміжними правовими явищами. *Наукові записки. Серія: Право*. 2024. Вип. 16. С. 6–10.

54. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (дата звернення: 19.09.2024).
55. Земельний кодекс Української РСР від 18 грудня 1990 року № 561-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/561-12/ed19901218#Text (дата звернення: 19.05.2023).
56. Зіновій Паньків. Еволюція землекористування в Україні : монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 188 с.
57. Зубар І. В. Формування ринки землі сільськогосподарського призначення в контексті розвитку фермерського укладу в Україні: дис. …канд.. економ. наук: 08.00.04. Вінниця, 2019. 269 с.
58. Івашин В. Н. Процесуальне положення судових представників. *Правознавство*. 1985. № 5. С. 60–65.
59. Ільків Н. В. Оренда земель сільськогосподарського призначення в Україні: теоретичні й практичні аспекти: монографія / за заг. ред. проф., д.ю.н. Н. І. Титової. Київ, 2007. 296 с.
60. Ільницька М. В. Оренда земель сільськогосподарського призначення: правові аспекти: автореф. дис…. канд.. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2001. 20 с.
61. Кібенко О. Стандарти написання судового рішення: вступ та ключові питання. *Підготовка та підвищення рівня кваліфікації помічників суддів Верховного Суду у Касаційному господарському суді*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2024_prezent/Prezent_standart_napus_syd_rish2024.pdf (дата звернення: 03.10.2024).
62. Клубань М. В., Іванов А. О. Актуальні проблеми повороту виконання судового рішення в цивільному процесі. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. 2024. Вип. 3(7). С. 88–94.

63. Кожевнікова А. В. Електронні докази у цивільному судочинстві України. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2019. № 6. С. 128–131. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_6_2019.pdf (дата звернення: 27.09.2024).
64. Кожевнікова А. В. Електронні технології у цивільному та виконавчому процесі в умовах сталого розвитку: дис. … док-ра філос. в галузі права. Суми, 2023. 223 с.
65. Конституція України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 03.10.2024).
66. Корпоратизація аграрного сектора економіки України: колективна монографія / за ред. д-ра екон. наук Шубравської О.В.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Київ, 2020. 205 с. URL: http://ief.org.ua/docs/mg/329.pdf (дата звернення: 10.09.2024).
67. Котелевець А. В. Особливості правозастосовної практики судів у земельних спорах. *Вісник Верховного Суду України*. 2016. № 1. С. 33–38.
68. Котюк І., Котюк О. Рішення суду повинні базуватися на належній юридичній кваліфікації фактичного змісту конкретних правовідносин й ухвалюватися згідно з вимогами закону. *Юридичний вісник України*. 2023. № 50-52 (16-31 грудня 2023). С. 18–21.
69. Кравцов С. О., Крікорова Е. К. Виконавче провадження як завершальна стадія судового процесу. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. № 3. Том 31 (70). С. 69–73.
70. Кройтор В. А. Проблеми визначення предмета доказування в сучасному цивільному судочинстві України. *Право і суспільство*. 2023. № 1. С. 68–76.
71. Куйбіда Р., Сироїд О. Посібник із написання судових рішень. Київ, 2016. 226 с.

72. Курило М. П., Ясинок Д. М. Судова правотворчість в цивільному судочинстві та її межі при подоланні законодавчих прогалин. *Публічне і приватне право*. 2022. № 1. С. 9–14.
73. Курило М. П., Ясинок Д. М.Категорії «судова практика» та «судова правотворчість» у сучасній доктрині цивільного процесуального права України. *Право України*. 2020. № 11. С. 142–157.
74. Лавриненко М. Р. Договір найму (оренди) нерухомого майна у цивільному праві України, російської федерації, Франції та ФРН (порівняльно-правовий аналіз): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Хмельницький, 2020. 230 с.
75. Лейба Л. В. Правове регулювання вирішення земельних спорів: автореф. дис. … канд.. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2005. 20 с.
76. Локайчук В. Неправдиві показання – злочин чи норма? *Юридична газета online* (24 липня 2024 р.). URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/nepravdivi-pokazannya--zlochin-chi-norma.html (дата звернення: 30.09.2024).
77. Ляшенко Р. Д. Загальна характеристика та властивості преюдиції як засобу судової аргументації. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 22–25.
78. Масюк В. В. Презумпції та преюдиції в цивільному судочинстві: монографія. Харків: Право, 2011. 208 с.
79. Мірошниченко А. М. Земельне право України: підручник; 2-ге вид., доп. і прерб. Київ: Алерта ; ЦУЛ, 2011. 678 с.
80. Мороз О. В. Генезис наукових досліджень доказів та доказування в цивільному судочинстві щодо земельно-правових спорів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 10. С. 237–240.

81. Мороз О. В. Генезис розвидку регулювання земельних правовідносин в Україні. *Правова система та державотворення: історичний вимір і сучасні тенденції*: матеріали науково-практичної конференції (м. Ужгород, 17-18 лютого 2023 р.). Одеса: Видавництво «Молодий вчений», 2023. С. 14–18.
82. Мороз О. В. Електронні докази як засоби доказування у спорах, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення. *Theoretical foundations of law, public management and practice of their application*: international scientific conference (December 25–26, 2024. Riga, the Republic of Latvia). Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. С. 44–47.
83. Мороз О. В. Особливості причинно-наслідкового зв'язку в доказовому процесі у спорах, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення. *Дев'яносто другі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки:* матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 18-19 грудня 2024 р.). Львів : ФО-П Шпак В.Б., 2024. С. 66–69.
84. Мороз О. В. Письмові докази як засоби доказування у цивільному судочинстві щодо захисту прав контрагентів договору оренди землі сільськогосподарського призначення. *Право і суспільство*. 2023. № 4. С. 109–114.
85. Мороз О. В. Показання свідків та їх особливості як доказу у земельно-орендних спорах щодо земель сільськогосподарського призначення. Актуальні дослідження правової та історичної науки (Випуск 70): матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 12-13 березня 2025 р.). URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=4114 (дата звернення: 14.03.2025).

86. Мороз О. В. Поняття договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення та його юридична характеристика як письмового доказу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2.
87. Мороз О. В. Поняття доказування в цивільному судочинстві та справах, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики:* матеріали XVII міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 26 грудня 2024 р.). Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 211–214.
88. Мороз О. В. Суб'єкти доказового процесу та їх особливості у справах щодо захисту прав у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення: *Пріоритетні вектори розвитку науки під час воєнного стану. СХХ*. Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Львів, 6 березня 2023 року). Львів, 2023. С. 79–85.
89. Мороз О. В. Характеристика предмету доказування у спорах, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 3. С. 183–185.
90. Нагорний Г. М. Питання законодавчої регламентації судової експертизи: історичний та гносеологічно-процесуальний аспекти. *Вісник Верховного Суду України*. 2000. № 6. С. 52–54.
91. Немцева Ю. Дрібні фермери реалізують зернові на 40-50% дешевше, ніж холдинги – Томич: офіційний сайт Kurkul.com (28 серпня 2024 р.). URL: https://kurkul.com/news/36665-dribni-fermeri-realizuyut-zernovi-na-40-50-deshevshe-nij-holdingi--tomich (дата звернення: 10.09.2024).
92. Оголошення про проведення публічної закупівлі UA-2022-02-17-012837-b «Послуги комплексної судової земельно-технічної та оціночно-земельної експертизи (код ДК 021:2015: 71310000-4 – Консультаційні послуги у

галузях інженерії та будівництва)» / Офіційний веб-сайт Prozorro. URL: https://prozorro.gov.ua/tender/UA-2022-02-17-012837-b (дата звернення: 03.10.2024).

93. Окрема думка судді Конституційного Суду України Маркуш М. А. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. № 3. С. 16–24.
94. Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про землю (1968) г. *Становлення і розвиток земельного законодавства України у XX – на початку XXI століття*: науково-практичний посібник для суддів та кандидатів на посаду судді /за ред. докт. юрид. наук, проф., члена Науково-консультативної ради при ВС, члена-кореспондента НАПрН України Павла Кулинича. Київ: вид-во ФОП Клименко Ю.Я., 2018. С. 25–26.
95. Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про оренду : Закон СРСР від 23 листопада 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0810400-89/ed19891123#Text (дата звернення: 19.05.2023).
96. Павлова Ю. С. Поняття та правова природа електронних доказів у цивільному процесуальному праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2017. № 79. С. 102–109.
97. Педан А. І. Правова природа виконавчого провадження в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2016. Вип. 41. Т. 3. С. 130–134.
98. Перунова О. М. Методологія складання судового рішення як процесуального акта-документа. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 117–120.

99. Пленюк М., Коструба А. Юридичні факти в доктрині приватного права України: монографія. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва ім. академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2018. 288 с.
100. Постанова Апеляційного суду Дніпропетровської області від 03 травня 2018 року у справі № 172/764/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74427453 (дата звернення: 08.10.2024).
101. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 03 липня 2018 року у справі № 917/1345/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75215615 (дата звернення: 18.10.2024).
102. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04 вересня 2019 року у справі № 569/15646/16-ц URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84275022 (дата звернення: 19.11.2024).
103. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 09 листопада 2021 року у справі № 905/1680/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101211542 (дата звернення: 25.06.2023).
104. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 вересня 2019 року у справі № 487/10132/14-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86243059 (дата звернення: 19.05.2023).
105. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 грудня 2021 року у справі № 11-164сап21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102267672 (дата звернення: 03.10.2024).
106. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 березня 2020 року у справі № 129/1033/13-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88952196 (дата звернення: 13.10.2024).
107. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 березня 2020 року у справі № 904/968/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88952168 (дата звернення: 24.11.2024).

108. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 квітня 2023 року у справі № 357/8277/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110367952 (дата звернення: 19.05.2023).
109. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 2 листопада 2021 року у справі № 925/1351/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829977 (дата звернення: 22.05.2023).
110. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 серпня 2018 року у справі № 925/1265/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/76474144 (дата звернення: 22.05.2023).
111. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 червня 2021 року у справі № 200/606/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98483110 (дата звернення: 29.09.2024).
112. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 4 липня 2023 року у справі № 373/626/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112406156 (дата звернення: 24.08.2023).
113. Постанова Верховного Суду від 01 лютого 2023 року у справі № 676/6114/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108988088 (дата звернення: 06.10.2024).
114. Постанова Верховного Суду від 02 липня 2024 року у справі № 440/2984/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120211810 (дата звернення: 16.10.2024).
115. Постанова Верховного Суду від 02 листопада 2022 року у справі № 140/6115/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107090543 (дата звернення: 06.10.2024).
116. Постанова Верховного Суду від 02 листопада 2022 року у справі № 685/1008/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107140664 (дата звернення: 09.05.2023).

117. Постанова Верховного Суду від 04 липня 2023 року у справі № 388/965/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112058218 (дата звернення: 18.10.2024).
118. Постанова Верховного Суду від 09 червня 2023 року у справі № 761/14615/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111486825 (дата звернення: 10.10.2024).
119. Постанова Верховного Суду від 10 травня 2018 року у справі № 322/1008/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/74963521 (дата звернення: 08.03.2023).
120. Постанова Верховного Суду від 12 червня 2020 року у справі № 587/355/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89819239 (дата звернення: 21.10.2024)
121. Постанова Верховного Суду від 13 травня 2019 року у справі № 171/1351/17-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81722134 (дата звернення: 14.03.2023).
122. Постанова Верховного Суду від 14 грудня 2022 року у справі № 394/85/21-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107878228 (дата звернення: 18.10.2024).
123. Постанова Верховного Суду від 15 листопада 2019 року у справі № 463/3704/15-а. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85742612 (дата звернення: 06.10.2024).
124. Постанова Верховного Суду від 15 листопада 2023 року у справі № 442/8622/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114928905 (дата звернення: 06.10.2024).
125. Постанова Верховного Суду від 21 липня 2021 року у справі № 505/3470/14-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98671715 (дата звернення: 06.10.2024).

126. Постанова Верховного Суду від 21 лютого 2023 року у справі № 144/1213/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109363847 (дата звернення: 03.10.2024).
127. Постанова Верховного Суду від 21 серпня 2019 року у справі № 172/764/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83836237 (дата звернення: 08.10.2024).
128. Постанова Верховного Суду від 21 червня 2024 року у справі № 759/21893/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119940855 (дата звернення: 16.10.2024).
129. Постанова Верховного Суду від 22 квітня 2021 року у справі № 904/1017/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96702587 (дата звернення: 13.10.2024).
130. Постанова Верховного Суду від 24 січня 2024 року у справі № 601/790/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116606806 (дата звернення: 18.10.2024).
131. Постанова Верховного Суду від 24 червня 2022 року у справі № 391/688/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104921954 (дата звернення: 19.05.2023).
132. Постанова Верховного Суду від 28 вересня 2020 року у справі № 922/4073/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91939638 (дата звернення: 25.07.2023).
133. Постанова Верховного Суду від 28 жовтня 2021 року у справі № 282/422/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100816846 (дата звернення: 08.03.2023).
134. Постанова Верховного Суду від 28 липня 2021 року у справі № 201/8079/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98646413 (дата звернення: 19.11.2024).

135. Постанова Верховного Суду від 29 червня 2023 року у справі № 910/2441/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112117767 (дата звернення: 28.07.2023).
136. Постанова Верховного Суду від 30 листопада 2022 року у справі № 676/6109/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107904699 (дата звернення: 06.10.2024).
137. Постанова Верховного Суду від 31 серпня 2022 року у справі № 172/1195/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106116530 (дата звернення: 08.10.2024).
138. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29 травня 2020 року у справі № 922/2843/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89518348 (дата звернення: 25.06.2023).
139. Постанова Вінницького апеляційного суду від 10 серпня 2022 року у справі № 127/2783/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105677082 (дата звернення: 21.10.2024).
140. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 29 червня 2022 року у справі № 193/1042/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105018280 (дата звернення: 27.06.2023).
141. Постанова Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 23 березня 2021 року у справі № 233/3473/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95848981 (дата звернення: 02.10.2024)
142. Постанова Київського апеляційного суду від 13 червня 2023 року у справі № 369/3999/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111751687 (дата звернення: 06.10.2024).
143. Постанова Київського апеляційного суду від 20 лютого 2024 року у справі № 359/3663/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117625872 (дата звернення: 15.10.2024).

144. Постанова Кропивницького апеляційного суду від 25 жовтня 2022 року у справі № 388/965/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107574581 (дата звернення: 18.10.2024)
145. Постанова Кропивницького апеляційного суду від 27 вересня 2023 року у справі № 389/2280/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114435534 (дата звернення: 06.10.2024).
146. Постанова Кропивницького апеляційного суду від 28 січня 2021 року у справі № 402/704/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94608538 (дата звернення: 05.10.2024)
147. Постанова Львівського апеляційного суду від 25 квітня 2023 року у справі № 465/2073/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110540837 (дата звернення: 06.10.2024).
148. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 19 червня 2024 року у справі № 910/18186/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119990659 (дата звернення: 16.10.2024).
149. Постанова Харківського апеляційного суду від 08 серпня 2023 року у справі № 632/2377/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112758466 (дата звернення: 29.08.2023).
150. Постанова Харківського апеляційного суду від 17 жовтня 2023 року у справі № 626/3726/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114214569 (дата звернення: 01.10.2024).
151. Постанова Хмельницького апеляційного суду від 04 червня 2024 року у справі № 683/2191/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119599799 (дата звернення: 22.11.2024).
152. Постанова Хмельницького апеляційного суду від 18 січня 2024 року у справі № 670/275/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116527062 (дата звернення: 27.09.2024)

153. Постанова Черкаського апеляційного суду від 11 травня 2023 року у справі № 703/1773/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110784335 (дата звернення: 05.10.2024)
154. Постанова Черкаського апеляційного суду від 26 травня 2023 року у справі № 695/1038/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111261460 (дата звернення: 06.10.2024).
155. Постанова Чернівецького апеляційного суду від 25 січня 2022 року у справі № 720/198/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102781090 (дата звернення: 06.10.2024).
156. Постанова Чернігівського апеляційного суду від 12 серпня 2024 року у справі № 750/544/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121451767 (дата звернення: 11.10.2024)
157. Постанова Чернігівського апеляційного суду від 28 лютого 2024 року у справі № 745/113/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117338859 (дата звернення: 26.09.2024).
158. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 року № 1404-VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (дата звернення: 10.11.2024 **).**
159. Про відмову у призначенні повторної судової почеркознавчої експертизи: ухвала Городоцького районного суду Львівської області від 11 червня 2024 року у справі № 441/2416/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119681329 (дата звернення: 03.10.2024).
160. Про відмову у притягненні до дисциплінарної відповідальності судді Господарського суду Харківської області Калініченко Н.В. та суддів Східного апеляційного господарського суду Слободіна М.М., Склярук О.І., Шутенко І.А. та припинення дисциплінарного провадження : рішення Другої Дисциплінарної палати Вищої ради правосуддя від 26.06.2024 р. №

1966/2дп/15-24. URL: https://www.hcj.gov.ua/en/doc/doc/46308 (дата звернення: 24.10.2024)

161. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо продажу земельних ділянок та набуття права користування ними через електронні аукціони: Закон України від 18.05.2021 року № 1444-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1444-20/ed20210706#n23 (дата звернення: 24.11.2024).

162. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: Закон України від 24.03.2022 року № 2145-IX / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-20#Text (дата звернення: 21.09.2024).

163. Про внесення змін до Земельного кодексу України щодо порядку проведення земельних торгів у формі аукціону: Закон України від 05.07.2012 р. № 5077-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5077-17/ed20120819#Text (дата звернення: 24.11.2024).

164. Про внесення змін до Типового договору оренди землі: постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2016 р. № 843 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/843-2016-%D0%BF/ed20161202#n2 (дата звернення: 04.05.2024).

165. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 року № 1952-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text (дата звернення: 03.05.2023).

166. Про електронні документи та електронний документообіг: Закону України від 22.05.2003 р. № 851-IV Верховна Рада України. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text (дата звернення: 28.09.2024).

167. Про затвердження Інструкції з організації примусового виконання рішень: наказ Міністерства юстиції України від 02.04.2012 року № 512/5 / Міністерство юстиції України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0489-12#Text (дата звернення: 19.11.2024).

168. Про затвердження Інструкції про безготівкові розрахунки в національній валюті користувачів платіжних послуг : постанова Правління Національного банку України від 29.07.2022 року № 163 / Національний банк України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0163500-22#Text (дата звернення: 27.06.2023).

169. Про затвердження Інструкції про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах: наказ Міністерства юстиції України від 12.12.2011 р. № 3505/5 / Міністерство юстиції України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1431-11#Text (дата звернення: 02.10.2024).

170. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 / Міністерство юстиції України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text (дата звернення: 02.10.2024).

171. Про затвердження Положення про організацію бухгалтерського обліку в банках України: постанова Правління Національного банку України від 04.07.2018 року № 75 / Національний банк України. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0075500-18#Text (дата звернення: 25.06.2023).

172. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5 / Міністерство юстиції України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text (дата звернення: 04.05.2024).

173. Про затвердження Правил надання послуг поштового зв'язку: постанова Кабінету Міністрів України від 5 березня 2009 р. № 270 / Кабінету Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270-2009-%D0%BF#Text (дата звернення: 27.06.2023).

174. Про затвердження Типового договору оренди землі: постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2004 р. № 220 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2004-%D0%BF#Text (дата звернення: 06.05.2024).

175. Про зупинення провадження у справі в зв`язку з призначення судом експертизи: ухвала Охтирського міськрайонного суду Сумської області від 09 травня 2024 року у справі № 583/466/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118937716 (дата звернення: 03.10.2024).

176. Про кооперацію в СРСР : Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 26 травня 1988 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v8998400-88/ed19880526 (дата звернення: 19.05.2023).

177. Про оренду землі: Закон України від 6 жовтня 1998 року № 161-XIV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14/ed19981006#Text (дата звернення: 19.05.2023).

178. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України від 12.07.2001 р. № 2658-III / Верховна Рада

України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14#Text (дата звернення: 02.10.2024).

179. Про Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам: постанова Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 року № 284 / Кабінет Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/284-93-%D0%BF#Text (дата звернення: 03.05.2023).

180. Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ: постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 7. *Вісник Верховного Суду України*. 2004. № 6. С. 22.

181. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: постанова Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30 травня 1997 року / Верховний Суд України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text (дата звернення: 05.10.2024).

182. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 року № 4038-XII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text (дата звернення: 02.10.2024).

183. Про топографо-геодезичну і картографічну діяльність: Закон України від 23.12.1998 року № 353-XIV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/353-14#Text (дата звернення: 28.09.2024).

184. Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 року № 1701-IV / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text (дата звернення: 23.09.2024).

185. Про форму договору на право тимчасового користування землею (в тому числі на умовах оренди : постанова Ради Міністрів Української РСР

від 10 квітня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/90-91-%D0%BF#Text (дата звернення: 19.05.2023).

186. Про форму договору на право тимчасового користування землею (у тому числі на умовах оренди : постанова Кабінету Міністрів України № 197 від 17 березня 1993 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/197-93-%D0%BF#Text (дата звернення: 19.05.2023).

187. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text (дата звернення: 12.04.2023).

188. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20.03.1952 р. / Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text (дата звернення: 28.11.2024).

189. Ратушна Б. П., Грещук Г. І. Достовірність у цивільному процесі України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 269–271. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/67.pdf (дата звернення: 23.03.2023).

190. Рішення Апостолівського районного суду Дніпропетровської області від 01 червня 2021 року у справі № 171/130/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97338134 (дата звернення: 29.08.2023).

191. Рішення Бершадського районного суду Вінницької області від 27 серпня 2024 року у справі № 126/1754/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121418943 (дата звернення: 22.08.2024)

192. Рішення Білопільського районного суду Сумської області від 31 серпня 2021 року № 573/1800/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99536201 (дата звернення: 02.10.2024).

193. Рішення Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 03 травня 2023 року у справі № 357/15284/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110617249 (дата звернення: 06.05.2024)
194. Рішення Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 18 лютого 2021 року у справі № 357/452/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95038300 (дата звернення: 10.04.2023)
195. Рішення Бобринецького районного суду Кіровоградської області від 07 жовтня 2021 року у справі № 383/605/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100245150 (дата звернення: 01.10.2024).
196. Рішення Бобринецького районного суду Кіровоградської області від 12 серпня 2024 року у справі № 383/453/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120992383 (дата звернення: 17.10.2024).
197. Рішення Богодухівського районного суду Харківської області від 24 грудня 2021 року у справі № 613/1145/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102401719 (дата звернення: 03.10.2024).
198. Рішення Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 19 жовтня 2023 року у справі № 359/3663/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114669655 (дата звернення: 15.10.2024).
199. Рішення Буринського районного суду Сумської області від 15 лютого 2024 року у справі № 574/492/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117335432 (дата звернення: 27.09.2024)
200. Рішення Васильківського районного суду Дніпропетровської області від 15.01.2018 року у справі № 172/764/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/71579643 (дата звернення: 08.10.2024).
201. Рішення Вінницького міського суду Вінницької області від 29 червня 2022 року у справі № 127/2783/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105036150 (дата звернення: 21.10.2024).

202. Рішення Гадяцького районного суду Полтавської області від 09 січня 2020 року у справі № 526/2651/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87093726 (дата звернення: 04.10.2024).
203. Рішення Галицького районного суду Івано-Франківської області від 01 лютого 2022 року у справі № 341/1186/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102951419 (дата звернення: 30.09.2024).
204. Рішення Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 18 червня 2024 року у справі № 576/1244/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119835124 (дата звернення: 02.07.2024)
205. Рішення Городоцького районного суду Хмельницької області від 03 листопада 2022 року у справі № 672/1114/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107329744 (дата звернення: 29.08.2023).
206. Рішення Городоцького районного суду Хмельницької області від 04 серпня 2022 року у справі № 672/880/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105653820 (дата звернення: 22.11.2024).
207. Рішення Деснянського районного суду міста Чернігова від 30 січня 2024 року у справі № 750/544/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116668237 (дата звернення: 11.10.2024).
208. Рішення Добропільського міськрайонного суду Донецької області від 20 липня 2023 року у справі № 227/4058/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112949658 (дата звернення: 27.09.2024).
209. Рішення Долинського районного суду Кіровоградської області від 21 липня 2022 року у справі № 388/965/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105391436 (дата звернення: 18.10.2024)
210. Рішення Дунаєвецького районного суду Хмельницької області від 09 лютого 2024 року у справі № 683/2191/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116888844 (дата звернення: 22.11.2024).

211. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «ТОВ «ФРІДА» проти України» (Заява № 24003/07)) від 08 грудня 2016 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c83#Text (дата звернення: 16.10.2024).
212. Рішення Жашківського районного суду Черкаської області від 27 квітня 2021 року у справі № 693/1061/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96709893 (дата звернення: 04.10.2024).
213. Рішення Житомирського районного суду Житомирської області від 20 травня 2022 року у справі № 278/1776/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104730337 (дата звернення: 04.10.2024).
214. Рішення Запорізького районного суду Запорізької області від 08 листопада 2023 року у справі № 317/31/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114958489 (дата звернення: 28.09.2024).
215. Рішення Зміївського районного суду Харківської області від 30 вересня 2021 року у справі № 621/535/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100216891 (дата звернення: 28.11.2024).
216. Рішення Коломийського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 15 грудня 2021 року у справі № 346/3267/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102256663 (дата звернення: 04.10.2024).
217. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Суботи Артема Анатолійовича щодо офіційного тлумачення положень пункту 2 частини першої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України (справа про забезпечення апеляційного оскарження ухвал суду) від 28 квітня 2010 року № 12 рп/2010. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. № 4. С. 8–12.
218. Рішення Корецького районного суду Рівненської області від 13 травня 2019 року у справі № 563/1948/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/81932938 (дата звернення: 22.11.2024).

219. Рішення Криворізького районного суду Дніпропетровської області від 12 квітня 2024 року у справі № 177/319/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118345637 (дата звернення: 06.06.2024).
220. Рішення Липоводолинського районного суду Сумської області від 05 березня 2024 року у справі № 581/52/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117421290 (дата звернення: 06.10.2024).
221. Рішення Липоводолинського районного суду Сумської області від 16 січня 2024 року у справі № 581/1036/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116306738 (дата звернення: 06.10.2024).
222. Рішення Лохвицького районного суду Полтавської області від 30 серпня 2023 року у справі № 538/378/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113264543 (дата звернення: 06.05.2024).
223. Рішення Лубенського міськрайонного суду Полтавської області від 09 серпня 2024 року у справі № 539/6273/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120947266 (дата звернення: 26.09.2024).
224. Рішення Любарського районного суду Житомирської області від 28 липня 2020 року у справі № 282/422/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90701489 (дата звернення: 08.04.2023)
225. Рішення Маловисківського районного суду Кіровоградської області від 21 грудня 2022 року у справі № 395/68/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108150688 (дата звернення: 29.08.2023).
226. Рішення Новоушицького районного суду Хмельницької області від 17 липня 2024 року у справі № 670/544/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120613140 (дата звернення: 27.09.2024)
227. Рішення Пирятинського районного суду Полтавської області від 15 березня 2021 року у справі № 544/807/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95614576 (дата звернення: 29.09.2024).

228. Рішення Піщанського районного суду Вінницької області від 11 квітня 2023 року у справі № 142/10/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110169042 (дата звернення: 05.10.2024).
229. Рішення Піщанського районного суду Вінницької області від 24 квітня 2023 року у справі № 142/6/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110390872 (дата звернення: 05.10.2024).
230. Рішення Погребищенського районного суду Вінницької області від 10 грудня 2021 року у справі № 143/1539/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102345103 (дата звернення: 02.10.2024).
231. Рішення Покровського районного суду Дніпропетровської області від 26 липня 2022 року у справі № 189/518/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105419759 (дата звернення: 20.11.2024).
232. Рішення Рівненського районного суду Рівненської області від 24 січня 2022 року у справі № 570/3326/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102838339 (дата звернення: 18.10.2024).
233. Рішення Рожищенського районного суду Волинської області від 14 липня 2020 року у справі № 167/490/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/90392708 (дата звернення: 17.03.2023).
234. Рішення Семенівського районного суду Полтавської області від 16 вересня 2024 року у справі № 547/865/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121631927 (дата звернення: 23.11.2024).
235. Рішення Смілянського міськрайонного суду Черкаської області від 26 лютого 2024 року у справі № 703/1773/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117502595 (дата звернення: 05.10.2024).
236. Рішення Сосницького районного суду Чернігівської області від 04 травня 2023 року у справі № 745/113/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110652219 (дата звернення: 26.09.2024).

237. Рішення Соснівського районного суду м. Черкаси від 23 червня 2022 року у справі № 712/782/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/104949142 (дата звернення: 04.10.2024).
238. Рішення Софіївського районного суду Дніпропетровської області від 15 вересня 2021 року у справі № 193/805/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99787239 (дата звернення: 27.09.2024).
239. Рішення Софіївського районного суду Дніпропетровської області від 22 вересня 2021 у справі № 193/1042/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99886298 (дата звернення: 27.06.2023).
240. Рішення Софіївського районного суду Дніпропетровської області від 22 березня 2023 року у справі № 193/1009/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110021926 (дата звернення: 28.09.2024).
241. Рішення Софіївського районного суду Дніпропетровської області від 28 серпня 2023 року у справі № 193/386/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113072051 (дата звернення: 29.09.2024).
242. Рішення Старокостянтинівського районного суду Хмельницької області від 06 серпня 2024 року у справі № 683/4348/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121000621 (дата звернення: 18.10.2024).
243. Рішення Тальнівського районного суду Черкаської області від 10 липня 2024 р. у справі № 704/197/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120561485 (дата звернення: 20.11.2024).
244. Рішення Таращанського районного суду Київської області від 06 травня 2021 року у справі № 375/471/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97186390 (дата звернення: 20.11.2024).
245. Рішення Теплицького районного суду Вінницької області від 03 листопада 2021 року у справі № 144/914/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101023239 (дата звернення: 29.08.2023).

246. Рішення Теплицького районного суду Вінницької області від 23 травня 2023 р. у справі № 144/142/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111273669 (дата звернення: 18.10.2024).
247. Рішення Тернопільського апеляційного суду від 27 жовтня 2022 року у справі № 607/5840/13. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107089316 (дата звернення: 12.11.2024).
248. Рішення Томаківського районного суду Дніпропетровської області від 15 лютого 2023 у справі № 195/1156/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109223116 (дата звернення: 20.11.2024).
249. Рішення Уманського міськрайонного суду Черкаської області від 12 квітня 2024 року у справі № 705/2800/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118326702 (дата звернення: 04.10.2024).
250. Рішення Черкаського районного суду Черкаської області від 23 листопада 2021 року у справі № 707/810/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101624753 (дата звернення: 29.08.2023).
251. Рішення Чернігівського районного суду Чернігівської області від 24 січня 2024 року у справі № 748/2865/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116558097 (дата звернення: 27.09.2024)
252. Рішення Чигиринського районного суду Черкаської області від 05 вересня 2024 року у справі № 708/812/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121399407 (дата звернення: 27.09.2024).
253. Рішення Чорнобаївського районного суду Черкаської області (заочне) від 18 грудня 2020 року у справі 709/1423/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93939811 (дата звернення: 02.10.2024).
254. Рішення Шполянського районного суду Черкаської області від 02 жовтня 2023 року у справі № 710/883/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114047440 (дата звернення: 18.09.2024).

255. Рішення Юр'ївського районного суду Дніпропетровської області у справі № 198/143/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121369971 (дата звернення: 17.10.2024).

256. Рішення Ярмолинецького районного суду Хмельницької області від 8 лютого 2022 року у справі № 689/1694/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103091296 (дата звернення: 01.10.2024).

257. Романюк Я. М., Майстренко Л. О. До питання недійсності договору оренди землі з підстав відсутності у ньому істотних умов. *Вісник Верховного Суду України*. 2014. № 3. С. 32–41.

258. Рябченко Ю. Ю. Доказування в цивільному процесі. *Цивільне процесуальне право України*: підручник. Т. 1; за заг. ред. д.ю.н., проф., акад. М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2021. 330 с.

259. Савчак В. В. Земельно-технічна експертиза як інструмент вирішення земельних спорів. Особливості. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 4. С. 199–202.

260. Семенченко А. І., Вітик Ю. І. Показання свідків як засіб доказування: окремі проблеми нормативного врегулювання цивільного судочинства України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 142–145.

261. Сібільов Д. М. Ухвала суду першої інстанції як виконавчий документ: теоретичні аспекти та практика правозастосування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 200–202. URL: http://lsej.org.ua/9_2022/48.pdf (дата звернення: 03.10.2024).

262. Сільське господарство України Від російського вторгнення до європейської інтеграції: резюме Дослідницької служби Європейського парламенту. 2024. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2024/760432/EPRS_BRI(2024)760432_XL.pdf (дата звернення: 15.07.2024).

263. Снідевич О. С. Позов у цивільних справах, що виникають із земельних правовідносин: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2011. 206 с.

264. Статистичний збірник «Сільське господарство України». 2020 рік / Державна служба статистики України. Київ, 2021. 232 с. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/09/zb_sg_20.pdf (дата звернення: 10.04.2023).

265. Стефанчук Р. О. Про засади правового регулювання правотворчої діяльності в Україні. *Право України*. 2021. № 12. С. 11–22.

266. Супрун Т. С. Поняття предмета доказування у цивільному судочинстві. *Форум права*. 2016. № 5. С. 190–198.

267. Теорія доказового права: науково-практичний посібник (монографія); за заг. ред. д.ю.н., проф., акад. Академії наук Вищої школи України М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2021. 426 с.

268. Тертишніков Р. В. Доказування та докази в судочинстві України: наук.-практ. посіб. Харків: ФіНН, 2009. 88 с.

269. Тофтул М. Г. Логіка: підручник; вид. 2-ге випр. та доп. Київ: Вид. центр «Академія», 2006. 400 с.

270. Ухвала Апостолівського районного суду Дніпропетровської області від 15 жовтня 2020 року у справі № 171/1885/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92221125 (дата звернення: 22.11.2024).

271. Ухвала Арцизького районного суду Одеської області від 20 лютого 2024 року у справі № 492/958/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117137315 (дата звернення: 24.09.2024).

272. Ухвала Близнюківського районного суду Харківської області від 24 листопада 2020 року у справі № 612/678/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93060858 (дата звернення: 28.09.2024).

273. Ухвала Гайворонського районного суду Кіровоградської області від 20 березня 2023 року у справі № 385/273/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109650881 (дата звернення 28.09.2024).
274. Ухвала Городоцького районного суду Хмельницької області від 25 серпня 2020 року у справі № 672/550/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91149326 (дата звернення: 21.09.2024).
275. Ухвала Дзержинського районного суду м. Харкова від 12 березня 2024 року у справі № 638/5439/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117615854 (дата звернення: 16.10.2024).
276. Ухвала Добровеличківського районного суду Кіровоградської області від 05 березня 2020 року у справі № 387/435/16-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88066113 (дата звернення: 19.11.2024)
277. Ухвала Іванківського районного суду Київської області від 21 листопада 2023 року у справі № 366/1608/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115048170 (дата звернення: 18.09.2024)
278. Ухвала Ірпінського міського суду Київської області від 21 березня 2023 року у справі № 367/1874/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109743955 (дата звернення: 08.05.2023).
279. Ухвала Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 15 лютого 2023 року у справі № 133/1866/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109290535 (дата звернення: 22.09.2024)
280. Ухвала Компаніївського районного суду Кіровоградської області від 28 лютого 2019 року у справі № 391/233/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80257314 (дата звернення: 16.11.2024).
281. Ухвала Корецького районного суду Рівненської області від 19 лютого 2019 року справі № 563/1948/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/79980974 (дата звернення: 22.11.2024).

282. Ухвала Красноградського районного суду Харківської області від 24 листопада 2021 року у справі № 626/1496/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101376453 (дата звернення: 18.09.2024)
283. Ухвала Липовецького районного суду Вінницької області від 06 листопада 2023 року у справі № 136/319/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114715003 (дата звернення: 22.09.2024)
284. Ухвала Липовецького районного суду Вінницької області від 24 січня 2022 року у справі № 143/42/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102766091 (дата звернення: 11.10.2024)
285. Ухвала Малиновського районного суду міста Одеси від 31 січня 2023 року у справі № 521/15489/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109101887 (дата звернення: 20.09.2024).
286. Ухвала Миколаївського апеляційного суду від 05 червня 2024 року у справі № 475/843/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119518359 (дата звернення: 20.09.2024).
287. Ухвала Миколаївського апеляційного суду від 10 червня 2024 року у справі № 475/843/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119614654 (дата звернення: 20.09.2024).
288. Ухвала Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області від 17 серпня 2021 року у справі № 398/3913/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/99034389 (дата звернення: 24.09.2024).
289. Ухвала Первомайського міськрайонного суду Харківської області від 10 травня 2023 року у справі № 632/2377/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110747032 (дата звернення: 29.08.2023).
290. Ухвала Піщанського районного суду Вінницької області від 19 січня 2024 року у справі № 142/563/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116410119 (дата звернення: 28.09.2024).

291. Ухвала про закінчення підготовчого провадження та призначення справи до розгляду Кремінського районного суду в Луганській області від 27 серпня 2020 р. у справі № 414/1572/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91214516 (дата звернення: 01.10.2024).
292. Ухвала про закриття підготовчого провадження та призначення справи до розгляду по суті Первомайського міськрайонного суду Харківської області від 31 січня 2024 року у справі № 629/4498/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116660806 (дата звернення: 01.10.2024)
293. Ухвала Сосницького районного суду Чернігівської області від 03 травня 2023 року у справі № 745/113/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110652220 (дата звернення: 26.09.2024).
294. Ухвала Сумського районного суду Сумської області від 14 травня 2021 року у справі № 587/837/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/96892531 (дата звернення: 24.09.2024)
295. Ухвала Тростянецького районного суду Сумської області від 26 серпня 2020 року у справі № 588/852/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91211186 (дата звернення: 19.11.2024).
296. Ухвала Черкаського районного суду Черкаської області від 09 квітня 2020 року у справі № 707/2913/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/88685867 (дата звернення: 18.09.2024)
297. Ухвала Чортківського районного суду Тернопільської області від 02 лютого 2022 року у справі № 608/245/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102949475 (дата звернення: 08.05.2023).
298. Ухвала Юр'ївського районного суду Дніпропетровської області від 12 вересня 2022року у справі № 198/81/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106192885 (дата звернення: 01.10.2024)
299. Хатнюк О. Дуалізм правової природи договорів оренди землі. *Віче*. 2014. № 14. С. 27–30.

300. Ходанович В. О. Проблеми правового інституту судової експертизи в цивільному процесі України. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 4. С. 1–6.

301. Хофер Р., Нетесайм Н. Написання судових рішень: посібник для суддів. 2010. 55 с. URL: https://court.gov.ua/userfiles/UROL%20Judicial%20Opinion%20Writing%20Handbook%2003062010.pdf (дата звернення: 03.10.2024).

302. Цивільне процесуальне право України: Підручник, вид. 2-ге, перероб та доп.; у 2 т.; за заг. ред. д.ю.н., проф. М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2021. Т. 2. 572 с.

303. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 28.11.2024).

304. Цивільний процес України: підручник / за заг. ред.. д.ю.н., доц. М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2014. 744 с.

305. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: https://ips.ligazakon.net/document/T041618?an=3172 (дата звернення: 20.11.2024)

306. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар. Вид. 4-те, перероб. та доп. / за заг. ред. д.ю.н., проф., акад. М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2024. 298 с.

307. Чебишев М. Р. Особливості земельно-технічних експертиз в питаннях судового захисту прав та законних інтересів учасників земельних правовідносин. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2024. № 2. С. 131–135.

308. Чернооченко С. І. Цивільний процес. Вид. 2-ге, перер. та доп. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 286 с.

309. Чувакова Г. М. Специфіка юридичних фактів-станів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 7. С. 108–111.

310. Шелевер Н. В. Виконання судових рішень – складова права на справедливий суд. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. С. 207–214.

311. Штефан А. С. Електронні докази: ознаки та особливості використання. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2019. № 6. С. 65–80.

312. Штефан А. С. Механізм доказування в цивільному судочинстві: дис… докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2020. 470 с.

313. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України. Академічний курс: підручник. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. 624 с.

314. Штефан М. Й. Цивільний процес: підручник для юрид. спец. вищих закладів освіти. Київ: Ін Юре, 1997. 512 с.

315. Штефан О. Пояснення сторін і третіх осіб у справах, які виникають зі спірних авторсько-правових відносин. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 1. С. 5–15.

316. Шульга М. В. Актуальні правові проблеми земельних відносин в сучасних умовах. Харків, 1998. 224 с.

317. Шульга М. В. Актуальні проблеми правового регулювання земельних відносин в сучасних умовах: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.06. Харків, 1998. 37 с.

318. Шутко Н. І. Зобов'язальне право за Цивільним кодексом Австрії 1811 року та його застосування на західноукраїнських землях (1811-1939 роки). дис…. к.ю.н. спец.: 12.00.01. Львів, 2018. 272 с. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/11/Dysertatsiia-SHutko-N-1.pdf (дата звернення: 15.05.2023).

319. Щербак С. В., Кожевнікова А. В. Електронізація судочинства: сучасний стан та орієнтири розвитку електронного суду в Україні у світлі цивільного процесу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 238–242.

320. Ягодинський В.М. Правове значення преюдиції та преюдиціальності. *Науковий вісник Київського національно університету внутрішніх справ України*. 2008. № 3. С. 43–49.

321. Якимчук С. О. Виконання судових рішень у цивільних справах як стадія судового розгляду. *Університетські наукові записки*. 2009. № 4 (32). С. 81–84.

322. Ясинок Д. М. Процесуальна форма судового засідання як складова доказового процесу. *Теорія доказового права:* науково-практичний посібник (монографія); за заг. ред. д.ю.н., проф., акад. Академії наук Вищої школи України М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2021. 426 с.

323. Ясинок Д. М. Судова правотворчість судів, органів державного управління та місцевого самоврядування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №. 2. С. 210–214.

324. Ясинок Д. М. Судова правотворчість та її межі в цивільному судочинстві України: дис. …докт. філос. в галузі права. Суми, 2023. 241 с.

325. Ясинок Д.М. Судова правотворчість як спосіб подолання законодавчих прогалин та виключна правова проблема в правозастосвчому процесі цивільного судочинства України. *Київський часопис права*. 2023. № 1 С. 100–106.

326. Ясинок М. М. Висновок експерта як доказ у справах щодо обсягу правосуб'єктності фізичних осіб. *Право України*. 2010. № 3. С. 146–152.

327. Ясинок М. М. Масові (групові) та похідні позови в процесуальному праві України: постановка проблеми: Наук-практ. посіб. Київ: Алерта, 2019. 276 с.

328. Ясинок М. М. Особливості окремого провадження у цивільному процесуальному праві України: теорія і практика (теоретико-правовий аспект): монографія. Київ: Алерта, 2014. 352 с.

329. Ясинок М. М. Поняття процесуального представництва, його природа та суть. Цивільне процесуальне право України: підручник. Т. 1. Вид. 2-ге, перер. та доп.; за заг. ред. д.ю.н., проф., акад. М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2021. 330 с.

330. Ясинок М. М. Цивільне процесуальне право України: підручник для магістрів та аспірантів. Київ: Алерта, 2016. 576 с.

331. Ясинок М. М. Цивільний процес України: підручник; за заг. ред. д.ю.н., проф. М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2014. 744 с.

332. Ясинок М. М., Кройтор В. А. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві: монографія. Харків: Еспада, 2007. 145 с.

333. Ясинок М. М., Хомініч М. С. Особливості доказової інформації в цивільному судочинстві щодо земельно-майнових спорів, об’єктом у яких є землі сільськогосподарського призначення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1 .С. 217–223.

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Мороз О. В. Характеристика предмету доказування у спорах, що витікають із оренди земель сільськогосподарського призначення. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 3. С. 183–185. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/41

2. Мороз О. В. Письмові докази як засоби доказування у цивільному судочинстві щодо захисту прав контрагентів договору оренди землі сільськогосподарського призначення. *Право і суспільство*. 2023. № 4. С. 109–114. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.4.16

3. Мороз О. В. Генезис наукових досліджень доказів та доказування в цивільному судочинстві щодо земельно-правових спорів у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 10. С. 237–240. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-10/53

4. Мороз О. В. Поняття договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення та його юридична характеристика як письмового доказу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 123–126. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-2/27.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Мороз О. В. Генезис розвидку регулювання земельних правовідносин в Україні. *Правова система та державотворення: історичний вимір і сучасні тенденції*: матеріали науково-практичної конференції (м. Ужгород, 17-18 лютого 2023 р.). Одеса: Видавництво «Молодий вчений», 2023. С. 14–18.

2. Мороз О. В. Суб’єкти доказового процесу та їх особливості у справах щодо захисту прав у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення: Пріоритетні вектори розвитку науки під час воєнного стану: матеріали CXX міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Львів, 6 березня 2023 року). Львів, 2023. С. 79–85.

3. Мороз О. В. Особливості причинно-наслідкового зв’язку в доказовому процесі у спорах, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення. *Дев’яносто другі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки*: матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 18-19 грудня 2024 р.). Львів : ФО-П Шпак В.Б., 2024. С. 66–69.

4. Мороз О. В. Електронні докази як засоби доказування у спорах, що виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення. *Theoretical foundations of law, public management and practice of their application*: international scientific conference (December 25–26, 2024. Riga, the Republic of Latvia). Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. С. 44–47.

5. Мороз О. В. Поняття доказування в цивільному судочинстві та справах, які виникають із правовідносин оренди земель сільськогосподарського призначення. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики:* матеріали XVII міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 26 грудня 2024 р.). Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С. 211–214.

6. Мороз О. В. Показання свідків та їх особливості як доказу у земельно-орендних спорах щодо земель сільськогосподарського призначення. *Актуальні дослідження правової та історичної науки (Випуск 70)*: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 12-13 березня 2025 р.). URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=4114.